

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : IX

Sayı : 34

Nisan 1945

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
TUKİN, Dr. CEMAL : Osmanlı imparatorluğunda Girit isyanları . . .	163
UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Gazi Orhan Beğın Hükümdar olduğu tarih.	207
Tercümelere :	
BEŞEVİLİYEV, Prof. V. (Türkçeye çeviren : T. Acaroğlu) : Proto - Bulgar dini	213
HANÇAR, FRANZ (Türkçeye çeviren, Füzuzan Kınal) : Bakırçağı Küçük Asyasında Büyük Ana Kültü	263
Raporlar :	
KANSU, Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ : İsparta, Burdur illeri çevresinde T. T. K. adına 1944 haziranında yapılan prehistorya araştırmalarına dair ilk rapor	277
Tebliğler :	
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Beypazarı çevresinden getirilen testi ve damga mühür	289
KANSU, Prof. Dr. Ş. A. : Hatay'da (Antakya) bulunan üst aşöleen (Micoque) ve Niğde-Nevşehir çevrelerinde toplanan levalloisien aletler hakkında bir not	293

L E V H A L A R

- XXXIX — XL : Girit isyanları makalesine ait üç vesika.
XLI — XLV : Bakırçağı Küçükasyasında Büyük Ana Kültü makalesine ait resimler.
XLVI — LVI : İsparta, Burdur çevresi raporuna ait resim, harta ve tablolar.
LVII : Dr. Tahsin Özgüçün tebliğine ait çizgi resimler.
LVIII — LXI : Prof. Ş. A. Kansunun tebliğine ait resim ve hartalar.

BELLE TEN

Cilt: IX

Nisan 1945

Sayı: 34

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA GİRİT İSYANLARI 1821 YILINA KADAR GİRİT

Dr. CEMAL TUKİN

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti ve T. T. K. üyesi

Hemen hiçbir ada Girit gibi tarihin milâttan önceki zamanlarından başlayarak bugüne kadar olan türlü devirlerinde birçok fatihlerin hırslı bakışlarını üzerine çekmemiştir. Şüphesiz bu keyfiyet onun Avrupa, Asya ve Afrika gibi dünyanın üç eski kara parçası arasında uzanmış olan Akdeniz'deki coğrafi durumundan ileri gelmektedir.

Yunanca (Krētē) veya (Kriti) araplar tarafından (Ekritiş) veya (İkritiş) İtalyanlar tarafından (Candia) ve türkçe (Girit) adı verilen bu ada doğu Akdeniz'in ve bilhassa Adalar denizinin en büyüğü ve kilidi mesabesinde olup 25°, 20°, ve 23°, 31°, boylam derecesi ile 34°, 55°, ve 35°, 41°, enlem dereceleri arasında ve 8618 km². büyüklüğündedir. Batıdan doğuya doğru 260 km. lik bir uzunluğa ve 15-56 km. genişliği olan bu ada Yunanistan ve güney Anadolu iltiva sıradağları arasında bir bağ meydana getirmektedir. Âvarız bakımından Yunanistan, Anadolu ve hattâ Atlas bölgelerinin âvarızına benzer, yani bugünkü şeklini çöküntü ve çıkıntılar ile elde etmiştir. Adayı her taraftan dik sahiller çevirmektedir. Bilhassa güney sahilleri dik ve çıkıntılardan mahrum ve limansızdır. Buna mukabil kuzey sahilleri oldukça kuvvetli girinti ve çıkıntılara ma-

liktir. Bu kesimde fevkalâde tabii bir liman evsafını haiz Suda hariç diğer Sita, Mirabello, Almyros, Hanya ve Kisamo gibi körfezlerin limanları daha ziyade açık liman karakterini arz etmektedir. Cenupta dağlar amudî denilecek kadar sert olarak denizin büyük derinliklerine doğru inmekte ve bu sebepten zengin ve taksime uğramış sahiller burada iskân, ziraat ve münakalât için elverişli bir saha vücuda getirmektedir. Dağlar çıplak ve bitki bakımından fakirdir. Volkanik ve kalker arazide (Polye'de) ziraat mümkündür. İklim Akdeniz iklimidir. Kuvvetli sağanak halinde yağmurlar ancak mutedil kış mevsiminde görülmekte ve subtropika sıcaklık yazın hüküm sürmektedir.

Coğrafya durumunu kısaca anlattığımız bu adanın sonradan Etokreter (yunanca öz Giritliler) olarak tefrik edilmiş olan ilk sakinleri Küçük Asyalı idiler (Karlar). Bunlar milâttan evvel 3000 ile 1400 seneleri arasında bugünkü Avrupa medeniyetine beşik vazifesini görmüş olan Girit yahut (Kıral Minos'un adına izafeten) Minos diye vasıflandırılan kültürü meydana getirdiler. Bu medeniyetin hayret ve takdir uyandıran kalıntıları ilk esaslı şekilde Sir Arthur Evans tarafından Knosos'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonunda meydana çıkarıldı. İngilizlerin Knosos, İtalyanların Faistos ve Hagia Triada ve Amerikalıların Gournia yöresinde yaptıkları bu arkeolojik kazılar bize milâttan önce 4 üncü binde Girit'te Neolitik bir kültürün inkişaf ettiğini göstermektedir. Yine milâttan evvel 3 üncü binde başlayan bakır, tunç devri ile bu gelişme Girit'te kendi özel yolundan giderek 2 inci binde kısmen Mısırın tesiri altında kalıp parlak bir devre ulaştı¹.

Burada vaktiyle milâttan 2.000 yıl önce merkezi Knosos şehrinden idare edilen birleşik bir deniz devleti kurulmuş olduğu sanılıyor. Bu gelişmiş olan denizcilik sayesinde Girit kıralları (Yunan efsanesinde Minos) siyasî ve kültürel bakımdan doğu Akdeniz bölgesine hâkim oldukları gibi Nil ülkesi ile de faal ticaret münasebetlerine girişmişlerdi².

Yukarıda da anlatılan ve zamanında Aristo'nun da gözünden kaçmamış bulunan Girit adasının Akdeniz'deki durumu ve bu

¹ Arif Müfid Mansel, Mısır ve Ege tarihi notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1938, S. 71-73, 80-81, 84-89 ve 106.

² Mansel, S. 86-88 ve 104.

münasebetle Aristo'nun ada hakkında "güya Girit Yunan ülkele-
rine galebe çalmak ve hâkim olmak için buraya konmuştur,"³
sözü kendisinden çok daha önce yurtdaşlarının dikkat nazarını
çekmiş olacak ki milâttan önce 1400 yılında Girit adasına evvelâ
Peloponnes'den gelerek Akalarla başlayan ve sonra da Dorların
akınları ile sona eren Yunanlıların istilâ hareketlerini görmekteyiz.
Bu akınlar sonunda Girit'in yüksek bir kültüre sahip olan öz
halkı ve onların kurduğu devlet yok oldu. Fakat tesadüfün
mes'ut bir sonucu olarak yerli halka felâketli olan bu akınlar
müstevli Yunan ırkı için hakikî bir inkılâp oldu; çünkü bu kay-
naşmadan sonraları Yunanistanda bugünkü Avrupa'nın ilham
aldığı eski Yunan kültürü meydana geldi.

Girit adası Dorların istilâsına uğradıktan sonra onun evvelce
birliği sevmiş olması muhtemel bulunan karakteri yerine kavgacı
bir ruh kâim oldu. Adanın yerli ahalisini itaat altına alan Dorlar
başlangıçta buranın hâkim sınıfını teşkil etmekle iktifa ettiler.
Bu barış ve asayiş sağlayan bir tek idare yerine birbirile mücadele
eden rakip birçok küçük ve müstakil şehir devletleri geçti⁴. Bu
parçalanma bu sırada Girit'in siyasal rolünü milâttan önce II.
asırda sona erdirdi. Gariptir ki Giritliler Yunanlıların ne İrânlılara
karşı ve ne de kendi aralarında yapılan muharebelere karışmadılar.
Daha ziyade maddî kazançları⁵ göz önünde bulundurarak en çok
para tekiif eden tarafın hizmetinde bulundular ve böylece de
okçulukları ile şöhret kazandılar⁶.

Yunanistan Roma egemenliğine girdikten sonra birkaç zaman
Girit istiklâlini korudu; fakat evvelce olduğu gibi şimdi de bir kor-
san yatağı olan Girit'te sürekli bir anarşi vardı. Sicilya korsanları
ile işbirliği yapan Giritliler Akdeniz'in her tarafında da korsanlık

³ Politique, I. II. Chap. X. Traduction de Barthélemy Saint-Hilaire, Cilt I.
S. 179.

⁴ Theodor Mommsen, Römische Geschichte, 8. Auflage, Berlin, 1883-9. Cilt, II,
S. 63-4.

⁵ Polybios'u kaynak olarak kullanan Laroche'a göre, adadaki bu müstakil
şehir devletlerinde «...., et l'argent est en si, grande estime auprès d'eux, qu 'il
leur paraît non seulement nécessaire mais glorieux d'en posséder». (La Crète
ancienne et moderne, Paris, S. 23.)

⁶ Mommsen, Cilt, II, S. 63, 509.

yapıyorlardı⁷. Esasen Roma'nın müttefiki olan Girit'in devam ettirdiği bu nisbi egemenlik⁸ artık cihan imparatorluğuna da emniyetsizlik vermekte idi⁹. Binaenaleyh Makedonya, Peloponnes ve Anadoluyu eyaletleri haline sokarak Suriye'yi zaptedip idâresi altında tutan Roma devleti uzun zaman denizlerde bu gibi korsanlık olaylarının cari olmasına müsaade edemezdi. Nitekim Roma milâttan önce 69 tarihinde Girit'in zaptına girişti ve buraya askerî bir sefer heyeti gönderdi. Halbuki Giritliler ana vatanın istilâsından sonra birleşip dürüst ve tedbirli bir siyaset gütmek suretiyle istiklâllerini koruyacakları yerde, bulanık suda balık avlamak sevdiğine kapıldılar ve müttefikleri bulunan Roma cihan imparatorluğunun hiddetini tahrik ettiler. Bu suretle denilebilir ki, er veya geç mukadder olacak esaret halkasının bir an evvel boyunlarına geçirilmesine isteyerek veya istemeyerek yardım ettiler¹⁰.

Haddi zatında yekdiğerine hasut nazarlarla bakıp birbirleri ile daimî mücadelede bulunan ve ancak büyük tehlikeler karşısında birleşmek vasfını gösteren bütün Yunanlılar gibi Giritliler de Romalılara karşı istiklâllerini korumağa azmettiler. Hatta bidayette müstevlileri geri püskürtüp onları mağlûp ettiler. Bu suretle vatanlarını üç sene müddetle müdafaa etmeğe muvaffak oldular. Fakat bütün bu gayretler Romalılar tarafından adanın milâttan evvel 66/7 senesinde tamamen zaptına mâni olamadı. Adanın fatihi Roma

⁷ İsparta kiralı Machanidas'ın ölümünden sonra yerine geçen ve Girit'te bâzı şehirlere sahip olan Nabis o zaman en büyük ücretli asker ve korsan yatağı olan Girit adası ile müşterek menfaatlere müstenit bir deniz korsanlığı anlaşması yaptı (Mommsen, C. I, S. 692). Bu korsanlık Giritliler ile Rodoslular arasında milâttan evvel 150 tarihlerinde şiddetli çarpışmalara bile sebebiyet verdi (aynı eser, C. II, S. 19, 46). Girit korsanları bilhassa Suriye ve Yunan adalarından gasbettikleri insanlarla esir ticareti yapıyorlardı (aynı eser, S. 75). Bu ada korsan yatağı olmaya elverişli olduğu için bütün haydutlar buraya kaçıp kurtuluyorlardı (aynı eser, C. III, S. 545).

⁸ Mommsen, C. II, S. 19, 63.

⁹ Fosses, H. Castonnet des; la Crète et l'Hellénisme, Paris, 1897, S. 26. Keza Coutrier, Henri; La Crète, Paris, 1900, S. 15—16.

¹⁰ Laroche (S. 22) ye göre «Unie cette île (La Crète) aurait pu échapper au sort de la mère Patrie et ne pas tomber sous les joug des Romains» iddiası belki bir zaman için daha mümkündü. Fakat daimî hür kalmasına her halde imkân olmasa gerekti.

kumandanı K. Metellus gayretinin mükâfatı olarak Creticus unvanını kazandı¹¹

Romalılar Girit adasında cari olan Minos cumhuriyet kanunlarını kâmilten kaldırıp yerine kendi kanunlarını koydular. Sekenesini deniz korsanlığından menetmek için de 4 oturaktan ziyade gemi kullanılmasını yasak ettiler. Burasını bir *iskân bölgesinden ziyade* askeri ve iktisadi bir üs olarak kullanan Romalılar, adadaki hakimiyetlerini devamlı kılmak maksadı ile İtalya'dan buraya bir kısım veteranler getirtilip *Knosos muntakasında yerleştirdiler*. Bu ada buğday istihsal ettiği müddetçe Roma'nın zahire anbarlarından biri idi. Mısır Roma hakimiyeti altına konulduktan sonra burası Barka ve Bingazi eyaletleri ile birlikte bir Roma eyaletini teşkil etti. Daha sonra Büyük Konstantin tarafından İlyrie (Selânik) eyaletine ilhak olundu. Roma imparatorluğunun taksimiade (yâni 17.1.395) şarki Roma'da kaldı ve bu imparatorluğun İlyricum parçasında Makedonya eyaletinin 6 vilâyetinden birini teşkil etti¹².

Erkenden büyük miktarda musevfler Girit'e yerleşmek üzere geldiler ve burasını mühim bir ticaret mevkii haline koydular. Şehir halkının bir kısmını teşkil eden musevfler V.inci asırda bir isyanı tahrik eyleyecek kadar kuvvetlendiler. Hatta kendisine bir mesih süsü veren başkanları bir hükümdar gibi aylarca aday baştan başa gezmeğe bile muktedir oldu. Bizans imparatorluğunun burada otoritesini tekrar tesis etmesi pek kolay olamadı¹³. Bu hadiseden çok daha sonra milâdi 623 senesinde bu ada Balkanlardan cenuba doğru inen Slâvların taarruzuna uğradı¹⁴. Bizans imparatorları zamanında Girit sakin bir hayat geçirdi ve büyük bir refaha kavuştu! Fakat asırlarca devam eden bu huzur ada halkının sebebi felâketi oldu. İmparatorluğun zayıflaması sıralarında onlar da günden güne cesaretlerini ve eski harpçi hassalarını kaybettiler. İstiklâl aşkı yerine onların nezdinde hudutsuz bir egoistlik kâim oldu¹⁵.

¹¹ Mommsen ; C. III, S. 79 - 81, 122 - 123, 150; keza Clemens Bosch, Roma tarihinin ana hatları, İstanbul Üniversitesi yayınlarından. tercüme eden Sabahat Altan, İstanbul, 1940, S. 88.

¹² Des Fosses, S. 27. Keza Charles Diehl et George Marçais, Histoire du Moyen Âge, cilt III, Le Monde Orientale de 395 - 1081, Paris, 1936 S. 1 - 2.

¹³ Des Fosses, S. 28, 29.

¹⁴ Charles Diehl et Marçais, C. III, S. 216.

¹⁵ Des Fosses, S. 29.

İslâmiyet şarkî Roma'nın devamı olan Bizans imparatorluğu için tehlikeli bir rakip olmağa başladığı andan itibaren, mukadderatı bu imparatorluğa bağlanmış bulunan Girit adasının da hali hazır durumu cayı sual olmağa başladı. Daha imparator Fokas (603-610) zamanında İranlılar ile Bizanslılar arasında çıkıp 24 sene süren korkunç harp neticede yalnız galip ile mağlûp için meş'um olmakla kalmadı, aynı zamanda her iki devleti de temelden sarstı. İşte tam bu esnada dinî ve siyasi cihanşumul bir varlık olarak dünya sahnesinde meydana çıkan islâmiyet kısa bir zaman içinde imparator Heraklius'un sarfettiği boş mukavemetlere rağmen Suriye, Mısır ve Trablus'un hâkimi oldu. Muaviye'nin daha Şam vâililiğinde tesis ettiği donanma ile Kıbrıs ve Rodos adalarını (h. 54) tarihinde fethetme muvaffak olan araplar yine onun halifeliği sıralarında bir taraftan İstanbul'u muhasara ederlerken diğer taraftan da şarkî Akdeniz'in en zengin adalarından biri olan Girit'e Rodos'tan tecavüz ettiler. Fakat Cünade b. Ümeyye el-Ezdî kumandasında yapılan bu teşebbüste¹⁶ araplar Girit'i fethetme muvaffak olamadılar. Köy ve kasabaları yağma ve tahrip ettikten sonra ellerine geçirdikleri ganaim ile birlikte geri çekildiler.

Bu suretle Girit'e yapılan bu ilk islâm akınına diğer istilâ teşebbüsleri takip etti. Halife Velid b. Abdülmelik zamanında (cülûsu h. 86) Tarık İbn Ziyad kumandasındaki İslâm ordusu tarafından (h. 92) tarihinde Endülüs (İspanya) fetholunduktan sonra Akdeniz'deki Balise, Miyorka, Minorca, Mesina ve Malta cezireleri de zaptedildi. Yine bu sırada Girit adasına da bir miktar kuvvet gönderilerek bâzı mevkiiler ele geçirildi.¹⁷ Emevîler zamanında yapılan bu akınlara Abbasîler devrinde de devam edildi. Harunürreşid'in seraskeri Humeyd İbn Ma'yuf el-Hemdani de Girit'e

¹⁶ Belâzurî, kitabı *Fütuh al-Büldan, Liber expugnationis Regionum-al-Belâzurî*, edit. de M. Y. de Goeje, 1866, Leiden, S. 286; Yakut'al Hamevî, *Mu'cam-al-Büldan, Mısır tabı.*, 1906. C. I, S. 311. Ve Cemal al-Din Ebi'l-Mehasin Yusuf b. Tağri Birdi el-Atabeki, *al-Nucum al-Zahire fil Muluk Mısır v'al-Kahire, Kahire, 1930-1349. C. II, S. 192.* Bunlardan maada Abdullah b. Vahab, *Ravz'al mi'tar ve Şahabeddini Nuveyrî, Nihayet-ül ireb* adlı arapça eserlerden ıktibas ederek bu hususta malûmat veren, Silâhdar Fınlıklı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi, Türk Tarih Encümeni külliyesi, İstanbul, 1928. C. I, S. 530-33 ve Kâtib Çelebi, Tuhfetülkibar fi esfar-ül-bihar, İstanbul, 1329. S. 135-137.*

¹⁷ Belâzurî, S. 286, Yakut-ül-Hamevî cilt I, S. 311, Cemal al-din Ebi'l Mehasin, C. II, S. 192.

bir sefer yaparak bâzı yerleri feth ve zapta muvaffak oldu.¹⁸ Fakat adanın tedricen ve kâmilan fethi halife Me'mun zamanında Abû Hafz Ömer b. İsa el-Endülüsî'ye müyesser oldu. Bu da Roma kumandanı Metellus gibi adaya izafeten Akritişî diye maruf oldu.¹⁹ Rabzi lâkabı ile anılan Beni Ümeyye sülâlesinden Endülüs sultanı Hakem b. Hişam zamanında (h. 204) Rabz vak'ası²⁰ çıktı. Bunun üzerine onbin kadar insan Kurtuba'dan nefyedildi. Bunlar gemilere binip Mısır'a geldiler ve İskenderiye'de tavattun ettiler, aynı zamanda Akdeniz'de korsanlık yaparak beyaz bayraklar ile sâhil ve adalar halkına korku ve dehşet saçtılar ve buraların asayişini bozmaktan geri kalmadılar.²¹ Fakat bu yurtsuz Endülüslüler İskenderiye'de çıkardıkları bir hâdise üzerine burayı da terketmek mecburiyetinde kaldılar ve hicrî 210, milâdî 825/26 tarihinde reisleri Abu Hafs Ömer kumandasında otuz parça gemi ile Gird'e geldiler ve tıpkı Endülüs'ün fethinde olduğu gibi, bu sefer de dönüş ümidini tamamen kesmek için gemilerini ateşe verdiler ve kaleleri tedricî surette teker teker zaptedip adanın fethini tamamladılar.²² Fakat Endülüs arapları anlaşılın bu fetih esnasında büyük bir mukavemetle karşılaşmadılar; çünkü Fosses²³ e nazaran

¹⁸ Aynı yerlerde. ¹⁹ Keza aynı yerlerde.

²⁰ Abû Abbas'ın zulmünden kurtulmağa muvaffak olan Hişam'ın torunu Abdurrahman Berberilerin yardımını ile İspanya'ya gelerek Kurtuba'da müstakil bir halifelik tesis etmişti. Halifelerinden Hakem İbni Hişam'ın zalimane idaresine karşı Gazne şehri ahalisinden Rabz kabilesi h. 204 senesinde ayaklanarak sarayına hücum ettiler. Birçok kan döküldükten sonra galip gelen Hakem İbni Hişam birçoklarını kılıçtan geçirdiği gibi 300 kadar tanınmış kimseleri Gazne suyu kenarında baş aşağı astırarak yağma ve çapulculuğa izin verdi, aynı zamanda evlerini yakıtırıp tahrip ettirdi. Ve geri kalanlara terki vatan şartı ile aman verdi. Rabz vak'ası adı ile tarihlere geçen bu hadiseden sonra 10.000 kadar nüfus gemilere binerek Mısır'a geldiler ve İskenderiyede yerleştiler (bk. Yukarıda zikredilen arap me hazları ve Silahdar tarihi, C. I, S. 534). Demetrius Cantemir, Histoire de l'Empire Otoman, Paris, 1743, C. III, S. 165-166.

²¹ Dr. Karl Roth, Geschichte des Byzantinischen Reiches (Sammlung, Götschen) Berlin u. Leipzig, 1919, S. 68.

²² Belâzuri, Fütuh al-Büldan, S. 236; Yakut-al-Hamevî, Mu'cam al-Buldan, C. I, S. 311; al-Nucum al-Zahira, C. II, S. 192; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 532-3, Dr. Karl Roth, S. 68, Demetrius Cantemir, C. III, S. 116; Charles Diehl ve G. Marçais, C. III, S. 310; Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, traduction française, Paris 1932, C. I, S. 40-61; Brooks, The arab occupation of Crete (Engl. Hist. review, cilt 28 (1913) S. 431-443).

²³ Des Fosses, S. 30.

adayı şaşılacak bir kolaylıkla zapteden bu yeni fâtihlere bir kaç müstesna hemen bütün şehirler müdafaa etmeksizin ve hatta hıristiyan dininde de kalmakta ısrar etmeyerek teslim oldular. Zaten burada hıristiyanlığı zahiri bir merasimden ibaret zannedenler Müslümanlığı kabul ettikleri için ancak bir kısım halk Hıristiyan olarak kaldı.²⁴ Girid'te yerleşen araplar burada yeni bir şehir kurdular ve ona Rabdal handak adını verdiler. Ve bu tarihten itibaren ada millî Girit ismini kaybederek Kandiye tesmiye edildi²⁵.

Bu sıralarda halife Me'mun'un da desteklemiş olduğu dahilî harpten zayıflamış olarak çıkan Bizans devleti elinde yegâne kalan bu büyük, askerî ve iktisadî bakımdan önemli olan adanın istirdadına koştı, fakat bu husustaki bütün teşebbüsler boşa gitti ve neticede Yunan amirali Oryphas müdafaaaya çekilmek zorunda kaldı. Bahusus Afrika'daki Aglebiler de Sicilya ve cenubî İtalya'ya karşı harekete geçmişlerdi²⁶.

Girit'te araplar, zamanla servet ve kuvvetlerini arttırmağa muvaffak oldular. Deniz seferleri için lüzumlu olan gemilere sahip olduktan sonra İstanbul'a kadar olan teknil adaları dolaşp yağma ve tahrip ettiler. Bu hal X uncu asrın ortalarına kadar devam etti²⁷. Bu arada adanın geri alınması için Bizans imparatorları tarafından yine müteaddit teşebbüsler yapıldı. Fakat onu arapların elinden almak kabil olmadı. İmparator II inci Romen zamanında sonradan imparator ilân edilen Nikefor Fokas zamanında (milâdî 960) tarihinde bu adaya çıkan Bizans ordusu²⁸ on aylık bir muhasaradan sonra Handak yani Kandiye şehrini (h. 350 muharreminin ortalarında = m. 961 martının bidayetinde) zapta muvaffak oldu²⁹. Bizans devleti ikinci defa hakimiyeti altına giren

²⁴ Aynı yerde.

²⁵ Ch. Diehl ve G. Marçais, c. III, s. 310 ve G. Schlumberger, Un Emperur Byzantin au dixième siècle, Nicephore Phocas. Paris, 1923, s. 25.

²⁶ Karl Roth, s. 68 ve Ch. Diehl et G. Marçais, cilt III, s. 310-11 ve Schlumberger, s. 25-26.

²⁷ Diehl et Marçais, cilt III, s. 321, 450-1.

²⁸ Cantemir, Demetrius (s. 117) de, Nicephore Phocas'ın hierî 248 te Girit'e gittiğini söylüyor ki şüphesiz bu bariz bir hatadır.

²⁹ Silâhdar tarihi, c. I, S. 535; Tuhfetül Kibar fi esfar ül-Bihar, s. 136-37; Cantemir, Demetrius, c. III, s. 117. G. Schlumberger, Nicephore Phocas'ın Girit seferine hazırlıkları ve adanın zaptı hakkında, fasıl II, s. 25-93 ve CH. Diehl ve George Marçais, cilt III, s. 321, 391, 462, 823. Bizanlıların Girit'i zaptı had-

Girit'te ilk iş olarak müslümanlığı ortadan kaldırmağa çalıştı. Papaslar ve ermeni keşişleri adada gelip va'z ettiler ve burada ekseriyeti teşkil eden müslüman ahaliye zulüm ve taciz usulünü tatbik ettiler. Bir kısım halk imha edildi; ve bir kısmı da terki vatan mecburiyetinde kaldı³⁰. Bu suretle ancak kendisine hıristiyanlık dininde daima rastladığımız koyu bir taassubun asla müsamaha tanımayan barbarca siyaseti sayesinde ada tekrar baştan başa hıristiyanlaştırıldı.

Bir buçuk asra yakın bir zaman ortadan kalkarak yeniden Girit'te teessüs eden Bizans hakimiyeti anlaşılan Girit halkını lâyıki ile hiç de memnun edemedi. Sık sık isyan eden cezire ahali mukannen olan vergilerini vermedikleri gibi cezireyi zapteden hükâm ve memurini de tahkir ederek geri gönderdiler. Anlaşılan Girit halkı evvelce diğer bazı imparatorlar zamanında olduğu gibi şimdi de imparator Alexi Comnenos'un devri saltanatında isyan ettiler. Bu imparator milâdi 1182 tarihinde İstanbul'dan Girit ahalisine hitaben bir buyuruk gönderdi ve bunun içinde onlara karşı yollanan kuvvetlere itaatsizlik göstermemelerini emretti. Aksi takdirde cümlesinin isyan sebebi ile eza ve cefa ve idam edilecekleri bildirildi³¹. Bu keyfiyet bize evvelce Girit'te hüküm süren arapların Bizanslılara nazaran daha münsif ve makul idari bir siyaset göttüklerini bariz bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan Girit adası vakit vakit dinî ihtilâflar, serkeşlikler ve dahilî harplerle her sınıf halkın iştirak ederek bir nevi devlet hastalığı halini aldığı Bizans gibi bir imparatorluğun hakimiyetinde uzun zaman kalamazdı³². Nitekim İstanbul 4 üncü haçlı seferinde (12 Nisan 1202) tarihinde haçlıların yani Fransız ve Venediklilerin eline düşünce, Bizans impara-

dizatında askerî faikiyetlerinden ziyade siyasî bir hileye müracaat etmekle mümkün olmuştur. Maalesef Girit'te icrayı hükümet eden Abû Hafs Ömer neslinden Abdülaziz Bizans imparatorunun vaatlerine aldanarak gaza ve cihad hususunda lâzım gelen tedbirleri almakta ihmal göstermiş ve bunun cezasını kendi ve tebaasının kanları ile ödemiştir. Bu hususta kullanılan hile ve gösterilen tedbirsizliğe dair bak Mucib el-Büldan, s. 112; Silâhdar tarihi, c. 1, s. 534-6; Tuhfet-ül Kibar fi esfar-ül Bihar, s. 136-7.

³⁰ Silâhdar tarihi, c 1, s. 535-36; Cantemir Demetrius, c. III, s. 117-8; Diehl et Marçais, cilt, III s. 462; Des Fosses, s. 30-31. Cebri hıristiyanlaştırma hakkında bak (Silâhtar tarihi cilt 1., s. 535-6).

³¹ Bak. Hüseyin Kâmi Hanyevî, Girit tarihi, s. 114 ve müteakip sahifeler.

³² Castonnet des Fosses, S. 31.

torluğunda haçlıların şefleri olan Flandr kontu Beaudoin (Balduin) Venedik devlet reisi Henri Dandolo ve Montferrat markisi Boniface arasında taksim edildi. Beaudoin imparatorluk unvanını ve diğer senyörler de imparatorluğun küllî birer kısmını aldılar. Bu taksimde Montferrat markisinin hissesine Girit ile beraber imparatorun boğazın haricinde sahip olduğu bütün arazi isabet etmiştir. Fakat anlaşılan Boniface Girit adasında rastlayacağı müşkilâtları evvelden sezmiş olacak ki burasını satmağa karar verdi³³. Esasen Boniface adanın müsterihane tasarrufunu kendisine temin edebilecek bir donanmayı meydana getirebilmek için ne paraya ne de maharete malikti³⁴. Kendi zatî düşüncesi ve olayların seyri onun ihtiraslarına bambaşka bir istikamet verdi. O, herşeyden evvel nüfuzunu Makedonya ve Tesalya'da sağlamlaştırmak ve genişletmek istedi ve bu maksatla kendisine bırakılan Anadolu yakasındaki arazisini daha evvel Selânik eyaleti mukabilinde imparatora bıraktı³⁵. Şimdi de kendisine tamamen faidesiz olan Girit adasını Makedonya'daki arazisinin karşılığı olmak üzere uygun bir tazminat mukabilinde vermek için münasip bir fırsat kolluyordu.

Bu sebepten imparatora çok müsait teklifler yaptı. Fakat imparator onun nüfuz ve kudretinin artmasından endişe ettiği için bunları kabule yanaşmadığı gibi güçlük de çıkardı. İmparator Balduin ile markis Boniface arasındaki mevcut pürüzleri halletmek için Venedik devlet reisi H. Dandolo tavasutta bulundu. O aynı zamanda bu müsait fırsattan memleketin menfaati için istifade etmek arzusunda idi. Zira zaman nazikti. Markis'nin Girit adasını bırakmak istediğini haber alan Cenevizliler çok bir para mukabilinde adayı kendilerine mal edinmek istiyorlardı. İşte bu teşebbüsü önlemek üzere o zaman Venedik de derhal Boniface ile Edirne'de müzakerelere girişti. İmparatorun muvafakatini alan Markis'in harbin devamı ve devletinin teşkilâtı için paraya ihtiyacı vardı. Bunun için Venediğin tekliflerini kolaylıkla kabul etti ve 12 Ağustos 1204'te yapılan anlaşma mucibince Girit'i 100.000

³³ Paul Combes, L'île de Crète, Paris 1897, S. 42-3.

³⁴ Zinkeisen, Johan Wilhelm, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, - Gotha 1856 C. IV, S. 583.

³⁵ Hippolyte Noiret : Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Vénitienne en Crète de 1380 à 1485. Paris 1892, medhal. S. IV.

gümüş mark mukabilinde Venedik'e terketti³⁶. Fakat bu suretle aynı zamanda Akdeniz'de yekdiğerine rakip iki deniz devleti arasında esasen mevcut olan husumeti daha ziyade artırmış oldu; nitekim çok geçmeden Girit adasında Venedik'e karşı patlak veren ilk isyan Cenevizlilerin tahrikâtı ile meydana geldi.

Girit adasının bizzat Venedik cumhuriyeti tarafından resmen tasarrufu doğrudan doğruya yapılan yazılı anlaşmayı müteakip ve ehemmiyetli müşkülâtlar tevlit ederek vukua geldi. Anlaşılan bidayette bu adanın işgali ve istikbaldeki idaresi ve elde tutulması hakkında ne tarzda hareket edileceğine dair Venedik'te uzun zaman bir karar verilememiştir³⁷. İlk an için İstanbulda ve Bizans sahillerinin en mühim noktalarında cumhuriyetin yeni kurulan hakimiyetini sağlamlaştırmak daha ehemmiyetli görünüyordu. Bahusus Giritlilerin temayüllerinin Venedik hakimiyetine pek de müsait olmadığı da malûmdur. Binaenaleyh yakın bir zamanda tekml şarkta cereyan etmiş olan hadiselerden dolayı henüz devam etmekte bulunan galeyanda, cebrî vasıtalara müracaat o nispette az mümkün ve şayanı tavsiye idi. Esasen diğer mıntikalarda tamamen meşgul edilmiş bulunan Venedik'in silâhlı kuvvetleri de çok fazla öteye beriye dağıtılmıştı. Fakat Venedik isminin şeref ve haysiyeti nihayet ümidin hilâfında Girit adası hakkında bu devleti âcil bir karar vermek zorunda bıraktı³⁸. Tabiatın bütün güzellik ve nimetlerini bir arada toplamış bulunan Girit gibi bir adaya sahip olamayan Cenevizliler rakipleri olan Venediklilerin buraya yerleşmesini hoş görmeyecekleri tabii idi. Fakat bununla beraber Cenevizliler Venedik ile alenî bir mücadeleye atılacak kadar anlaşılan ne kendilerini kuvvetli görmüş ve ne de menfaatlerine uygun bulmuş olmyacaklar ki, el altından rakiplerine karşı faaliyete geçmeği tercih ettiler. Ve bu teşebbüslerinde bidayette muvaffak oldular. Filhakika bunların gizli teşvik, tahrik ve yardımı ile Girit'e çıkan Malta sergerdelerinden Henri Piskatori burada yalnız birkaç mühim sahil yerlerini zaptetti, aynı zamanda

³⁶ Bu anlaşmaya ait tafsilât hakkında bak. Zinkeisen C. IV, S. 583-85.

³⁷ Zinkeisen, C., IV, S. 585—6; B. Paul Combes, S. 42—3 fakat Hippolyte Noiret, mukaddime (S. IV) göre yüz bin değil on bin gümüş mark mukabilinde satmıştı.

³⁸ Zinkeisen, C., IV, S. 586.

dahilde kolay müdafaa edilen yerleri de işgal etti. Bu işgal³⁹ keyfiyetini Venedik hakimiyetine tercih eden ada halkı da bir mukavemet göstermemişti. Bu haber, o sırada Venedik'ten R. Premarino ve R. Dandolo kumandanlarında şarka gönderilen 31 kadırgadan mürekkep bir seferi heyet Korfu'yu Cenevizlilerin elinden alıp İstanbul'a doğru gitmekte iken haber alındı. Bunun üzerine R. Premarino'ya derhal bir kısım kuvvetle Girite gitmesi ve Piskatori tardedilmeden adadan ayrılmaması tenbih edildi. Venedik kumandanı bir kısım halkın Piskatori'yi iltizam etmesine rağmen Maltalılardan adayı kurtarmağa muvaffak oldu.⁴⁰ Her nekadar bu suretle kandiya şehrinin zaptı Daru'ya nazaran Venedik seferi heyetine ancak cüzî bir gayrete mal ve adanın kâmilin inkiyat altına alınması da bir sefer neticesi (le resultat d'une compagnie) olmakla beraber⁴¹ yine bu mücadele kanlı ve uzun oldu.⁴² Diğer taraftan Venedik cumhuriyeti hâlâ bu adanın nihaf mukadderatı ve hükümet idaresinin lüzum ve faidesi üzerine mütereddit idi.⁴³ Filhakika ilk olarak alınan tedbirler neticesinde adada zaptedilen şehirlerin kaleleri yıkılmış, adanın muhafaza ve idaresi de R. Dandolo'ya tevdi edilmişti. Fakat Dandolo meşgul olduğundan bu vazifeyi iki subaya terketti. Bu iki subay arzu ve maksatlarında muvaffak olamadılar ve az zamanda halkın hoşnutsuzluğu şiddetli bir öfkeye münkalip oldu. Bu suretle Maltalıların tardından sonra Girit'ten uzun zaman için temin edilmiş olduğu zannedilen âsayiş tekrar bozuldu ve yeniden bir isyan baş gösterdi ve bu isyanın bastırılması için bizzat imdada koşan Dandolo bu muharebede öldü.⁴⁴ Fakat Cenevizlilerin bu sırada el altından Venediklilere karşı tahrik ve teşvik ettikleri bu ilk ayaklanmayı diğer isyan hareketleri takip etti ve bir buçuk asırdan fazla bir zaman içinde Venedik idaresine karşı Girit'te çıkan 20'yi müteceviz ayaklanmalar Venedik cumhuriyetine sayısız akçe ve çok kana mal oldu.⁴⁵

³⁹ Aynı eserde S. 587, 588; Hippolyte Noiret, mukaddime S. IV—V ve Paul Combes, S. 43.

⁴⁰ Zinkeisen C. IV, S. 583; Daru, cilt II, S. 70—71.

⁴¹ Daru, Histoire de Venise, tome, II, S. 71.

⁴² Zinkeisen, C., IV, S. 588.

⁴³ Aynı yerde.

⁴⁴ Aynı yerde.

⁴⁵ Daru: C. II, S. 127; Hippolyte Noiret, S. V.

Bu isyanları mahiyet itibarile belli başlı iki noktada toplıyabiliriz: 1. haricî teşvik ve yardımla 2. Dahilî tahrik ve teşebbüsle yapılan isyanlardır. Bu sonuncusunu da tekrar ikiye ayırmak mümkündür. 1. Adadaki sömürgeci halkın anavatana karşı kalkınmasından neş'et eden 2. Gerek dinî sebeplerden dolayı Rumlarla Venedikliler arasında mevcut husumetin ortodoks papaslar tarafından körüklenmesi suretiyle, ⁴⁶ gereksede yerli ahalinin mahallî idare tarafından metodik şekilde sömürülmesine karşı duyulan kin ve nefretten mütevellit isyanlar olarak tavsif edebiliriz. ⁴⁷ Fakat biz burada ister haricî isterse dahilî teşvik ve tahriklerden neş'et etmiş olsun, bu isyanların mahiyetini etraflıca araştırarak değiliz. Zira bu husustaki incelemeler esas mevzuumuzun dışıada kalmaktadır.

Venedik cumhuriyetinin boyunduruğu Girit ahali için zannedildiği gibi yalnız çok sert ve haşin değil ⁴⁸ aynı zamanda meş'um ve felâketli bile oldu; çünkü bu yeni efendilerin nazarında Girit adası bir sağmal inekten (une ferme d'exploitation) yani denizin ortasında merkezî hükümet hesabına oraya gönderilmiş memurlar tarafından istismar edilen sömürgeleştirilmiş bir mülkten başka bir şey değildi. Bilhassa adada Rum köylülerinin ekserisi arazi ile beraber satılan demirbaş çiftçisi derekesine indirilmişti ⁴⁹.

Bidayette cüz'î bir kuvvetle Girit'i işgal eden Venedikliler, az zaman sonra buradaki hakimiyetlerini takviye ve temadi ettirmek maksadı ile tıpkı Romalılar gibi ana vatandan bir kısım halkı getirterek burada yerleştirmek mecburiyetinde kaldılar. Bunlar, asılzade, Venedik burjuvası ve suvari askerlerden mürekkepti. Bu yeni sömürgeciler daha ziyade şehirlere, ovalara, köy ve çiftliklere yerleştirildi. ⁵⁰ Tekmil sahil şehirleri müdafaa durumuna konulduğu gibi, memleketin iç kısmında da müstahkem kaleler inşa ve küçük garnizonlar tesis edildi. Venediklilerin bu adada kullandıkları sömürge sistemi kadim Roma ve Yunan usullerine dayanmakta idi.

⁴⁶ Zinkeisen, C. IV, S. 728, 729, ve 588. Keza Hüseyin Kâmi Hanyevî, S. 121 v. d.

⁴⁷ Bu isyanlardan 15 kadarını (Laroche, S. 56-7) tarih sırası ile zikrettiği gibi Hüseyin Kâmi Hanyevîde (S. 120 v. devamında) bu isyanlar hakkında tafsilât vermektedir.

⁴⁸ Castonnet des Fosses, S. 32.

⁴⁹ Bk. aynı yerde ve Perrot, S. 150.

⁵⁰ Castonnet des Fosses, s. 32, 33.

Ada üç kısma ayrıldı. Birincisi cumhuriyetin servisi için müsadere edilen araziden mürekkepti. İkincisi katolik kilisesinin istifadesine ve üçüncüsü de ana vatandan getirilen muhacirlere tayin ve tahsis edildi. Bu sonuncusu da tekrar birçok hisselerle bölünerek bir kısmı asılzade ve süvarilere ve bir kısmı da piyade askerlerine verildi⁵¹. Bunlar da bir muharebe vukuunda hisselerin ehemmiyetine göre en az bir süvari ve iki atlı silâh endaz ile diğerleri de on piyade askeri hazırlayıp vermek mecburiyetinde idiler.

Girit'in idaresi dük unvanını taşıyan bir umumî valiye tevdi edilerek maiyetine bir büyük kumandan ve iki müşavir verildi. Bunlar ile vali adaleti ve her iki hazinedar (deux trésoriers) bilhassa malî maslahatı (chargés des finances) idare ediyordu. Fakat varidat ve masarifat Venedik senatosu tarafından tertip ve tanzim edildiği için mahallî hükûmet bu hususta hiçbir şeyi değiştirmeye kadir değildi. Ada Kandiye, Hanya, Resmu (veya Ritmu) ve Sitia olarak dört mıntakaya ayrılmıştı : Kandiye mıntakası doğrudan doğruya umumî vali tarafından, diğerleri de maiyetlerine birer müşavir verilmiş olan rektörler tarafından idare edilmekte idi. Adanın müdafaa ve asayişini temin ve muhafaza maksadı ile ayrıca burada 20.000 kişilik bir ordu bulunduruluyordu⁵².

Bu sömürgecilik teşkilât ve idaresi ile Girit'te yerleşen Venedikliler boyundurukları altına giren ada halkını zamanla kendilerine ısındırıp bağlayarak idarelerini tahammül edilir bir hale sokacakları yerde, bilâkis ahaliyi taciz etmekte ve onların hoşnutsuzluklarını keyfi muamele ve müdahaleler ile celbetmekte hudutsuz bir zevk duydular ve teb'aları olan rumlardan yalnız bütün salâhiyetleri almakla iktifa etmeyip her vesile ile de onlara hor baktilar⁵³. Bilhassa köylülerin durumu teselli kabul etmez bir hal aldı.

⁵¹ Aynı eser; s. 32, Zinkeisen (C. . IV, S. 633-4) göre Venedik bu süvari kafilelerini 1211, 1222 ve 1252 senelerinde Girit'e yollamıştı. İlk gönderilişte 200 timar malikânesi (militae) 132 süvariye (cavallerie) ve 408 timar hakkını hâiz piyadeye (Peditis veya Pedoni) tevzi edilmişti. İkincide 60 üçüncü de 75 kadar artırılarak XIII. asrın ortalarında yekûnu 335'e balığ oldu ve 1363 senesinde hükûmet tarafından müsadere edilmiş olan timarlara 59 yeni timar malikânesi ilâve edilerek heyeti umumiyesinin yekûnu 394'e çıktı.

⁵² Castonnet des Fosses; 32, 33; Hippolyte Noiret, S. VI-VII ilh.

⁵³ Castonnet des Fosses, S. 35; mamafih Venedikliler istisnaî olarak kendilerine itaat ve hizmet eden bazı rumlara da sömürgecilere bahşedilen aynı hak ve imtiyazları vermişlerdi (Zinkeisen, C. IV, S. 597).

Bu biçareler o kadar tekâlif tazyikına maruz bırakıldı ki, neticede bütün mesailerinin semereleri süvari ve diğer tımar sahiplerinin eline geçti. Halk adeta sefil denilebilecek bir duruma düştü. Ada böylece sistematik bir şekilde soyuldu⁵⁴.

Ada halkı ile birlikte ortodoks kilisesinin ruhban heyeti de bu yeni hâkimlerin zulüm ve işkencesinden kurtulamadı. Venedik cumhuriyet idaresinin burada takip ettiği ezici ve soyguncu müstemleke siyasetine muvazi ve munzam olarak katolikler de ortodokslara karşı çirkin ve barbarca muamelelerin tatbikine giriştiler. Hattâ bu keyfiyet Avrupa müelliflerinden bazılarına, Türkler insanlıkla kabili telif olmayan böyle bir harekete hiçbir zâman teşebbüs etmemişlerdir⁵⁵, dedirtecek kadar onları itiyatlarına aykırı bir hakikati itirafa mecbur etti. Girit'in dünyevî hakimleri gibi uhrevî efendileri olan katolikler de rum papaslarının emlak ve emvalini gasb ettiler. Ahalinin onda dokuzunun tanıdığı ve tâbi olduğu rum ruhban heyetinin emvali ve vazifeleri birkaç sömürgeciye dinî âyin yapan ve ileri gelenleri Girit'in haricinde, yani İtalya'da oturup muntazam varidatı yemekle meşgul olan katolik ruhban heyetinin eline geçti⁵⁶.

Venedik'in tarihte eşine ender rastlanan bu barbarca ve hattâ "dahiyâne,"⁵⁷ diye tavsif edilen sömürge siyasetine karşı halkın ayaklanacağı tabî idi. Fakat her defasında bu isyanlar gittikçe artan bir zulüm ve şiddetle bastırılıyordu. Hatta milâdî 1283 ve 1363 senelerinde vukua gelen isyanlarda görüldüğü gibi, ağır ve şiddetli muamele ve tahkirin baskısı bir ayaklanmayı icap ettirdi-

⁵⁴ M. Pashley, Travels in Crete, C. I, S. 30; Castonnet des Fosses, S. 35; Perrot, S. 150-151.

⁵⁵ Perrot (S. 151); ya göre «Jamais les Musulmans ne traitèrent les Chrétiens avec plus de méprise que les catholiques, n'en montraient en toute occasion aux Orthodoxes.» Keza (Hippolyte Noiret S. V, VI).

⁵⁶ Perrot, S. 151; keza bu hususta Hippolyte noiret S. XI-XII.

⁵⁷ Aynı yerde, Perrot'ya göre «Ce qui rendait encore plus insupportable cette oppression. C'est qu'elle était conduite avec cet ordre, cette méthode et cette suite que portait dans toutes sa politique coloniale le froid et dur génie du gouvernement venitien»; bundan sonra bu idareyi Türk idaresi ile mukayese eden müellif Türklerin âdilâne ve munsifane idaresini: «les turcs seraient tout au moins des maîtres plus indolents, plus distraits plus faciles à endormir et à tromper» göstermeğe yeltenerek bu emsalsiz insanî idareyi tezyif küstahlığında bulunuyor. Keza Castonnet des Fosses da (S. 37) de aynı mütaleayı yürütüyor.

ği zaman bu isyan hareketleri misilsiz denilecek kadar merhametsiz bir şiddetle tenkil edildi ⁵⁸. Başında Kalargis ailesinin üç oğlu bulunan Laşiti'deki dağ ve vadi halkının 1368 senesinde isyanı bidayette vukua gelen zayıata rağmen yine diğer ayaklanmalar gibi, Venedik galebesi ile sona erdi. Fakat Venedik bu defaki zaferlerini silâhlarının üstünlüğünden ziyade âsilerin müzayika ve ihanetlerine borçlu oldu. Zira bu sırada adanın her tarafında hüküm süren işe darlığı, bahusus her taraftan çenber içine alınmış bulunana Laşiti yaylasında iki misli olarak kendini duyurttu. İşte bu ümitsizlik içinde bu bölge sakinleri yalnız nefslerini düşünerek hem kendilerini ve hem de isyanın faillerini Venediklilere teslim ettiler ⁵⁹.

Fakat bu defa asiler ile birlikte onların taraftarları da cezalandırıldı. Senato yalnız Anapolis'i yerle müsavi kılmadı, aynı zamanda tekmiil Laşiti yaylasının bir çöle çevrilmesini emretti. Artık buraya ne insan ve ne de bir hayvan giremeyecekti. Halk cebren bu mıntakadan kaldırıldı, evleri yıktırıldı ve bu suretle bir çok muasırların da te'yit ettikleri gibi ⁶⁰ Girit adasının en münbit bir sahası tam yüz yıl ıssız bir çöl olarak kaldı. Bu memnuiyet Senato tarafından 30 II. teşrin 1463'te hususî bir emir ile kaldırıldı ve buraların tekrar ekilmesine müsaade edildi. Buna sebep de Türklere karşı o zaman gönderilen donanmaya lüzumlu şeyleri buradan temin etmekte. ⁶¹

Her ne kadar bundan sonra Girit adasında bir sükûnet havası esti ise de bu keyfiyet Daru'nun ⁶² iddia ettiği gibi ada halkının Türk idaresine girmeği arzu etmemelerinden değil, bilâkis on-

⁵⁸ Perrot, S. 151; Castonnet des Fosses, S. 36.

⁵⁹ Zinkeisen, C. IV, S. 619.

⁶⁰ Zinkeisen C. IV, S. 620-621. Perrot, S. 151.

⁶¹ Zinkeisen C. IV, S. 620 fakat bu müsaade de sonradan bazı yolsuzluklara ve yeni kaygulara sebebiyet verdiği için bu mıntakada yeniden yaptırılan evler tekrar yıktırıldı. Ve bu havalide zeriyaat tekrar tahdidata tabi tutuldu. Bu keyfiyet 1497 senesi emirnamesine kadar devam etti (aynı yerde).

⁶² Daru, C. II, S. 127 «... mais après plus de vingt révolte, elle (Candie) était soumise et même tranquille, car elle ne pouvait pas désirer de passer sous la domination des Teres » diyerek hakikatı gizlemeğe çalışan müellifin idiasının ne dereceye kadar doğru olduğunu (Un ancien diplomate en Orient; Les Grecs à toutes les époques. Paris 1870 S. 253 de) şu ibareden kolayca anlamak mümkündür: « ..., mais tous leurs (des Venitiens) efforts échouèrent, parce qu'ils étaient Latins et que les Grecs préféraient les Turcs ».

ların daha ziyade Cenevizlilerden yardım ümidini kesmelerinden⁶³ ve Venedik idaresinden kurtulmak için yaptıkları isyan teşebbüslerinin faide yerine kendilerine zarar ve felâket getirmesinden ilerigeldi. Nitekim onlar bu suretle kendilerine yapılan şiddet ve tazyikin arttırıldığını görünce XIV. asrın sonunda boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Ve hattâ bir çoğu müslümanların idaresinde yaşamayı Venediklilerin idaresinde kalmıya tercih edip Mısır'a hicret ve orada tavattun ettiler.⁶⁴ Bundan sonra gerçekten Girit adasında, Venedik'in korkunç ve zulümkâr idaresine karşı evvelki isyanlar gibi halk isyanları görülmedi, fakat buna mukabil Giritlilerin hoşnutsuzluklarının devamını belirten suikast gibi kindar ve tehlikeli usuller kaim oldu. İstanbul'un Türkler tarafından fethedildiği 1453 senesinde Resmu da Blastok namında hatırı sayılan bir yunanlı Girit'te Venedik'in hâkimiyetine bir günde nihayet verebilecek iblisane bir plân tasarladı. Bu plân mucibince adadaki Venedik memurları ve asilzadeleri aynı gün ve saatte katledilecek ve Kandiye'de hükümetin başına ağlebi ihtimal teb'it edilen Paleologlardan biri getirilecekti⁶⁵. Bu plân ada halkının mühim bir kısmı tarafından benimsenmiş olmasına rağmen tatbik

⁶³ Giritliler zaman zaman Venediklilerin siyasi ve ticari rakibi olan Cenevizlilerin adayı zaptetmeğe kadir olacaklarını ummuşlardı. Fakat Cenevizliler arzularına rağmen Venedik'e karşı bir harekette bulunamamışlardı. Bunun üzerine Giritliler Türklerden ümitlenmeğe başladılar (Castonnet des Fosses, S. 36, 37).

⁶⁴ Castonnet des Fosses, S. 36. Venedik idaresine tamamiyle arzı inkıyat eden halk kitlesi ile Girit'te ahali mahvolmuş sahipsiz araziye canlandırmak ve verimli bir duruma koymak için senato eski sahiplerinin mahvolması ile kendine kalan timar hisselerini bizzat Venedik'te 1371 senesinde alenen en fazla para verene müzayede ile sattırdı. Bu yeni timar sahiplerinin adaya gelmesinden 10 sene sonra (yâni 1381 de) senatonun bir emri ile tahrip edilmiş olan Tenedos Bozca ada kalesinin seknesi ile Girit adası nüfus bakımından yeni bir artış elde etti (Zinkeisen, C. IV, S. 621). Keza adada hüküm sürmeğe başlayan devamlı sükûnet neticesinde de çok geçmeden başka taraflardan da Girit'e yeni yeni muhaceretler vukua geldi ve bütün bunlar ziraat ve ticaret vasıtası ile memleketin kalkınmasında âmil oldular (Zinkeisen, C. IV, S. 631). Fakat Paul Combes'in (l'île de Crête, s. 49 da) haklı olarak dediği gibi Girit'in bu inkişafı ve zengin olması nüfusun artmasına hiçbir tesir yapmamıştı ve hattâ bu isyanlar Girit'in nüfusunu o kadar azaltmıştır ki 1577 de adada ancak 407 asil Venedik ailesi ile 180.000 Yunanlı mevcuttu. Demek oluyor ki 4 asırdan az bir zaman içinde adadaki nüfus üçte iki nisbetinde azalmış bulunuyordu.

⁶⁵ Zinkeisen, C. IV, S. 623.

edilemedi. Bu sırada Duka Bernardo Bitturio, bir rahip ve bir yahudi vasıtası ile bu suikasttan haberdar edildi. Derhal bu suikastın faileri yakalanarak astırıldı ve ertesi sene neşredilen bir kanunla Kandiye'deki kumandana adada tehlikeli ve muzir gördüğü insanları dilediği şekilde gizli idamla ortadan kaldırmak hak ve selâhiyeti verildi.⁶⁵ Bütün bu olaylar Girit'te Venedik hâkimiyetinin ne suretle tutunup payidar olduğunu açıkça göstermektedir. Binaenaleyh bu hâkimiyet Girit'te henüz daha devam etmek mecburiyetinde ise, bu takdirde kendisine dahilden harice doğru yeni bir kuvvet, düzenlik ve sağlamlık verebilecek, dışdan gelen şiddetli bir darbeye muhtaçtı. Böyle bir şey de o sırada mevcuttu. Daha milâdî 1341 senesinden sonra Aydın beylerinden Umur bey 250 - 300 parçadan mürekkep bir donanma meydana getirerek adalar denizinin yegâne hâkimi oldu ve adaları garet etti. Bu meyanda Girit de hücumu maruz kalarak talan edildi.⁶⁷ XV. asrın bidayetinde de Türk akıncılarının yağmacılık seferleri Girit sularına kadar uzandı ve ada için günden güne tehlikeli bir mahiyet arzemeğe başladı. Her ne kadar Türk korsanlarının daha ziyade yağma gayesi ile meselâ milâdî 1427 senesinde bu adanın sahillerine yönettikleri bu akınlar tesadüf eseri olarak o zaman tardedildi ise de artık Venedik'e burası için ciddi bir müdafaayı düşünmek zamanı gelmişti.⁶⁸ Bu ihtiyaç İstanbul'un 1453 de sükûtundan sonra kendisini daha ziyade hissettirdi. Nihayet Venedik cumhuriyetinin daha bidayetinde Osmanlı imparatorluğuna karşı takip ettiği iyi münasebetlerde bazı korsanların teşebbüslerine mâni olamıyordu. Bu iki devlet arasında dostane münasebet her defasında inkıtaa uğradıkça Girit adası da Osmanlı donanmasının ilk taarruzlarına hedef olmaktan kurtulamıyordu. Nitekim bu ada 1469 senesinde muhtelif istikametlerde Osmanlı gemilerinin hücumuna uğradı, yağma ve tahrip edildi⁶⁹. Anlaşılan bu zamana kadar burada Vene-

⁶⁶ Aynı yerde.

⁶⁷ Mükrimin Halil Yinanç, Düsturnamei Enverî (Türk Tarih encümeni külli-yatı, adet), İstanbul, Evkaf matbaası, 1929 S. 41, 42, Jauna, Histoire de Chypre, Leiden, 1747, Cilt I, S. 771; Vertot, Hist des Chevaliers Hospitaliers, Paris, 1737, tome, 2, S. 101-102.

⁶⁸ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 624 keza Hippolyte Noiret adı geçen eserinde 1385-1485 arasında bir asırlık zamanda Girit'de bu hususta alınan tedbirler hakkında enteresan malûmat vermektedir.

⁶⁹ Aynı yerde.

diklilerin esası bir müdafaa sistemi yoktu. 1471 senesinde süvariler adanın silâh ve cepane bakımından takviye edilmesini ve aynı zamanda muhtemel olarak yerli ahalinin silâhlendirilmesini talebetmek için Venedik'e bir heyet gönderdiler. Bu sırada Girit'ten ziyade Arnavutluk ve Peloponnes'deki topraklarını müdafaa etmek zorunda kalan Venedik ancak Osmanlılar ile 1479'da yaptığı barıştan sonra kuvvetlerinin bir kısmını Akdeniz'de topraklarının korunmasına ayırabildi ve bu meyanda Girit için de o anın icabettirdiği bazı zaruri ve muvakkat tedbirleri aldı⁷⁰. Cumhuriyet hükümeti ancak mahalli idarenin uzun ve mütemadi teşebbüslerinden sonra 1501'de esasen çoktan beri harap olmuş olan Kandiye kalesinin tamirine ve buradaki mevcut kuvvetlerini süvari kıt'aları ile takviye etmeğe karar verdi. Fakat XVI. asrın devamınca tatbikine bir defa başlanmış bulunan müdafaa sisteminin esas hataları bertaraf edilemedi. Zaten Kıbrıs elde buldukça, Girit Venediklilerin nazarında tâli derecede bir rol oynamakta idi. Son zamanlarda Türk deniz korsanlarının tevlit ettiği gaileye bir de dahildeki çetelerin faaliyeti inzimam etti ve bunlar evveikilerden ziyade müstemleke idaresini endişeye düşürdüler. Meselâ böyle bir hâdise 1525'te Phalaxernia civarında Alicambi'de vukua geldi. Venedik bu dahilî hırsızları ancak büyük bir kuvvet sayesinde tenkile muvaffak oldu⁷¹.

Girit adası bilhassa Kanunî zamanında Venedik ile Osmanlılar arasında çıkan (1538—945) harbinde en fazla zarar gördü. Daha İtalya seferi esnasında (940/4—1533-7) Sperlunga kalesini tahrip ederek 10.000 kadar esir alan⁷² Türk Amirali Barbaros Hayreddin 1538 senesi haziranında Kiklat adalarını da yakıp yıktıktan sonra donanması ile Kandiye önüne geldi. Safer ayınının on beşinde Milapotmo'da karaya çıkan kuvvetler civardaki 20 kadar köyü yağma ve tahripten sonra Resmu'ya hücum ettiler. Donanma buradan Suda'ya hareket etti ve burada karaya çıkarılan askerler Apukoron kalesi ile civarındaki 60 kadar köyü talan edip insan ve hayvan bir çok ganaimi beraberlerinde alarak çekildiler.⁷³

⁷⁰ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 624.

⁷¹ Aynı eserde S. 625.

⁷² Tuhfetülkibar, S. 44.

⁷³ Aynı eserde S. 52, 53 ve Zinkeisen, Cilt, IV, S. 625. Mehmet ; Solakzade Tarihi, İstanbul 1297 S. 493, 497.

Aynı âkibetler Hanya kalesinin de başına geldi. Bu kalenin önünde (17 saferde) Osmanlı donanmasının demirlediğini gören halk derhal kaleye kaçtı. O gün gemilere su alındığı için ancak ertesi gün seherle beraber kalenin ilticasına teşebbüs edildi. Fakat bunun gerek deniz tarafından istihkâmları ve gerekse karadan duvarları çok metin olduğundan zaptı hayli kuvvetlere muhtaçtı. Bu sebepten tecrübeli eski kaptanların tavsiyesi üzerine muhasaradan vazgeçildi. Fakat donanmanın burada bulunduğu üç gün zarfında Hanye'nin civarında kasaba ve köyler talan edildi. Buradan tekrar Resmu'ya avdet eden donanma bunun civarındaki köyleri de tahrip ettikten sonra İstiyeye hareket etti⁷⁴. Her ne kadar içindeki muhafızlar İstiyeye kalesini müdafaa ettilerse de muvaffak olamadılar. Bir kısmı kaçtı ve ekserisi esir edildi. En sonunda Kandiyeye hücum edildi. Böylece bir hafta içinde adanın hemen tekml sahilleri talan edilmiş oldu. Bu müddet zarfında düşmanın bir tek gemisine rastlayamayan Türk donanması, nihayet 15 bin esir ve bir çok ganimetleri beraberinde alarak İstanbul yolunu tuttu⁷⁵. Aynı senenin bitimine doğru Barbaros'un filosundan küçük bir deniz kuvveti Girit'e geldi, Kissamo ve Mirabella kaleleri civarını yağma ve tahrip etti. Bundan sonra Girit adası kısa bir zaman Türk taarruzlarından masun kaldı

Osmanlı donanmasının Girit sularında böylece serbest dolaşması ve Girit'te dilediği yerleri yağma ve tahrip etmesi anlaşılın Venediklileri bir hayli ürkütmüş ve endişeye düşürmüş olacak ki 1560 senesinde süvarilerin de teşebbüsü ile duka Antonya Kalyo'nun nezaretinde yeniden Kandiyede kalelerin tamir ve inşası işine başlandı. Fakat bu alınan tedbirler ile de iktifa etmeyen Venedik cumhuriyeti duka Marko Grimani'nin ricası üzerine ilk defa olarak Girit ve sahillerini korumak maksadı ile başlıca limanlarından birinde daimî bir donanma bulundurmaya karar verdi.

⁷⁴ Tuhfetülkibar, S. 53. Zinkeisen, C. IV S. 626; Solakzade, S. 497.

⁷⁵ Zinkeisen, (Cilt, IV, S. 626) nın kanaatine göre zaif bir müdafaa durumunda bulunan Girit adası belki de daha o zaman Osmanlıların eline düşebilirdi. Fakat Duka A. Amalio mevcut kuvvetlerini o suretle tertip etmeğe muvaffak olmuştu ki Barbaros Hayreddin Venedik'in hakikî kuvvetlerinden aldanarak tasarladığı hücumu yapmaya cesaret edemedi ve geceleyin gemilere binerek uzaklaştı diyor. Fakat o bu meyanda Barbaros'un buraya, adayı zaptetmek üzere değil, daha ziyade Venedik donanmasını avlamak için geldiğini incelemeğe her nedense lüzum görmüyor ve belkide bu yüzden bir hataya düşüyor..

Ve bu deniz kuvvetlerinin başına kumandan olarak Pietro Throno'yı getirdi⁷⁶.

Kanunî zamanında Osmanlılar ile Venedikliler arasında çıkan ihtilâflar kısa bir zamanda bertaraf edilerek iki devlet arasında yeniden sulh ve sükûn iade edildi. Fakat bir çok hakaretlere maruz kalan Venedikliler tarafından elde edilen bu barış ve sükûnet Kanunî'nin ölümünden sonra çok devam etmedi. 1566 senesinde babasını istihlâf eden II. Selim'in Venedik dukalığına karşı hasmane bir siyaset takip etmesi ile yeniden bozuldu. Neticede Kıbrıs adasının Venedikliler elinden çıkmasına sebebiyet veren bu husumet 1567 senesinde Suda kalesine yapılan bir gece baskını ile başladı. Bu kale yağma ve tahrip edildi. Hanya kalesi ise ancak bin bir müşkülâtle o zaman bu anî tecavüzden kurtuldu. Aynı zamanda Cezayir'den gelen bir donanma da Resmu civarını yakıp yıktı⁷⁷. Bu Türk hücumları henüz bertaraf edildiği bir sırada Resmu'da ve İsfakyalılar arasında bir isyan patlak verdi. Buna Venediklilerin, köylüleri Kıbrıs harbi esnasında donanma hizmetinde kullanmaları sebebiyet vermişti⁷⁸. Girit'in hâkimiyetini Türklerle tevdi etmek gayesi ile Resmo'da çıkarılmış olan isyan adanın tekmil kara kuvvetlerinin kumandanı Marino Evalli tarafından bastırıldı. Fakat dahilde kaynaşma yine devam etti. Diğer taraftan mütemadi silâhlanma da memleketi takatsız bir duruma düşürmüştü. Dış tehlikeler ise hiç azalmıyordu. Nitekim Kıbrıs, Venedik'in İspanya ve Papanın deniz kuvvetleri ile birlikte (1571—979) kuvvet bakımından çok dun olan Türk donanmasına karşı Lepanto'da kazandığı deniz zaferine rağmen elden çıktı. Tam bir emniyet bahşetmeyen (7 mart 1573—981) barış da bundan sonra zaruri olarak elde tutulan Girit adasını Osmanlı silâhlarının ilk hücumlarına açık bıraktı⁷⁹. Halbuki Kıbrıs'ın ziyandan sonra Girit Venedik için hayati ehemmiyeti hâiz bir vaziyete gelmişti. Artık Venedik'in şarktaki nüfuzunu devam ettirmesi ancak Girit'in elinde kalması ile mümkündü ve yine ancak bu sayede Venedikliler

⁷⁶ Zinkeisen, cilt. IV, S. 626—7. Kandiye kalesi 1566 senesinde tahkim edilerek gayri kabili zapt bir hale kondu (bk. Paul Combes, l' Île de Crète S. 46).

⁷⁷ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 627-8.

⁷⁸ Aynı yerde, Cilt. IV. S. 628.

⁷⁹ Aynı yerde.

Suriye, Anadolu ve Yunan sahillerine gönderdikleri ticaret gemilerini muhafaza, vikaye ve kuvvetli donanmalarını istedikleri yere sevkedebileceklerdi. Bu sebepten Venedik Girit'in müdafaası için lüzumlu olan askeri ve idari tedbirleri almakta gecikmedi ve derhal Girit'e tam bir diktatör selâhiyeti ile Giacomo Foscarini'yi gönderdi.

10-X-1574'te Kandiye'de dükalık vazifesine başlayan Foskarini enerjik bir faaliyet göstermek suretiyle burada malî ve idarî alanda bazı başarılar elde etti⁸⁰. Bilhassa adadaki musevilere ve Venedik'in hâkimiyetinin kurulmamasına var kuvvetleri ile çalışan ortodoks papazlara karşı şiddetle harekete geçti. Hattâ onun teklifi üzerine bu ortodoks papazlar Senyörü tarafından memleketten tardedildi⁸¹. Venedik idaresinden kurtulmak için her türlü çareye baş vurarak muvaffak olamıyan yerli halk şimdi de anlaşılın yeğâne kurtuluş çaresini göç etmekte bulmuşlardı. Fakat bu muhaceretlerde serbest olmayıp bazı şartlara bağlı idi. Nitekim Foskarini Giritlilerin tercihen Osmanlı topraklarına göç etmelerini bir nizamla önlemişti; zira o, bu muhacirlerin, bilhassa İstanbul'da, Girit'teki Venedik idaresi aleyhinde ifsadatta bulunmaktan geri kalmıyacıklarını zannediyordu. Çok geçmeden olaylar onun bu tahminlerinde aldanmadığını gösterdi⁸². Bilhassa İstanbul'daki Venedik balyozu G. Morosini 1585 senesinde Venedik senatosuna sunduğu bir raporda bu muhaceret meselesine temas ederek acı acı şikâyet etti. Ona göre bir çok insanların ve bahusus memleketten kovulmuş olanların hiç bir kaide ve nizama tâbi tutulmaksızın İstanbul'a göç etmeleri Venedik devleti aleyhinde büyük zararlar tevhit etmekten hâli değildi. Ezcümle Venedik idaresinden memnun olamıyan bu göçmenler daima adanın ya felâketini temenni yahut bu felâketi tâcil etmeğe çalışıyorlardı. Bunu önlemek için tedbirler almak şüphesiz faydeli olacaktır. Nitekim bu işin ehem-

⁸⁰ Bu başarıları meyânında onun 22 eylül 1575 'te Pateri ailesinin reisleri ile yaptığı sekiz maddelik anlaşma sayesinde İsfakya ve civarı adanın en sakin yerlerinden biri olmuştu (bk. Zinkeisen, C. IV, S. 647-8).

⁸¹ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 722 anlaşılın adada en ziyade ezilen museviler idi ve bunlar ağır vergilere tâbi tutulduğu gibi yaşamaktan gayri de hiç bir hak ve hukuka sahip değildiler (bk. aynı yerde S. 706) keza Hippolyte Noiret, S. XII.

⁸² Hakikaten Foskariniden sonra Girit'teki Venedik idaresi o kadar bozuldu ki on sene zarfında takriben 50.000 kadar Giritli Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldılar (bk. Zinkeisen, Cilt, IV, S. 725).

miyetini takdir etmesini bilen Foskarini buna karşı muhtelif çareler düşünmüş ve bilhassa sürgün edilenlerin, Osmanlı topraklarına göç etmek arzusunda bulunmamaları için, bu gibileri muayyen bir ikametgâh mıntakası göstermelerine gayret etmişti. Yine sefire göre: adaletin sıkılığı onların adedini o kadar artırdı ki yaşama imkânları artık güçleşmiş olan Girit'te ölmek için memleketi terketmek zorunda kaldılar. İstanbul'da bunların adedi çok olduğu gibi mühim bir kısmı da devlet tersanelerinde çalışan işçileri teşkil etmekte idi. En kötüsü, bunların her yerde Girit'teki Venedik işgal kuvvetlerinin azlığından, cepane, erzak noksanlığından ve adadaki halkın yeni bir hükümet idaresine mütehasır kalmalarından bahsetmeleri idi ⁸³.

Istanbul'da Venedik balyozu Morosini'nin raporundan ve gerekse de yakın şark ticaret loncası mümessilliğine getirilmiş olan G. de Garzoni'nin bir sene sonra (yâni 1586'da) adanın durumu hakkında kaleme aldığı atideki lâyihasından da Giritlilerin elem ve izdirapları teskin ve tahfif edileceği yerde, günden güne daha ziyade artmakta olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu hal Garzoni'nin de itiraf ettiği gibi "halkın Venedik süvarilerinden ve memurlarından tahammül etmeğe mecbur olduğu söylenemeyecek kadar ağır hakikatte,, mündemiçti. Ve yine ona göre timar sahibi Venedik süvarileri ile memurlarının tasarruf hırsı ve işkenceleri hiçbir vakit o kadar aşikâr ve hudutsuz olmamıştı. Ve en fenası hiçbir zaman bu sıralarda olduğu gibi yerli ahalinin kendisini Osmanlıların kollarına atmak arzusu o kadar şiddetli olmamıştır. Bilhassa zavallı köylü halk soyuluyor ve her taraftan işkenceye maruz kınılıyordu ⁸⁴. Acaba Kıbrıs'ın ziyaından soñra Venedik'in bütün endişelerine rağmen Girit'te mâkul ve mülâyim bir siyaset yerine, her türlü tasviri güç böyle barbarca idarî bir politika gütmesine âmil olan sebep ne idi. Bunun cevabını bize yine Venedik'in tanınmış devlet adamlarından biri olan Paolo Sarpi veriyor. Sarpi Venedik senyörlerine Girit adasında takip edilecek siyaset hakkında şu tavsiyelerde bulunuyordu; filhakika Girit ve Yunan adalarındaki Rum halkı İstirya ve Dalmaçya'daki Venedik tebasından daha fazla bir saygı ve itibar talebediyorlar

⁸³ Zinkeisen, cilt IV, S. 625-26.

⁸⁴ Aynı yerde S. 726.

fakat Rum sadakatine güven asla câiz değildir. Bunlar kolaylıkla Venedik hâkimiyetini terkedebilirler. Bahusus bunlar da, Osmanlı İmparatorluğuna boyun eğmiş olan diğer bütün Rumlar gibi Türk hâkimiyetine girmeği göz önünde bulunduruyorlar.—İşte *ekmek ve sopa onlara vermeye borçlu olunan her şeyin hepsi budur. İnsanlığı daha iyi bir fırsat için saklamalıdır*⁸⁵.

Bu makyavelist siyasetin bir çok taraftarlarının tahripkâr tesirleri ile 17. asrın ilk yarısında uzun bir sükûnet devresinde harabiyet ve harice karşı kudretsizlik yüzünden tesellisiz bir duruma giren Girit adası artık uzun zaman Venedik'in hâkimiyetinde kalamazdı. Çünkü evvelce de işaret ettiğimiz gibi daha İstanbul'un Türkler tarafından fethi sıralarında Venedik'in şarktaki nüfuzunu ve dördüncü haçlı seferinde kazandığı toprakları ile beraber Girit adasının da mukadderatı kapalı bir şekilde mevzu-bahs olmaya başlamıştı. O zamana kadar daha ziyade bir kara devleti mahiyetini arzeden Osmanlı devleti artık yavaş yavaş adalar denizi sahilleri boyunca, cenuba, Suriye ve Yunanistan'a doğru genişlemeğe başlayınca, Venedikliler ile Osmanlılar arasında menfaat çarpışmaları da o nisbette önüne geçilmesi imkânsız bir durum aldı. XV. asırda Akdeniz'e hâkim olmak yüzünden bu iki devlet arasında çıkan muharebeler müteakip asırlarda da vukua geldi. Hattâ Barbaros Hayreddin Paşa gibi değerli amirallerin sevki idaresindeki kudretli donanması ile XVI. asırda Akdeniz'de kat'i hâkimiyetini temin eden Osmanlı imparatorluğu, bu mücadeleler neticesinde hasmı Venedik'i bir hayli hırpalıyarak asrın sonuna doğru onu Kıbrıs gibi bazı önemli üslerinden de mahrum etti. Fakat Türk devletinin hâkimiyeti altına, Trablus, Tunus, Cezayir ve garbî Yunanistan denizyolları üzerinde bulunan Girit adası gibi mühim deniz üslerinin alınmamasından ötürü bu denizlerdeki üstünlük ancak muayyen bir devre (1538-1571) münhasır kaldı. Binaenaleyh adalara Akdeniz'in en önemli sahillerine sahip ve hâkim olan Osmanlı imparatorluğu bir Türk denizi haline koyduğu doğu Akdeniz'de mutlak egemenliğini tehdit ve ihlâl eden ve aynı zamanda ticaret filosuna ve onu koruyan donanmasına mühim bir üs vazifesini görebilecek Girit gibi bir adanın rakibi olan Venedik'in elinde kalmasına uzun zaman seyirci

⁸⁵ Zinkeisen, cilt IV, S. 728.

kalamazdı. Bahusus imparatorluğunun merkezine nisbeten yakın olan bu adada Venedik donanmasının bulunması Osmanlı devleti için daimî büyük bir tehlike idi. Binaenaleyh Kıbrıs'ın fethinden sonra Babıali tarafından güdülen siyasetin bu adanın zaptedilmesine yönetilmiş olacağı aşikârdı ⁸⁶. Filhakika bundan evvel Osmanlı donanması Girit'e müteaddit akınlar yapmıştı. Fakat bu taarruzlarda daha ziyade düşmanı hırpalamak ve şaşırtmak gayesi gözetilmiş olsa gerekti. Şimdi ise artık doğrudan doğruya Girit'in Osmanlı hâkimiyeti altına alınması mevzubahs oluyordu. Bunun için de müsait bir zamana intizar edilmekte idi.

Bu keyfiyet nitekim I. Ahmed ile devlet ricali arasında vukubulan bir konuşmadan da anlaşılmaktadır. 1610 senesinde Yenica-miin (bugünkü Sultan Ahmed Camiinin) inşası esnasında padişahın çadırında, orada hazır bulunan devlet ricalinden Evliya Efendi ve Üsküdarî Mahmud Efendi taraflarından Girit adasının zapt-u- teshiri şu temenniler ile izhar edilmişti: "padişahım nüvid-ülgaza idüb bir diyarı fethedin anın cümle imaratını mahsulat cizyesini bu camii şerifinize vakfedin... ne olaydı padişahım siz de Akdeniz' deki Girit ceziresini alıp İstanbul'dan Mısır'a giden tüccar ve züvvarı ve haccacı müslimini seyri küffar gemilerinden pâk ediniz..., Fakat o zaman bu fikir Venedikle olan barışı gözönünde tutan padişah tarafından şöyle bir mutalâa serdi ile reddedilmişti,,.... sulhe mugayir iş işlemek lâyıkı sünneti Muhammedi değildir. Bahusus Anadolu'da Kara yazıcı, Said Arab, Kalender oğlu, Cennet oğlu gibi celâliler hasmı kavimizdir., ⁸⁷.

Gerçekten Viyana kapılarından Hind sularına ve Kafkaslardan Fas, Tunus ve Cezayir'e kadar uzanan muazzam bir devletin haricî ve dahilî gâilelerden emin olmadıkça Girit seferi gibi tehlikeli bir oyuna girişmesi kötü neticeler doğurabilirdi. Bahusus böyle bir sefer ancak üstün deniz kuvvetleri ile mümkündü. Halbuki bu zamanlarda bazı başarılarla rağmen donanmanın vaziyeti Venedik deniz kuvvetlerine üstün bir durumda bulunmıyordu. Nihayet devlete azîm insan ve para kaybına mal olan Rodos ve Kıbrıs gibi adaların kolaylıkla fethedilmemesi nazarı itibara alındığı takdirde, bu iki adaya göre daha uzak bir mevkide bulunan ve bir

⁸⁶ Beyke, Kandiye muharebesi S. 114 Alman erkânı harbiyesinin külliyyatı (Ahmed Refik, Köprülüler S. 46 ya göre).

⁸⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, S. 160.

çok müstahkem kaleleri ihtiva eden Girit adasının da fethi her şeyden evvel zamana mütevakkıftı. Fakat anlaşılın Osmanlı devletini bu sefer teşebbüsten alıkoyan asıl âmil bunlardan ziyade komşularına karşı duyduğu güvensizlik olsa gerekti. Nitekim Babîâlinin haklı olarak bu endişesi Venedik'in Türklere karşı durumunu kırılı üçüncü Filip'e 1619 senesinde yazdığı bir mektupta inceliyen Venedik nezdindeki İspanya sefiri Cueva'nın da gözünden kaçmamıştı. Bilhassa tahriratında bu noktaya da temas eden İspanya sefiri, ancak Osmanlı devlet ricalinden birinin ağzından işitebileceğimiz şu şayanı takdir mütalâayı dermeyan ederek bihakkın Osmanlıların Girit hakkındaki fütuhât teşebbüslerine tercüman olmuştu. "... Türkler plânlarına Venedik deniz kuvvetinin bâzı mukavemetler gösterebileceğini pek âlâ biliyorlar ve bu sebepten onların amacı bu deniz kuvvetini zaiflatmaya yönetilmiş olmasıdır. Eğer onlar kendilerini İran tarafından emin görebilmiş olsalardı, gerçekten Girit'e karşı bir teşebbüse girişeceklerdi. Çünkü onlar garp korsanlarının tacizatından ancak bu korsanlara elverişli bir sığınak olan bu adaya sahip olmak suretiyle kurtulabilirler. Bir defa bu önemli mevkiin sahibi olduktan sonra onlara, tek mil düşman gemilerinin Yunan adalarına girişini önlemek için, yalnız Girit'i Cerigo adasından ayıran deniz kısmını korumak kâfidir,"⁸⁸. Bundan sonra Cueva mektubunda Türklerin Girit'e muhtemel bir teşebbüsünden endişeye düşen Venedikliler hakkında sonradan olayların da kendisine hak verdiği şu isabetli fikirleri ileri sürmüştü: Venedik belki de hıristiyan devletlerin yardımından emin bir çehre takınarak Türkiye'yi bu teşebbüsünden vazgeçirmeğe çalışacak, fakat onun bu tavrına inanılmıyacak, bu sebepten Venedik'e kalan yegâne çare para yâni hediye suretiyle Türkleri Girit'in fethinden vazgeçirmektir⁸⁹. Filhakika Venedik elçisi Cantarini bilâhare bu diplomatik tedbire baş vurarak sadaret kaymakamına karşı hıristiyan devletlerinin müşterek yardımını ileri sürünce, sadaret kaymakamı elçiye müstehziyane bir eda ile yalnız isme göre korkunç olan hıristiyanlık kuvvetinizden bahsettiğiniz zaman gülmek istiyorum, cevabını vermişti⁹⁰. Sonunda Osmanlı devletinin bu siyasi tehditlere ehemmiyet vermediğini

⁸⁸ Zinkeisen, Cilt IV, S. 193-195 ve Daru, Hist. de Venise, C. VI, S. 221 ilh.

⁸⁹ Zinkeisen, C. IV, S. 195.

⁹⁰ Aynı eserde S. 563.

gören Venedik devleti, evvelce İspanya sefirinin doğru olarak tahmin ettiği gibi para yâni hediye sunmak yolunu çar ve nâçar tutmak mecburiyetinde kaldı⁹¹. Gerçekten bu usule baş vuran Venedik cumhuriyeti hattâ bidayette muvaffak bile oldu.

Osmanlı devleti ile Venedik arasında Girit adasından dolayı gayrı mahsus bir gerginlik mevcut olmasına rağmen her iki devlette bu zahiren mevcut olan dostluğu devam ettirecekleri yerde korsanlık ile meşgul oldular. Bu faaliyetin er veya geç aradaki dostluk münasebetlerini sekteye uğratacağı aşikârdı ve nitekim IV. Murad zamanında böyle bir hâdise bu iki devlet arasında bir harbin çıkmasına sebebiyet vermek üzere idi. Cezayir ve Tunus korsanları Girit adasını talan edip aldıkları mal ve esirler ile birlikte dönerlerken, körfezde bulunan Venedik donanmasının taarruzuna uğrayınca, derhal Avlonya limanına sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Venedik donanması ise bu korsanların gemilerini yalnız almakla iktifa etmedi, aynı zamanda Avlonya limanını topa tutarak kalenin minare ve bazı mevzilerini tahrip etti. Bu hâdise üzerine IV. Murad derhal İstanbul'da Venedik balyozunun hapsedilmesini ve mevcut anlaşmayı ihlâl eden Venedik devleti ile ticari münasebetlerin kesilmesi için de Spelet iskelesinin Venediklilere kapatılmasını ve sefer hazırlıklarına başlanmasını emretti.⁹² Anlaşılan Venedik hükümeti bu hâdisenin bir harbe müncer olacağını evvelce belki de tahmin etmemişti. Zira Osmanlı devleti bu sırada İran ile harp halinde bulunuyordu. Fakat IV. Murad'ın aldırıldığı bu tedbirler üzerine vaziyetin ehemmiyet ve nezaketini kavrayan Venedik cumhuriyeti nihayet uzlaşma yolunu tutmak zorunda kaldı. Çünkü Venedik'in Osmanlılar ile bir harbi göze alması belki de ona Girit'in elden çıkmasına vesile olabilirdi. Bu sebepten Venedik bir anlaşmayı tercih ve eski âdetleri üzere balyozları elile mal arzedip af ricasında bulundular⁹³. Ve sonra da 45 bin flori tazminat vermeği taahhüt ettiler. Her ne kadar bu esnada IV. Murad'ın beklenilmeyen ölümü ve yerine Sultan İbrahim'in

⁹¹ Bu eserin (106) numaralı haşiyesinde.

⁹² Tarihi Naima, Cilt, III, S. 415—16 ve cilt, IV, S. 57. Keza Hammer, Osmanlı tarihi 48 inci kitap, Mehmet Ata tercümesi, S. 281—3. Hattâ IV. Murad Bağdad'dan aydetinden sonra, donanma tedariki işleri ile bizzat yakından alakadar olarak Venediklileri te'dip emelinde bulundu. (bk. Naima, III, S. 430.

⁹³ Naima, cilt, IV, S. 57.

tahta cülûsu üzerine Venedikliler vaidlerini yerine getirmek istemediler ise de,⁹⁴ sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın sarsılmaz metin iradesi karşısında bir defa daha hesap ve tahminlerinde aldandılar. Nihayet beş bin flori daha fazla vermeği kabul ederek sebebiyet verdikleri Avlonya hâdisesinin kapanmasını ve yeniden Osmanlılarla dostluk münasebetlerinin kurulmasını sağlamaya muvaffak oldular.⁹⁵ Mamafih bu tarihten itibaren Babıalinin Avlonya hâdisesinin intikamını Girit'e saldırmak suretiyle alacağı düşüncesi Venediklileri her zamankinden fazla telâşa düşürmeğe başladı. Her defasında Osmanlı donanmasından bir kaç gemi Çanakkale boğazı haricinde göründükçe, Venedik'te Girit'in tamamen elden çıkacağı zehabı hâsıl oluyordu. Zaten evvelce de söylediğimiz gibi Osmanlı devletinin an'anevî siyaseti hıristiyanlığın bu son kalesi olan Girit'in fethini daima göz önünde bulunduruyordu.⁹⁶ Zahirde kapanmış gibi görünen Avlonya hâdisesi de bu siyasi emelin tahakkukuna gerçekten bir hız verdirmişti. Bu olayın intikamının alınması Sultan İbrahim'den talebedilmesi de⁹⁷ bunu açıkça te'yit ediyordu. İşte henüz bu siyasi olayın yankıları devam ettiği ve acısı tamamen unutulmadığı bir sırada, Sünbül Ağa hâdisesinin vukuu, hattı zatında pamuk ipliği ile bağlanmış olan bu dostane münasebatın derhal kesilmesine ve Osmanlılar ile Venedikliler arasında mukarrer olup da bugüne kadar önüne ancak güçlük ile geçilebilen bir harbin çıkmasına vesile oldu. Ve buna bu seferde Avlonya hâdisesinde olduğu gibi⁹⁸ Venedikin Osmanlı devletine karşı öteden beri takip edegeldiği iki yüzlü

⁹⁴ Aynı yerde, cilt, IV, S, 57; Hammer, 48 inci kitap, S. 282 «Padişahım Bosna hazinesine senevî 50 yük akçe İspeletten hasıl olur» fikrini ileri süren ricali devletten bazılarına cevaben IV. Murad «Venedik melâininden ahz'u intikam muradımdır. Ol akçeden geçtim bu babda bana kim arzederse kendi havası muktezasıdır başın keserüm deyu buyurmuşlardır» (Naima cilt, III, S. 416).

⁹⁵ Naima, Cilt, IV. S. 57—58; Hammer, Kitap 48; S. 284.

⁹⁶ Zinkeisen, cilt, IV, S. 566.

⁹⁷ Aynı eserde S. 567—68. Hammer kitap 49, S. 55. Silâhdarlarla Kaptan Paşa çoktan beri Venedik'e ilânı harp edilmesini teşvik ediyorlardı (Hammer fransızca nüshası, cilt, X. S. 95 ve 124 v. devamı).

⁹⁸ Hakikaten Hammer mütercimi M. Atanın (Hammer Tarihi, kitap 48, S. 282) de bir numaralı haşiyede haklı olarak dediği gibi, asıl hilâfî muahede olan şey Cezayir donanmasının Avlonya limanına kabulü değil, bilâkis Osmanlı limanındaki berberî gemilerinin vurulmasıdır.

siyaset âmil oldu. Sünbül Ağa'yı Mısır'a götüren küçük bir gemi kafilesinin Girit'te pusuya yatmış olan Malta korsanları tarafından bu ada civarında taarruza uğraması ve sonra da gasp edilen eşyanın Girit'te satılması üzerine bu sıralarda haricî gailerden tamamen uzak bulunan Osmanlı devleti de, Venedik'e karşı harb açmak zorunda kaldı.⁹⁹ Bu suretle başlayan ve bir çeyrek asır devam eden harp uzun, güç ve aynı zamanda şarkta Venedik hâkimiyetinin ölüm ve dirim mücadelesinin başlangıcı oldu¹⁰⁰. Malta seferi bahanesi ile silâhdarlıktan kaptanı deryalığa çıkarılan Yusuf Paşa kumandasında Girit'te Hanya civarında karaya çıkan Osmanlı ordusu tamam 54 gün süren bir muhasaradan sonra Hanya kale-sini almağa muvaffak oldu.¹⁰¹ Bidayette elde edilen bu seri başarıların tevlit ettiği ümidin hilâfında harp Venedik donanmasına karşı koyacak üstün Osmanlı deniz kuvvetlerinin bulunmaması,¹⁰² sonra da devletin haricî ve dahilî gailer yüzünden yardım hususunda gereken tedbirleri almakta gösterdiği ihmâl ve tekasül,¹⁰³ nihayet var kuvvetile teçhiz ettiği büyük donanmalar ile Çanak-kale boğazını ablukaya muvaffak olan Venedik'in deniz tariki ile Girit'e kuvvet, malzeme ve erzak gönderilmesine mâni olmak hususundaki gayreti yüzünden uzamış ve Girit adası da "devleti âliyyenin talimhanei harbisi hükmüne,"¹⁰⁴ girmişti. Fakat Bozca ve Limni adalarını zapta¹⁰⁵ ve Çanakkale boğazını ablu-kaya muvaffak olan Venedikliler denizlerde kazandıkları bu üstün duruma rağmen, Osmanlı imparatorluğunu ne Girit adasının fethinden vazgeçirmeğe ve ne de müşkül bir vaziyette bulunan Girit'teki kuvvetleri tarafından diğer kalelerin teker teker alınmasına

⁹⁹ Naima, cilt, IV, S. 88—90; Hammer kitap 49 S. 55; Mustafa Nuri, Netayicülvukuat, ikinci tabı, İstanbul, 1329 ikinci cilt, S. 55.

¹⁰⁰ Zinkeisen, cilt, IV, S. 728.

¹⁰¹ Naima, cilt, IV, S. 112—145, Hammer kitap 49 S. 56—57 ve 64—69.

¹⁰² Tarihi Cevdet, tertibi cedit, İstanbul, 1309, ikinci tabı cilt I, S. 151 v. d.

¹⁰³ Naima, cilt IV, S. 255; Hammer, kitap 49, S. 95—96. Bu müellife göre İstanbul'da çıkan karışıklıklar Cezire'de Osmanlılar aleyhine zuhur edebilen her türlü hadisattan ziyade Kandiye kalesi muhasarasının devamını müşkülâta dü-şürdü (aynı eser. S. 95).

¹⁰⁴ Netayicülvukuat, cilt, II, S. 56; Naima, cilt, IV, S. 157—58, 161, 167, 170, 174.

¹⁰⁵ Naima, cilt, IV, 187, 200.

mâni olamadı. Sadrazam Mehmed Paşa'nın hasedine kurban olarak öldürülen Hanya fatihi Yusuf Paşa'dan daha sonra Girit'deki kuvvetlerin başına Budin valiliğinden mazul meşhur Deli Hüseyin Paşa serdar nasbedildi. Hüseyin Paşa kendi gayret ve teşebbüsü ile giriştiği harekât neticesinde Kisamo, Üstürni, Apukuron, Granbosa ve Resmu gibi mühim bir çok kaleleri fethetme muvaffak oldu.¹⁰⁶

Diğer taraftan Venedik'te donanmasının 1656 senesinde Çanak-kale boğazında kazandığı başarılarından sonra üç esaslı mühim noktayı göz önünde bulundurmaya mecburiyetinde kaldığı anlaşılıyordu. 1) Karada ve denizlerde harbin sevk ve idaresi, 2) sulh yapmak için mütemadi teşebbüsler, 3) Avrupanın diğer devletlerinin bu mücadeleye iştirakini temin etmek¹⁰⁷.

Filhakika devlet dahilen karışıklık içinde iken çıkarılan donanmanın da Çanak-kale önünde vukubulan mağlûbiyeti Limni ve Bozca adalarının düşman eline geçmesi İstanbul'da pek fena bir tesir uyandırmıştı. Fakat ertesi sene altı ayda yeni donanma meydana getirildi. Ve bir yıl sonra da kaybedilen bu iki ada tekrar Osmanlılar tarafından geri alındı. Bu Venedikliler için ağır bir darbe oldu. Bundan sonra bu devlet kendini kolay kolay toplayamadı. Ve daha ziyade harbin mukadderatını muharebenin sevk ve idaresine, bir uzlaşmaya ve nihayet başta Fransızlar olmak üzere Avrupa devletlerinin yaptığı yardıma bağladı.¹⁰⁸ Kara ve deniz sahalarında muvaffakiyet şansını kaybeden Venedikliler uzlaşma sahasında da hiç başarı elde edemediler.¹⁰⁹ Fakat Fransız-

¹⁰⁶ Naima, Cilt, IV, S. 180, 189-90, 191, 196, 202-7. Bundan sonra serdar meşhur deli Hüseyin Paşa Kandiye'nin muhasarasına girişti (aynı yerde S. 232-230, 234).

¹⁰⁷ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 994-5.

¹⁰⁸ Aynı yerde; Netayicülvukuat, Cilt, II, S. 67; Naima, Cilt IV, S. 283-5, 288, 304.

¹⁰⁹ Gerçekten Girit harbi başladığı andan itibaren Venedikliler bir taraftan müdafaa ve muharebeye kıyam ve diğer taraftan da barışı temin etmeğe çalışıyorlardı. Nitekim Bozca ve Limni adalarının zaptından maksat da sırf İstanbul'u taziyet ile Girit ceziresini ve hiç olmazsa daimî muhasarada bulunan Kandiye'yi muayyen bir para mukabilinde kurtarmak için daima arzı istida etmek idi (Netayicülvukuat, C. II, S. 59, 67-8). Sadrîâzam Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit'e geçmesiyle daha ziyade korku ve endişeye düşen Venedikliler tekrar sulh teşebbüslerine giriştiler. Elçi Kandiye kalesi vergisi olarak senevi 25 bin altın vermek üzere sulha kavuşabilmek için padişaha ve vükelaya başvurdu. IV. Mehmed'in serdar, Ekrem'e Girit hakkında gönderdiği hattı hümayuna

lar ile birlikte diğer hıristiyan devletlerinin Venedik'e yardıma koşmaları da harbin ve dolayısıyla Girit'in mukadderatı üzerinde büyük bir değişiklik yapamadı. Yalnız Kandiye kalesinin alınmasını bir müddet için geciktirdi.¹¹⁰

Avusturya ve Erdil gailerini dilediği şekilde halletmeğe muvaffak olan Osmanlı imparatorluğu nihayet bir kangren halini alan bu Girit harplerine son vermek gayesi ile oraya sadrîâzam Fazıl Ahmet Paşa'yı gönderdi. Venedikliler, Kandiye kalesini kurtarmak için yaptıkları bütün teşebbüslerinin neticesiz kaldığını görünce serdarı Ekrem'in kumandası altında Osmanlı kuvvetlerinin iki-buçuk sene süren mütemadi baskınına daha fazla dayanamıyarak sulh teklifinde bulundular. Her iki taraf murahhasları arasında 30 Ağustos'ta başlayan müzakereler 6 eylül 1669 (9 rebiülâhır 1080) tarihinde 18 maddelik bir anlaşma ile sona erdi. Paliocastro adı ile tavsif edilen bu barış mucibince Venediklilerin elinde kalan Suda, Karabusa ve Spinalonga kaleleri¹¹¹ müstesna tekmil Girit adası Türk hâkimiyeti altına girdi.¹¹² 1670 senesi şubatında evvelce

bakılacak olursa Venedik elçisi bu barış teşebbüslerinde kısmen muvaffak bile olmuştu (aynı eserde S. 77; Raşit Tarihi, C. I, S. 215; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 426). Fakat Fazıl Ahmed Paşa hünkâra ve devlet ricaline gönderdiği ikna edici cevapları sayesinde Venediklilerin bu muvaffakiyet vâd eden sulh teşebbüslerini tekrar suya düşürdü (Raşit Tarihi, C. I, S. 214, 215; Silâhdar, C. I, S. 450-453, 465-6, 482-3, 487-491, 491-2, 494-8, 511-13). Yukarıda metinde de görüleceği gibi bu gayretlerden yılmıyan Venedikliler, Fazıl Ahmed Paşa ile, Kandiye'yi kurtarmak için, neticesiz teşebbüslere girişmişlerdi (Raşit Tarihi, C. I, S. 213, 215, 224; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 398-99, 412, 415, 420, 422, 454-8 ve 500) Venedik tarafından müteaddit defa yapılan bu sulh teşebbüslerinin reddedilmesinde her halde Çanakkale boğazını abluka ettiği sırada Venedik donanmasının durumunu ve bilâhare de Kandiye kalesinin feci halini anlatan ve gösteren resmî vesaikin de (bk. Naima Tarihi, C. IV, S. 282-3; Raşit Tarihi, I, S. 192; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 458-60) bir te'siri olsa gerektir.

¹¹⁰ Raşit Tarihi, C. I, S. 236-7.

¹¹¹ Suda ve Spinalonga kaleleri bilâhare 1127 senesinde Venedik'e karşı açılan Mora seferi esnasında Kandiye ve Hanya muhafızları ile Bosna gazileri tarafından fethedildi. (Raşit Tarihi, IV, S. 147-151); keza Costounet des Fosses, S. 40-1, Granbosa kalesi de 1692 senesinde Türklerin eline geçti (bk. aynı yerde. S. 40).

¹¹² Raşit Tarihi, C. I, S. 239-241; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 517-523; Zinkeisen, C. IV, S. 995-6. Juchereau, de saint Denis, l'Histoire de l'Empire Ottoman, Paris. cilt I. (S. 156) da dediği gibi Girit'in elden çıkması Venedikliler için bahri ve ticari inhitatlarına doğru büyük bir adım oldu.

sulh murahhası olan Venedik elçisi Luigi Molino muahedenin tasdik edilmiş şeklini henüz Kandiye şehrinde bulunan sadriazama sunduktan sonra padişahın o esnada bulunduğu Edirne şehrine hareket etti.¹¹³ Bu suretle her iki memleket arasında 25 sene süren harpler nihayete ererek tekrar barış iade edildi.

Paliocastro muahedesi ile dört buçuk asır Girit adasında yalnız sömürgeci bir zihniyetle hüküm süren Venedik hâkimiyeti ve onun keyfî idare sistemi kalkarak yerine Avrupalıların yakın zamana kadar müstemlekelerinde bile tatbikine güç yanaştıkları munsif ve adilâne bir hükümet idaresi, yâni Türk hâkimiyeti kaim oldu. Bu hâkimiyet, dinî taassup ve gayretle hakikati gizlemeğe çalışan Des Fosse'un iddia ettiği gibi, hiç bir zaman Girit için meşum olmadı¹¹⁴. Muhakkak olan bir şey varsa o da, Venedik'in müstebit idaresinden bizar kalan Girit ahalisinin Türk idaresine karşı çoktan beri bir sempati beslemiş ve onu istemiş olmasıdır. Venedik idaresinden kaçan Girit halkının islâm ve Türk topraklarına tercihan yaptıkları muhaceretler, Venedik devlet adamlarından Sarpi, Garzoni ve Morosini'nin Türk idaresine karşı Giritlilerin gösterdiği alâkayı itiraf eden vesikaları ve nihayet yerli halkın bir esef duymaksızın sevinç ve gizli zafer hisleri ile Venedik gemilerini Kandiye'den uzaklaşıp kayboluncuya kadar seyretmeleri¹¹⁵, bunu bâriz bir şekilde ispat etmektedir. Hariçten bilhassa Cenevizlilerden ümitlerini kestiktikten sonra Türkleri hatırlamış olan Giritliler¹¹⁶ bu ümitlerinde aldanmadıkları gibi Osmanlı kuvvetleri Girit'e ayak bastığı andan itibaren de imparatorluğun hususî bir muamelesine mazhar oldular. Ve fethden sonra da bu hususiyeti muhafaza eden Girit adası Osmanlı devletinin mümtaz eyaletlerinden biri olarak kaldı. Daha ilk zamanlarda Girit adasında serdar Yusuf Paşa'nın aldığı akilâne tedbirler sayesinde Osmanlı kuvvetleri ile adanın yerli ahalisi arasında çok çabuk bir anlaşma husule

¹¹³ Raşit Tarihi, C. I, S. 250-1; Silahtar, C. I, S. 529; Zinkeisen, C. IV S. 1000.

¹¹⁴ Des Fosses S. 43; bu müellife göre, «La Conquête turque a été pour la Crète une période néfaste.»

¹¹⁵ «On comprend que Les Grecs Candiotes,... aient comme tendu la main aux Turcs pour les aider à prendre pied dans l'île, qu' ils aient vus sans regret, avec un sentiment même de joie et de secret triomphe, à éloigner et disparaître à l'horizon la flote.... (Perrot, S. 151).

¹¹⁶ Des Fosses, S. 37; Perrot, S. 151.

فان يكون دفتر بخيره او نفيه •

فان يكون باج بازار

غيره من اكله وياكت هرو يكون اوج اجه الله
 وصامعه ثيون وبي كسه برزجه وبي فوزيون
 راجه الله وفضاب بوغ از مغه ثيون وبي كنور
 ابكي ثيون بر اجه وصغبر بوغان لسه بر صغردن
 درت اجه الله وكران وكر قظر صانله
 بكرى اجه صانان دن وبي كرى اجه دى لان دن الله
 وكراب بر صانله صانان دن سكان اجه والاندن
 دى سكان اجه الله وچانور بوغ از نسه بتر اجه
 الله وبرخام كون دن بر اجه ودر لكو در بسدن بر اجه
 وبر بولك بغدادى صانله ابكي اجه وارب وجزدن
 علف صانله بر اجه الله بقله ونخود ومرجهك
 بغدادى كيدر وفضار بله بالو وياغ صانله
 بو كندن ايكشوا اجه الله وخارجدن شمسه
 وكوبره صانله ايچون بولك ابله خمركله هرو بولك
 در دن اجه الله وعرب قول وچاره بى كسه هرو
 اون بشوا اجه الله ودر يادن مى بله اون وبقدر
 كنور سوبوزان اورو هوقظارده ايكشوا اجه الله
 ومى بله اربه كلار قدر بوكره ايكشوا اجه قظاره الله
 ودر يادن عمر كله بر فوجيدن سكان اجه الله
 ومى بله به حذمت ايدن انجيدن حاصل بله وكنور
 مورسنى موزردن بر موزيون كندولرى و
 قن موزرى مير بولك وند

geldi. Serdar Yusuf Paşa kendisine reaya ve bilhassa çoluk çocuk ve kadınları getiren gazilere en'âm ve ihsan ederek bunları azat etmek "ve ihraki memalik ve katlı eşcar ve katli esirden,, askeri menetmek suretiyle yalnız halkın sempatisini değil hattâ onların bilfiil yardımlarını bile kazandı. Bu adilâne kararı duyan memleket ahali her taraftan zahire getirmeğe ve adanın Türk askerlerinin eline düşmesini arzu etmeğe başladılar¹¹⁷. Osmanlı imparatorluğunun bu haktmane ve aynı zamanda âdilâne idaresi kısa bir zamanda Türklerin eline geçen Hanya şehrinde ve müteakiben de Kisamo, Spirni, Apokurun, Granbosa, Resmo ve en nihayet Kandiye gibi irili ufaklı köy kasaba ve şehirlerin fethinde de görüldü. Daha Hanya'nın tesliminden evvel bu meseleyi görüşmek üzere serdarın huzuruna gelen biri Venedikli diğeri Rum olan arabuluculara Yusuf Paşa ". . . ehli şehre dahi mal ve ayal ve hanelerine kimse alâka etmeyüb herkes emlâkinde âsude hâl olub sair reayayı memaliki mahrusa gibi geçineler deyu,, emir vermiş ve sözünde durmuştu¹¹⁸. Hakikaten taraf taraf çıkarılan birer çorbacı bölükleri ile sokaklar ve pazar mahalleri yağmadan hıfz ve reayaya teaddi eden elebaşlar te'dib olundu. Tellallar vasıtası ile "herkese icazetdir emlâkine mutasarrıf olub sâyeyi zıllulahide huzur eylesun,, diye nida olundu ve ehli şehir bundan sonra "seyf havfından emin olub her biri kendi âlemlerinde âsude hâl,, oldular¹¹⁹. Aynı şekilde Kandiye halkı da kendilerine şehrin muhasarası esnasında sadrîâzam Fazıl Ahmet Paşa tarafından vad edilen hüsnü muameleye nail oldu¹²⁰.

Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit adası merkezi Kandiye olmak üzere mümtaz bir eyalet şeklinde imparatorluğa bağlanarak Kandiye, Hanya ve Resmu sancaklarına ayrıldı.¹²¹ Adada can, na-

¹¹⁷ Naima cilt, IV, s. 119, 120. Meselâ Kisamo kalesi alındığı zaman civarındaki Granbosa kalesi istirdat olunmamış, fakat kalenin içinde bulunan reayanın kendilerini rencide eden Venedikliler şikâyete gelmeleri üzerine bu kalenin zabtına girilmişti (Naima, cilt, IV, s. 199).

¹¹⁸ Aynı eserde s. 143,

¹¹⁹ Aynı eserde s. 144.

¹²⁰ Yorga, N., Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha 1913 cilt, IV, s. 138.

¹²¹ Des Fosses s. 43, Juchereau, cilt, I, s. 159. Perrot'ya göre (s. 153-154) Girit adası bidayette 4 paşalığa ve çok geçmeden de 3 sancağa ayrıldı ve bu paşalardan bir tanesinin diğerlerine nazaran daha nüfuzlu ve onların üzerinde

mus ve mal emniyet altına alındığı gibi, umumî emval ve emlâke de asla dokunulmadı ve memleket bu suretle hasar ve harabiyetten kurtuldu. Yine bu sayede Girit adası asırlarca mutahassır kaldığı bir sulhu sükûna kavuştu. Adanın yerli ahalisinin ekseriyetini teşkil eden Rumlar da imparatorluğun sâir yerlerinde yaşayan vatan-daşları gibi aynı hak ve imtiyazlara sahip oldular. Türkler daha Girit'e ayak bastıkları günde yerli ahalinin din ve mezhep işlerine karıştırmayarak onları dinî merasimlerini ve ruhani müesseselerini ifade tamamen serbest bıraktılar. Dinî bakımdan böyle mutlak bir hürriyete sahip olan Giritlilere aynı zamanda her türlü tetkik ve nezaretten vareste olarak mektepleri ile âdet ve göreneklerinin tanzim ve idaresi hususları da kendilerine bırakıldı. Ana dilleri her türlü müdahaleden masun kaldı. Osmanlılar, ihtida etmek suretiyle izdivaçları altına giren yerli Rum kadınlarından doğan çocuklarına anneleri tarafından Rumca olarak hitap ve terbiye edilmesine karşı bile kayıtsızlık gösterdiler ve zamanla şehir, kasaba ve köylerde karışık olarak oturan İslâm ve Hıristiyan halk arasında böylece konuşulan dil türkçe değil rumca oldu.¹²²

Osmanlı devleti Kandiye kalesinin fethinden sonra artık imparatorluğun hâkimiyet sahasına tamamen girmiş bulunan Girit adasında da, evvelce fethedilen memleketlerde olduğu gibi, sünneti senniye muktezası rûsu cizye ve erazi tahriri işinin yeniden ele¹²³ alınmasını bir fermanla emretti. Bu ferman mucibince fıkıh kitap-

bir nevi kontrol selâhiyetini haiz olduğu ileri sürülmektedir. Bu hususlara dair ne arşivdeki vesaikte ve ne de vak'anüvis tarihlerinde bir kayda tesadüf edilmemiştir. Girit'in fethinden itibaren mühimme defterlerinde ve vak'anüvis tarihlerinde daima Kandiye, Hanya ve Resmu'nun isimleri geçmektedir. Kandiye eyaleti ve Hanya muhafızlığına vüzerâ rütbesini haiz olanlar tâyin edildiği gibi bazen Resmu'ya da bu rütbeyi haiz bir şahsiyetin nasbedildiği de görülmektedir. Fakat Hanya muhafızlığının rütbesi mirimiranlık olarak da geçmektedir. Ve yine bu muhafızlıkların bazen ikisinin ve bazen de üçünün bir elde birleştirildiği de arşiv vesikalarında ve vak'anüvis tarihlerinde tesadüf edilmektedir. Son zamanlarda bilhassa Yunan ihtilâli sırasında her üç muhafızlık Kandiye muhafızlığının uhtesinde birleştirilmiş ve bu tarihten itibaren bu usulün câri olduğunu görmekteyiz.

¹²² Juchereau, cilt, I, s. 156.

¹²³ Evvelce 1057 senesinde Hanya muhafızlığına tâyin olunan vezir Mustafa Paşa hizmetinde Şaban Efendi namında birine Girit defterdarlığı verilerek tarafı saltanattan fetholunan nahiyelerin tahriri emredilmişti. O vakit Girit'teki Osmanlı kuvvetlerinin serdarı Deli Hüseyin Paşa «henüz tamamen cezireye

larında gösterilen şer'î kaide esas tutularak Girit adasına yapılan tahrir de ¹²⁴ zimmeti kabul etmiş olan reaya iki türlü haraç vermekle mükellef oluyordu. Birincisi rûsu cizye dediğimiz her kefere, den şer'î kitaplarda tasrih edildiği gibi zenginlerinden 48 dirhem, orta hallilerden 24 dirhem ve fakir kazançlılardan 12 dirhem şer'î olmak üzere tarhedilen vergi idi ki ziyade veya noksan talebine asla cevaz yoktu. Kandiye kalesinin fethini müteakip bu usul üzere yapılan tahrir neticesinde 12.700 nefer zengin ve 9850 nefer orta kazançlı ve 4.170 nefer fakir kazançlı olarak cem'an cizye vergisi ile mükellef Girit adasında 26.764 kişi tesbit edildi. ¹²⁵ Osmanlı imparatorluğu Girit adasındaki gayri müslimlerin tasarrufunda bulunan toprakları onların elinde bıraktı. Yalnız toprak vergisi namı ile bir vergi tarhetmekle iktifa etti. ¹²⁶ Ve tekmil adaya şâmil olarak yapılan arazi tahririnde her sancakta şu esas-

malik olmadan reayaya istinaaletle beru canibe say ediyoruz» diyerek tahririne rıza göstermedi ise de (bk. Naima, cilt, IV, s. 223, Hammer Ata tercümesi kitap 49, s. 87) bilâhare Kaptan Paşa'nın bu hususta ısrar ettiğine dair haber geldiğinden rebiülevvel ayında Hanya nahiyelerini tahririne izin verip tahririne başlandı. Bu meyanda Hanye'de frenklerle ait çiftliklerin sahipleri olmadığından bu araziler miriye ait olmak üzere kaydedildi (bk. Naima Tarihi, cilt, IV, s. 223-224).

¹²⁴ Bu tahrir o sırada Hanya beylerbeği ve Girit defterdarı bulunan Mehmed Paşa'ya yaptırılmıştır.

¹²⁵ Tapu defteri numara 825. Aynı yerde Girit adasında cizyenin hangi esas üzerine hesap olunduğuna dair bir de izahnamesi vardır ki, buna göre bir dirhem şer'î 14 kırat ve bir kırat da orta büyüklükte 5 arpa tanesi idi. Bu kanun yapıldığı tarihte muteber olan akçe tartılarak 14 akçe bir dirhem şer'î gelmişti. İleride akçenin vezni ne olursa olsun cizye ve haraç almakta ahalinin teamülüne itibar olunmaması ve daima yukarıda gösterildiği gibi ahkâmı şeriyedeki dirhem esas tutulması bilhassa zikredilmektedir (aynı defter ve keza 980 numaralı tapu defteri).

¹²⁶ Bu vergi iki kısma ayrılmaktadır; birincisi ekilip biçilen topraktır. Ormanlık olmamak şartı ile ağaçlık mıntaka arasında ziraat mümkün olan yerlerden ve yemiş ağaçlarının hasılından «haracı mukasama min-el-hums» tabiri ile vazolunup alınan beşte bir vergi idi. Yani Girit reayası ellerinde bırakılan toprağa her türlü zahireden her ne ekerlerse, mahsulünden beş kilde bir kil ve yemiş ağaçlarının hasılından da beş okkada bir okka «Hasılı min-el-hums» alınmak üzere tahrir olundu. Diğer taraftan tasarrufunda bulunan bir araziye ekip biçmeyen bir toprak sahibinden bu toprağın haracı yani vergisi istenmez. Fakat buna mukabil bir senede toprağın iki defa mahsul aldığı takdirde haracı araziye de iki defa ödemek mecburiyetinde idi. İkinci kısım: bağlar ve içinde yemiş ağaçları bulunan bahçeler ölçülüp şeriat hükümlerine göre tâyin

lar üzerine timar ve zeamet tevcih edildi ¹²⁷. Ayrıca bunlardan gayrı vilâyeti reaya kanunu mucibince bazı mevadtan vergi tarholundu. Gümrük resminde de yine ahkâmı şer'îye esas tutularak tanzim edildi ¹²⁸.

edilen ve haracı mukataa olmak üzere her bir cerib (kütübü şer'îyeye göre bir cerib: boyu bir eni altmış zura^cdır ve yedi kabza bir ceribdir). Bağve bahçeden alınan 10 dirhem şer'î vergi idi ki, bunda da cizyede olduğu gibi eksik veya fazla alınmasına cevaz yoktu. Bu vergi bağ ve bahçelerden yapılan istifade şekline bağlı idi. Eğer istifade mümkün olduğu halde sahibi bağ bahçesini işlemezse yine haracını ödemek mecburiyetinde kalıyordu. Fakat bağ ve bahçelerde mahsul mükerrer olarak alınsa haracı toprak vergisinin aksine muzaaf alınmazdı. Diğer taraftan haraca yâni vergiye bağlı topraklar sahiplerinin sarîh mülkü olduğundan alım satım gibi bütün tasarrufata kadirler. Ve öldükleri takdirde diğer malları gibi arazide vârisleri arasında «alel farizei şer'îye taksim olunurdu. Fakat eğer araziye haraç sahibi kaçır yahut elindeki araziye işletmeğe kudreti olmazsa, bu gibi topraklar müzaraa veyahut icare tariki ile başkasına verilir ve hasil olan galleden o arazinin vergisi alınır. (bk. 825 numaralı tapu defteri). Zikrettiğimiz bu rusumu şer'îye'den maada sonradan ihdas olunan bütün vergiler (meselâ rusumu divaniyeden olan ispençe, tapu resmi ağnam vergisi, otlak ve kışlak, yaylak ve tuz rusumu gibi ilh.) Girit ceziresinden bir fermanla tamam kaldırılmıştır. (Aynı tapu defteri).

¹²⁷ 1.000 akçeden 6.000 akçeye kadar 6.000 de dahil olmak üzere kılıç ve 10.000 akçeye kadar 9.999 akçenin 6.000'i kılıç geri kalan her ne ise hisse idi. Yine 10.000 akçe de müstakil kılıç idi. 10.000'den fazlası 20.000'e kadar 20.000 dahil değil hisse idi. Ve tam 20.000 kılıç (zeamet) ve ziyadesi yine hisse idi. Keza Osmanlı imparatorluğu tarafından Girit adası serhat sayıldığı için burada timar zeamet erbabından bedel alınmıyacaktı. Beylerbeği 6.000 akçeye kadar tahvil ve berat vermek hakkına malikti. Fakat 6.000 den fazlası için tahvil etmek ve berat vermek hakkına hâiz değildi. Bu husus merkeze bırakılmış ve bunların devr ve feragı imparatorluğun bütün topraklarında olduğu gibi burada da şiddetle menedilmişti. (820 ve 785 numaralı tapu defterleri).

¹²⁸ Bu kanuna göre hasılattan (galatdan), hububattan ve şireden üşür alındıktan sonra 30'da bir salarya dahi alınır ki bu da 15'te iki kile tutuyordu. Zeytinyağı, pamuk, ketenden, ipek kozasından, bağlardan ve kâfirden bağ alınmış olursa üşür yâni 10'da bir alınır. Keza resm-i urus-u- bakireden bir sene çalışan değirmenden 60 akçe, zeytinyağı değirmeninden senede 40 ve seylâb dolayısıyla 6 ay çalışan değirmenden, çeltik olursa dikten, ipek çarhından ve keremitlikten senede 30'ar akçe, bez çenderesinden suya kurulmuş pamuk çarhından senede 15'er akçe, her kovandan ve her canavardan (domuzdan) iki akçe ve müslümanlar yeni bağ dikse üşür bedeli olarak her dönümden 20 akçe, bulunduğu yeri bırakıp başka yere giden bir reayanın kendisi veya babası çiftini bozup gitmişse ve tahrir esnasında üzerine çift zemin yazılmışsa ve reaya oğlu ise sipahisine ispençeden gayrı 300 akçe, çift bozan resmi vermekle mükellefti.

Devrinin gerçekten bu en mâkul ve insafî hükümleri ile Girit adasında yerleşmiş bulunan Osmanlı imparatorluğu Venedikliler gibi burada ne bir cebrü şiddet politikası güttü ve ne de memleketi iliklerine kadar soyup emen sömürgeci bir zihniyet ile hareket etti. Herşeyden evvel memleketin zirai ve iktisadi kalkın-

Yine bir reaya kendi bulunduğu sınır dahilinde işleyecek toprağı olduğu halde bunu yüz üstü bırakıp başka bir sipahi toprağını işletecek olursa bu takdirde biri sahib-i arza ve diğeri sipahisine olmak üzere iki üşür vermek mecburiyetinde idiler. Şiradan üşür alınan yerlerde 70 gün Manapolya (Monopol) tutulur kabulü raiyet etmeyip darülharbe kaçan harbilerin bıraktıkları zeytin ağaçlarını ve sâireyi emri şerifle miriden satın alanlar bu mülklere sahip olup lâzım gelen yere üşrünü verirlerdi. Şayet çayır diye tasarruf ettikleri yerler su batağı olup ziraate elverişli yerler değilse bu takdirde mirimiran, şubaşları zuama ve erbabi timar reayadan lâzım gelen üşürleri her ne ise onu alırlar, fakat nakit akçe isteriz diyemezlerdi. Bundan maada Girit'te bir de pazar vergisi kanunu yürürlüğe konmuştu ki, buna göre şehire bir eşya ve mal gelse veyahut şehirden çıksa her yükten 3 akçe, satılık koyun ve keçiden 1 er akçe ve 2 kuzudan bir akçe ve sığır kesilse her bir sığırdan 4 akçe alınır. Keza ekvat ve eğer katır satılsa alan ve satandan 20 şer akçe ve canavar boğazlansa 5 akçe, tilki derisinden 1 akçe, satılan bir yük buğdaydan iki akçe ve arpa, çavdar ve yulaf satılırsa 1 er akçe alınır. Bakla, nohut ve mercimek buğday gibi idi. Kantarla satılan bal ve yağın yükünden ikişer akçe ve hariçten köylere ve şehre satılmak üzere yük ve şarap gelse, her yükten 4 er akçe, arap kul ve cariyesi gelse her neferden 15 akçe alınır. Hariçten gemi ile un ve buğday getirilse her kantarda 2 şer akçe gemi ile getirilen arpadan ise, yükte 2 akçe kantar rusumu ve şarap gelirse bir fıçıdan 80 akçe alınır. Memlehalarda çalışan işçiler elde ettikleri tuzun 60 müzürün bir müzürünü kendilerine alıkoyup geri kalanı miriye ait olurdu. Hariçten pazara çuha getirilip satılsa arşın akçesi olarak 2 akçe alınır, yiyecek kısımdan ve gayriden peynir, bal, sabun ve bunun emsali olan şeyleri satmak icabederse nark için 2 akçe alınır. Hariçten kasab gelip koyun ve sığır boğazlayarak satmağa kalksa, kantar akçesi olarak 4 akçe ve diğere balık veya gayri nesnelere gelip okka ile satılığa çıkarılsa mizan akçesi olarak 2 akçe alınır. İçki yerlerinden şarap satılsa getirip mühür bastırır ve mühür akçesi olarak da iki akçe alınır. Zeytinyağı ölçüsünden litreye mühür bastırılarak iki akçe alınır ve ayarsız litresiz hiç bir şey satılamazdı. Sebzedden her yükte bir akçe ve her hangi bir adam buğday veya arpa getirirse ve damgalı kilesi olmasa bu takdirde muhtesibten kile alıp satırsa, her kilede bir akçe ve pazara getirilip satılan pamuk ve ketenden litrede yarım akçe alınır. (Girit tapu defteri nr. 820).

Müslüman tüccarların Girit adasına getirdikleri mallardan üşrünün rubu yani binde 25 i, reayadan üşrünün nısfı yani binde 50 si ve ecnebi hristiyanlardan (harbiden): Şayet tabi olduğu devletin bizim tüccarımızdan ne miktar gümrük alındığı bilinmiyorsa binde 100'ü resmi gümrük olarak alınacaktı. Eğer bizim tüccarımızdan gümrük resmi alınmiyorsa bu takdirde

masını ve dolayısıyla müslim ve gayrı müslim halkın refahını göz önünde tuttu. Adanın yeniden yapılan tahririnde şer'î kitaplara tevfiikan eraziden alınan "hasılı minelhums,, usulünü de kaldırdı¹²⁹ yerine "hasıl minelseb'a,, yani yedide bir vergi usulünü koydu.¹³⁰ Ve aynı zamanda Girit'teki bağ sahiplerini sevindirecek şöyle yeni bir karar aldı: evvelce bağların her bir ceribinden alâ itibariyle 120 ve edna itibariyle 100 akçe alınırken bağ sahipleri bu vergiyi vermekte güçlük çektiklerinden "reayanın mutasarrıf oldukları bağlarından hallerine merhameten cerib başına 40 ar akçesi tenzil ve tahfif olunub beher ceriblerinden 80 er akçe,, alınması kararlaştırılarak bu emir yürürlüğe kondu.¹³¹

Osmanlı idaresinde şer'î kitapların reayaya yüklediği mükellefiyetler istisna edilecek olursa Girit adasında yaşayan müslim ve gayrı müslim tebea arasında diyebiliriz ki hemen hiçbir esaslı fark gözetilmemişti. Din hususunda tam bir serbestiye de malik olan Girit reayası hak ve haklarının korunması ve muhafazası hu-

o devletin tüccarının adaya ithal edeceği maldan da gümrük resmi alınmıyacaktı. Yine tüccardan biri malının üzerine «havlu havelan» olmadı veyahut borçluyum dese yemin ettirilir ve ona göre hüküm verilip ondan gümrük resmi alınmazdı. Keza bir tüccar malının bu sene verilmesi lâzım gelen gümrük resmini başka yerde verdiğini söylese ve şayet o yerde hükümetin bir gümrüğü mevcut ise, o zaman tüccara yemin ettirilir ve yemine göre hüküm verilerek gümrük talep edilmezdi. Şayet bir tüccar malının gümrüğünü bir fakire verdiğini söylese bu mal «sevaimden» olmadığı takdirde yemin ettirilir ve gümrük resmi alınmazdı. Fakat reaya malının gümrüğünü bir fakire verdim derse kabul olunmazdı. Girit adasında alınacak gümrük rüsumu hakkındaki bu ahkâm hem müslümanlara hemde hıristiyan tab'aya müstereken tatbik edilecekti. Yalnız bu ahkâmın hiç bir eenebi hıristiyanlar hakkında cari olmayacaktı. Ancak eenebi hıristiyanlardan birinin getirdiği cariyeye için çocuğumun anasıdır dediği takdirde o cariyeye için bir şey istenmiyecekti. (Tapı def. nr. 855.)

¹²⁹ Bu keyfiyet Kandiyenin fethinden 6 sene gibi çok kısa bir zaman içinde yani 1086 senesi safer ayında vukua geldi (bk. Tapı def. nr. 825).

¹³⁰ Bu değişikliğe amil olan müebir sebep (825 nr. lu tapı defterinde) şöyledir: «Bundan akdem Girid ceziresi mücedleden tahrir olundukda hasılı minel hums tahrir olunub lâkin cezirei mezburenin arazisi münbit olmamağla reaya ziraat ve hiraset eyledükleri hububatları hasılı harcın ihata etmeyüb senede hububatlarının humsundan olan hasılları edada usret çekmeleri ile ziraat ve hirasetden feragat edüb ekseri arazi ziraat ve hiraset olunmamağla mua'ttal olduğu mukarrer olmağın ziraat ve hirasete riayet etmeleri için hasılı min-esseb'a tayin olunmak üzere defteri mufassalı getürtüb kaleminle tashih eyleyesün....» (bk. tapı def. nr. 825).

¹³¹ Tapı def. 825. Bu fermanında tarihi 10-20 safer 1086 dır,

susunda da devletin tam bir müzaharetine nail oldular. İmparatorluk burada otoritesini ihlâl ve reayanın hoşnutsuzluğunu celbedecek fena bir idareye hiçbir suretle meydan vermedi. Ahalinin haklı şikâyetlerini daima nazarı itibara alarak mümkün olduğu kadar onlara karşı tatmin ve teskin edici bir iç siyaset takip etti. Kandiye muhafızı olan burunsuz Ahmet Paşa'dan 1096 senesinde Cezire halkı ve reayası "rükâbı hümayuna rıfk'ayı iştikâ ve kemâli zulm ve teaddisin inha etmeleri ile paşayı müşarünileyhin tertibi cezası ferman,, ve Kandiye muhafızlığına rüzmançeci Esseyid Mustafa Efendi getirildi¹³². Ve yine 1106 senesinde Girit halkı Kandiye'de muhafız bulunan vezir Fındık Mehmet Paşa'nın kendilerine yaptığı zulüm ve teaddiden şikâyet etmeleri üzerine Kandiye muhafzasına Hanya muhafızı vezir ıspanakçı İsmail Paşa tayin edildi. Ve keyfiyetin mahallinde tahkikine dergâhı âli kapıcı başı ağalarından Halepli Ahmet ağa memur edilerek Girit'e gönderildi. "İsmail Paşa Kandiye'ye vardıkta ağayı müşarünileyh marifeti ile reayayı davet ve Mehmet Paşa'nın hakikati zulüm ve teaddisi tefişine dikkat eyledikte ahali eyaleti merkumeden zülmen ve gasben aldığı akçe 600 keseye balığ ve vasıl olduğundan maada mukaddema Karabusa kalesinden çıkıp Kandiye kalesinde mahbus olan kapdanın oniki keselik altunun alup kenduye küşad ve mesfur dahi Sperlonga'ya varup firkateler peyda ve nice ehli islâmı esir etmek gibi mel'ûnu mesfura fırsatı bağı ve fesad verdiği sabit olmağla bilcümle emval ve metrûkesi derü devlete arz ve ilâm ve tertibi cezası babında tekrar vürud eden fermanı hümayun mucibince evahiri cemaziyül ahirede katline ibram ve ikdam olundu,¹³³ Anlaşılan Kandiye'lilerin kendilerini idareye memur edilen valiler hususunda bidayette pek tali'leri yoktu. Çünkü yine 1123 senesinde Babîâli tekrar onların valileri hakkındaki şikâyeti ile karşılaştı. "Kandiye'de mütemekkin vafir-reaya namına kâfir gelüp muhafız olan Kalaylı Ahmet Paşa

¹³² Raşid Tarihi, C. I, S. 472. Silâhdar tarihi, C. II, S. 224 de ise "Burunsuz Ahmed Paşa'nın « düşmana zahire vermek memnu iken tama belâsı ile el altından birer frengi altına Venedik'e 40.000 kil buğday fûruhat etmek töhmeti ile katil» olduğunu yazmaktadır.

¹³³ Raşid Tarihi, C. II, S. 292; bu hâdiseden bir iki sene evvel 1103 senesinde Hanya kalesi Venediklilerin neticesiz bir taarruz ve muhasarasına hedef oldu ise de kısa bir zamanda Venedikliler külli zayıat vererek çekilmek mecburiyetinde kaldılar (Silâhtar tarihi, C. II, S. 673 - 679).

kiliselerde olan gümüş kandilleri getürdüp üzengi ve raht yaptırarak ve nice bahanelerle akçe talep etmek gibi harekâta tasaddi ve dahi bu misillü gûna gün zulm ve teaddi etmeden hâli olmadığın ilâmı birle derü devleti âliyeye refi rık'ayı şikâyet etmeleri ile bundan akdem ahvali teftiş için tayin olunan mubaşir Kandiyeye'ye varub veziri müşarünileyhin keyfiyet halin sual ve geldükte şikâyet olunduğu mertebede zulmü olmamak üzere ifadei hal eyledi lâkin şikâyet münteff olmayub evvel gelenlerden maada gerüden bir mikdar şikâyetçi dahi gelüb dergâhu âlii adl ve dâde feryad etmeleri ile veziri müşarünileyh azl ve yine makarrı sabıkı olan İstanköy ceziresine nefyile te'dip ve eyaleti mezbure vezir Yusuf Paşa'ya ihsan olunmağla şikâyet tatyib olundu.¹³⁴

Garıptir ki daha ziyade dinî husumetten mütevellit bir saikle Castonnet des Fosses, George Perrot ve Coutrier gibi bazı Avrupa müellifleri mahallî zabıta vak'alarına dayanmak suretile Girit adasındaki gerçekten dürüst ve âdil olan Osmanlı idaresini kötöleyip hakiki durumunu tahrife çalışmışlardır. İlimden ziyade demagoji yapan bu müelliflere göre, Girit adasında kanundan ziyade yeniçerilerin istekleri hâkim oluyordu ve hiçbir hıristiyan ağanın müsaadesi olmadan evlenemiyor veyahut bu müsaadeyi almak için rüşvet vermek mecburiyetinde kalıyordu. Paşalar ve diğer devlet adamları zengin olmaktan başka bir şey düşünmüyorlar. 1700 senesinde Girit'i ziyaret eden seyyah Tournefort'a göre günün birinde bir cami yaptırmak isteyen bir paşa lüzumlu âletleri ile celbettirdiği reyaya gûya ekmekten ziyade değnek darbeleri vurdutmuştu. 1726 senesinde halk Hanya'da öldürülen bir fransızın failleri arandığı takdirde bütün fransızları öldüreceklerini söylemişler. Yine Girit valileri sırf para koparmak maksadı ile ecnebi gemileri limanda alakoyuyorlarmış; hattâ 1795'te Abraham isiminde bir fransız yahudisi sebepsiz dövülerek hapse atılmış ve sonra da kurtulmak için 10.000 kuruş vermeğe mecbur kalmıştır. XIX uncu asrın başlangıcında Hanya'da karısının güzelliği meşhur olan bir ekmekçiye maiyeti ile öldürmüş ve onun

¹³⁴ Raşid tarihi, C. II. S. 354 - 55 evvelce sadrıazam iken tekaüde sevk edilerek İstanköy'de ikamete memur olan Kalaylı Ahmed Paşa zaruretten şikâyeti mutazammın bir arzuhal devlete göndermesi üzerine hakkında avatıfı aliyyeyi mülûkane bideri² buyrulup Kandiyeye eyaleti kendisine ihsan olundu. Selefî Yusuf Paşa'ya da Hanya muhafızlığı tevcih olundu (Aynı eser, S. 329).

karısını almış. Hulâsa Girit adasında hıristiyanlar için hiçbir hak tanılmıyormuş¹³⁵. Ve yine bunların tevsik edilemeyen iddialarına göre gemi azıya almış olan yeniçerileri tedip etmek maksadı ile Babıali 1183 senesinde Girit'e Hacı Osman Paşa namında birini göndermiş ve bu da sultanın otoritesini iade etmek için evvelâ yeniçeri kuvvetlerini imha etmek lâzım geldiği kanaatine varmış, hıristiyanlar ile gizli bir anlaşma yaparak onlara silâh vermiştir. Bundan sonra onlara hazır olmalarını söyleyerek beyler tevkif ettirilmiştir. Silâhlı hıristiyanlar dağlardan inerek islâmlar üzerine yürüyorlar; neticede Hacı Osman maalesef bu hizmetinden dolayı mükâfatlandırılacağı yerde boğduruldu¹³⁶. Hakikatte ise Osmanlı devleti Girit adasında ilk günden beri takip edegeldiği politikadan zerre kadar inhiraf etmedi ve burada idarî mekanizmadan dolayı müslim veya gayri müslim tebanın hoşnutsuzluğunu tevlit edecek herhangi bir yolsuzluk karşısında evvelce olduğu gibi sonra da aynı hassasiyet ve şiddeti gösterdi. Girit defterdarı olan divan hocalarından sabık şehremini Osman Efendi kendisine menfaat temin etmek maksadı ile adada malikâne sahiplerini vakitlerinden evvel "talebi mal ile tazyik ve malmülklerini furuhat ettirüb kendilerini ahz-u haps ile nizam hallerin tefrik etmekle malikâne eshabından niceleri malikânelerinin zapt ve tasarrufundan kefi eyadi,, ve bu haller Girit'in "mukataatının ihtilâlî küllisine badi olduğundan gayri,, evvelce 4 adet sahte ferman tahririne de cür'et göstermişti. Bu suretle kendisine mütesellimlik tevfiz eden bu fermanlar ayandan bazılarına okununca defterdarın sahtekârlığı meydana çıktı ve nihayet cizye hususunda da hiyaneti anlaşılın Hacı Osman Efendi hicri 1138 senesinde fermanı padişahi mucibince öldürüldü¹³⁷.

¹³⁵ Des Fosses, S. 46-49, 91; Perrot, S. 166 - 71; Coutrier, S. 21 ve 23.

¹³⁶ Couturier S. 28 - 29. Des Fosses, S. 95. Bu tarihlerde Girit'te bu namda bir paşa bulunmadığı gibi, yine Fosses'un (aynı sahifede) müstakil olmağa başlayan yeniçeriler arzularına ram olmıyan 4 paşayı tekrar İstanbul'a gönderdiler iddiası da fantazi mahsulüdür. Ne vak'anüvislerde ve ne de arşiv vesai-kinde bu Hacı Osman vak'asına dair bir kayda tesadüf edilememiştir. Esasen bu tarihte Girit'te bu namda bir vali bulunmamıştır.

¹³⁷ Bak Raşid tarihi, C. IV, S. 388-389. Maalesef bu hâdiseyi «H. Coutrier kitabının 21 inci sahifesinde» ya bilmiyerek veya kasten tahrif ederek defterdarın ölümünü yeniçerilerin zulmüne atfetmektedir ve hâdiseyi 1728 senesinde yâni 1141 senesinde vukua geldiğini göstermektedir; Hakikatte ise suç sabit

Böylece Osmanlı devleti Girit adasında suçlu sabit olanları şiddetle tedip etmekte bir an tereddüt etmediği gibi, olur olmaz halkın şikâyetleri üzerine de âcil ve haksız kararlar almaktan da daima içtinap etti. Girit reayası defterdar tarafından kendilerine zulüm ve teaddi edildiğini, defterdarın malikâne sahipleri ile anlaşarak kendilerinden fazla aşar ve rusumat talep edip alındığını ve reayadan bazılarını değnek altında mecruh eyledikten maada "bilâcürüm ve bivechi şer'i ehli zimmet reaya papaslarını salbet-tirdiğini,, rükâbı hümayuna verdikleri arzuhallerinde inha ve onun azlını istida' etmişlerdi. Bu hususa dair Kandiye muhafızı sadrı esbak vezir Hamza Paşa'ya ve Kandiye kadısına 1180 senesi cemaziyülâhiresinde gönderdiği bir hükümde, "bu makule sade arzuhal ile tarafı, devleti aliyyemden mansub bir cezire defterdarının vali arzı olmadıkça tebdil ve tahvilini münasip bulmayarak,, defterdarı merkumun inha olduğu gibi "fukarayayı raiyete zulm ve teaddisi ve namardî hareketi vaki olup olmadığının tetkik ve tahkik edilüb bildirilmesini,, emretti ¹³⁸. Defterdar hakkında isnad olunan şeylerin asılsız ve cümlesinin kendisinden hoşnut ve razı olduklarını natik sabık ve lâhik muhafızlarının gelen mektuplarından ve kadılarının arzları ile Kandiye ve Hanya ve Resmo ahailerinin mahzarlarının mazmunlarından anlaşılarak bu mesele kapatıldı ¹³⁹. Babıâli aynı zamanda gerek Kandiye, Hanya ve Resmu'ya, kalelerin muhafazası şartı ile yapılan nasb ve tayinde ve gerekse her sene şevval ayında yapılan tevcihatta "umumen ahali ve reayayı cezireyi mezalim ve taaddiyattan hıfz ve siyanet,, edilmesine çalışılmasını ve "hilâfi hareketten ve bir zulmü taaddiden ihtiraz ve içtinab,, edilmesini bu kalelerin muhafızlarına bildirmeği kendisine daima idarî bir meslek ittihaz etti ¹⁴⁰.

olan defterdarın kaçmasına imkân verilmemek için sağ kol ağası Ali Ağanın evinde nezaret altında bulundurulmuş ve tahkiki keyfiyet için İstanbul'dan gelen kapıcı başı Hanya muhafızı ve kadısının arzı ilâm ve Girit'teki kalelerin ulema ve ayanın gönderdikleri üç kıt'a mahzerler üzerine ba ferman katlolunmuştur. (bk. Raşid tarihi, C. VI, S. 389). ¹³⁸ Bk. mühimme def. nr. 165.

¹³⁹ Keza aynı yerde, derkenar, tarih, 9 Muharrem 1181.

¹⁴⁰ Bak meselâ 1181 Zilhiccesinde «sabıka Hanya muhafızı olup Kandiye kalesi muhafazası şartıyla Girit eyaleti bu defa müceddeden kendüye yâni sadri-esbak vezir Hamza Hamid Paşa'ya tevcih ve ihsan olunan hükme (mühimme defteri nr. 165).

Bu suretle Giritte daima dürüst ve yumuşak bir siyaset gütmüş olan Türk idaresi, gerçekten her zaman için burada en uygun bir idare şekli olduğu keyfiyetini de ispat etmiştir. Nitekim bunun en bâriz bir delili de isyandan önce Girit reayasının üçte iki nisbetinde bir nüfus artımı göstermiş olmasıdır.¹⁴¹ 1770 senesinde ilk defa olarak burada da Morada¹⁴² olduğu gibi ikinci Katerina tarafından gönderilen Papazoğlu adında bir rum vasıtası ile ada reyası isyana teşvik ve tahrik edildi. Daskalo Yani namında zengin bir isfakiyalının da ilk ayaklanma işaretini verdiği ve fakat bu isyan hareketinin Mora ayaklanması gibi Rusların çekilmesi ile bastırılarak isyanın şefi Yaninin öldürüldüğü iddia olunmakta ise de¹⁴³ bu hususu aydınlatacak ve teyid edecek mahiyette ne arşiv vesikalarında ne vakanüvislerde ve ne de Hammer, Zinkeisen ve Yorga gibi osmanlı tarihini yazan müelliflerin eserlerinde bir kayıt vardır. Osmanlı Devletinin idaresizliği yüzünden Kandiye'nin fethinden Yunan istiklâl harbinin başlangıcına kadar geçen bir buçuk asırlık zaman zarfında zikre değer hiç bir hâdisenin vukua gelmediği görülmektedir. Osmanlı hâkimiyeti altında Giritte müşahede ettiğimiz bu uzun sükûnet devresi ihtimamı iç politikaya rağmen maalesef devam edemedi. Büyük Petro ile başlayıp ve

¹⁴¹ Başvekâlet arşivi, yeşil sandıklarda Nr. 14459 vesika.

¹⁴² Bu isyanın Rus tahrikâtı ile çıktığına şahadet etmeyen hemen hemen hiçbir kitap yoktur denilebilir. Biz burada sırf mehaş gösterilmemiş denilmemesi için birkaç Avrupalı müellifin eserlerinden bu hakikatı teyid eden bazı parçaları aynen iktibas etmekle iktifa edeceğiz: Meselâ, Un ancien diplomate en Orient, Les Grecs à toutes les époques, Paris 1870 S, 252 de « C'est un fait digne de remarque que, jusqu'au règne de Catherine II, il n'y ait aucun soulèvement général contre la domination Ottoman ». J. Castéra, Histoire de Catherine II., Paris. S. 67 de: « J'ai déjà observé que des agens secrets avoient disposé les Grecs à se soulever. Ce peuple, jadis si fier et maintenant si avili, attendoit les Russes comme ses libérateurs ». Wurm, Christian Friedrich, S. 84 de « Russland regte die Griechen auf, es war von Herstellung einer griechischen Republik die Rede,... » ve S. 190 da « Dass Russland zu verschiedenen Zeiten die Griechen gegen die türkische Herrschaft aufgeregt hat, darf als bekannt vorausgesetzt werden ». N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, Band V., Gotha 1913, S. 238. de « Die ersten Anregungen zu einer Revolte der im osmanischen Reiche lebenden Griechen kam selbstverständlich von Russland her ».

¹⁴³ Coutrier, S. 24; des Fosses, S. 93; Paul Combes, S. 55-9; Perrot, S. 193-4. Lavisse et Rambaud, Histoire Générale c. VII, s. 492-4.

gittikçe şiddetini artırmış olan Rus tahrikâtı,¹⁴⁴ Fransız ihtilâli ile uyandırılan milliyet hisleri¹⁴⁵ bunlara ilâveten Osmanlı imparatorluğunun günden güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi neticesinde rumlar arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihayet bu cereyanı gerçekleştirmek üzere kurulmuş olan Eterya cemiyetinin zehirli propagandası Girit'in Rum halkını da harekete geçirmeğe kâfi geldi.

¹⁴⁴ Jorga, C. V, S. 238, 16, 241-2; Carl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der « Orientalischen Frage*, Wien, 1908. S. 84-87, 103-109; Gervinus, G. G. Minssen J. F., *Insurrection et régénération de la Grèce*, Paris 1863, C. I, S. 31-41. A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, Paris 1891, C. I. s. 101.

¹⁴⁵ Jorga, C. V, S. 239.

GAZİ ORHAN BEĞİN HÜKÜMDAR OLDUĞU TARİH ve İLK SİKKESİ

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Milletvekili ve T.T.K. üyesi

Osmanlı Tarihleri ve anlardan naklen bazı ecnebi tarihçileri, Gazi Osman Beğın vefatiyle oğlu Orhan Beğın hükümdar olmasını muhtelif yıllarda göstermektedirler; meselâ *Halil-i Konevî* ile *Şükrullah*, Osman Gazi'nin vefatını 710 H. 1310 M. senesinde ve *Âşık Paşa Zade*, *Tac-üt-tevarih* ve *Hammer* ile Tarih-i Osmanî encümeninin yayınladığı *Osmanlı Tarihi* ve *Kühülahbar* ve meskûkât katalogları ve Gibbons'un *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu* isimli eseri ise 726 H. 1326 M. tarihini gösteriyorlar. Bunlardan başka *Heşt Bihişt*'de 721 H. 1321 M. ve bir takvimî Mecmuada ¹ 720 H. 1320 M., *Lütfi Paşa Tarihinde* de 718 H. 1318 M. yıllarında vefat ettiği görülüyor; yine Osman Gazi'nin vefatını 1327 senesinde gösterenler de vardır.

Halbuki benim, Kurumumuzun neşir vasıtası olan Belleten'in on dokuzuncu sayısında *Gazi Orhan Bey Vakfiyesi* başlığıyla neşrettiğim 724 Rebiulevvel (Mart 1324) tarihli vesikada Orhan Beğın bu senede hükümdar bulunduğu görülmekte ve vakfiyenin altında da Orhan Gazi'nin Çoban, Hamid, Melek, Pazarlı ve Fatma isimlerindeki kardeşleri ile validesi *Malhatun bint-i Ömer Bey* ve oğulları, *Sultan* ve *Süleyman* ve *İbrahim* ile sair şahitlerin adları gösterilmektedir. Vakfiyenin en üstünde de Orhan b. Osman tuğ-rası vardır; yine aynı vesikanın birinci satırındaki من که شجاع الدين اورخان بن فخرالدين عثمان = *Men ki Şücaaddin Orhan ibn-i Fahreddin Osman* ibaresinden de Osman Beğın lâkabının Fahreddin ve Orhanın da Şücaaddin olduğu anlaşılıyor.

Bu vakfiyenin tarihi olan 724 H. 1324 M. yılında, Orhan Gazi'nin hükümdar olduğunu görüyoruz; Hicrî Rebiulevvel ayı Milâdî

¹ Umumî kütüphane, numara 7912 (Mecmua)

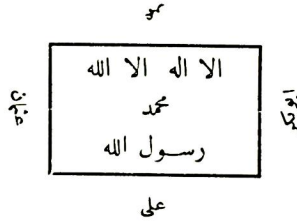
Mart ayına müsadiftir. Acaba Orhan Bey bu sene içinde mi hükümdar olmuştur? Yoksa daha evvelki senelerden birinde mi olmuştur? Bundan başka meçhul bir nokta da Osman Beğ'in idareyi oğluna bıraktıktan sonra kaç sene daha yaşamış olduğu ve Bursa'nın fethinden ne kadar evvel öldüğü noktasıdır.

Tarihler, Osman Beğ'in son zamanlarda hastalığı sebebiyle askerî kuvvetlerin sevk ve idaresini oğlu Orhan'a bıraktığını yazarlarsa da onun bu esnada babasının yerine hükümdar olduğunu söylemezler ve bu hükümdarlığı Osman'ın vefatını müteakip gösterirler. Şu halde Orhan'ın hükümdar olduğu tarihte Osman sağ mı idi, yoksa vefat etmiş mi idi? belli değildir; muhakkak olan cihet ise Orhan'ın 1324 Mart ayında hükümdar bulunmuş olduğudur.

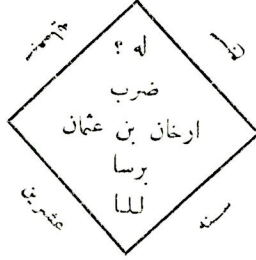
Merhum B. Halil Ethem'in *Meskûkât-ı Osmaniyye* isimli eserinde aşağıda suretini koyduğum bir gümüş sikke yani Akçe-i Osmânî resmi var. Bu akçenin aslı Meskûkât mütehasısı Bay Osman Ferit Sağlam'ın hususî koleksiyonundadır. B. Osman Ferit bunu, eserini hazırlarken Halil Ethem'e göstermiş o da suretinin ve fotoğrafisini alıp kitabına koymuş, fakat bu mühim sikkeyi kendisine vermiş olan Bay Sağlam'dan bahsetmemiştir. Halbuki bu sikke bugün tarihimizin meçhul bir noktasını aydınlatmak itibariyle enteresandır ve bu akçenin tetkiki bize Orhan Gazi'nin hükümdar olduğu tarihi göstermektedir ki şimdiye kadar tarihçilerimizle meskûkât mütehasıslarının dikkatini çekmemiştir. Eğer ben de yukarıda adı geçen 1324 tarihli vakfiyeyi neşretmemiş olsaydım bu hususu anlayamayacaktım.

Vezni beş kırat ve kutru 18 milimetre olarak gösterilen bu akçenin iki tarafındaki yazı şöyledir:

Bir yüzünde :

Arka tarafında:

ve bunun etrafında ise (سنة سبع² عشرین سبعمائة) yani 727 hicret tarihi vardır.

Orhan gazinin ilk akçesi

Bay Halil Ethem Merhum bu sikkenin arkasındaki yazıda Bursa adının altında görülen ve siyakat rakamlarından üç demek olan للنا işareti hakkında hiç bir mütaleada bulunmamıştır. Yukarıda verdiğim izahata dayanarak benim kuvvetli tahminime göre bu üç rakamı ile Orhan Beğın hükümdarlığı senesi gösterilmektedir; yani bu paranın basıldığı 727 H. senesinde Orhan Bey üç senedenberi hükümdar bulunuyordu. Şimdi bu siyakat rakamı ile Orhan'ın 724 tarihli vakıf-nâmesi göz önüne alınarak tetkik edilecek olursa, bu tarihte yani Orhan'ın cülusundan üç sene sonra 727 de bu akçeyi kestirdiği anlaşılır.

² Halil Ethem merhum سبع nın تسع olması ihtimalini de ileri sürmüşse de bunun سبع olduğu açıkça görülmektedir.

Şimdi burada bir sual hatıra geliyor; Orhan'ın bu akçesinden daha eski bir akçesi yok mu? Bugüne kadar Orhan'ın neşredilip görülen müteaddit akçelerinde tarih olmadığı gibi babasının adı da görülmemiştir; bunlar hep اورخان خلد ملكه ibarelidir; yalnız makalemize esas olan sikkesinde babasının adı ve tarih vardır.

Gördüğüm meskûkât kataloglarında Orhan Gazi'ye aidiyeti zan ve tahmin edilen ve tatar sikkelerine benzeyen bazı sikkeler varsa da bunlar hakkında sarih bir şey söylenemez; yalnız İlhânilerin yüksek hâkimiyetini tanıyıp diğer Anadolu beyleri gibi anlara vergi verdiği malûm olduğundan ³ bu metbûiyeti göstermek için para kestirmiş olabilir; fakat henüz kat'î bir mütaleada bulunmak mümkün değildir.

Orhan 727 hicret tarihinden evvel akçe kestirmediyse bunun sebebi ne olabilir? Bu tarihten evvel hiç bir uc beğinin kendi adına para kestirmiş olduğunu mevcut kataloglarda görmedim. Buna da sebep beyliklerin henüz teşekkül halinde olup bir zaman Selçukilerin ve daha sonra İlhânilerin hâkimiyeti altında bulunarak onların paralarıyla muamele yapmalarıdır; bilhassa 1314 ile 1326 sıralarında Anadolu'nun pek sıkı surette İlhânîlerin kontrolüne tâbi olduğu ve Emîr Çoban Beğ'in oğlu meşhur *Demirtaş*'ın Anadolu'da umumî vali bulunarak burayı kasıp kavurduğu ve bundan başka Anadolu Beylerini ortadan kaldırmaya başladığı bir devir olduğundan ⁴ bu beğlerin kendi adlarına serbest olarak para kestirmelerine belki imkân yoktu.

³ ممالك روم المحروسه [Anadolu] على عهد خواجه نجم الدين جوينجى على حسب المقاطعه والضمان ... وجه مذکور از موضی که ذکر میروند حاصل میشود الاوجات [uclar] قرمان ، اولاد حمید ، طنغرلو ، امور بیک ، کرمان ، اورخان ، کرده بولی [Gerede] قسطنوبیه ، اکردير ، سینوب محدودده اوج تمام شد (Risale-i Felekiyye, No. 2756 Ayasofya nüshası)

⁴ «Çun Gazan Han vefatından sonra Çoban Bey oğlu Timurtaş Beyi ve Hoca Sadüddin-i Müstevfi'yi Rum Memaliki zaptına ve Bâgileri kahretmiye gönderdiler. Gelip Rum'da Konya'da ve Akşehir'de Selçuk aslından bulduğu oğlanları boğdurup helâk etti, Konya'da bir gün içinde yirmi dokuz mâhru tıfloglancıkları şehit ettiler, Akşehir'dekilerin ve Simirede ve Sivas'da olanlardan bazı kurtulup gizlendiler ve bazı sevahile Karaman oğlanları durduğu vilâyetlere vardılar, Karaman oğlanları onlardan kız aldılar ki asıl karışa; saltanat dava ettiklerine sebep budur. Gördü ki Aydın ve Saruhan ve Menteşe ve Teke ili Beyleri Hamit oğlu Dündar Beği bey edinmişler ve mecmu-î mal ve çeri vermeye razı olmuşlar ve tâ haddi Osman bey dahi mal göndermiş. Pes Dündar

Şu halde Orhan'ın para bastırdığı 1327 senesinde Anadolu Beyleri üzerinde İlhanf hâkimiyetinin devam etmesine rağmen Orhan'ın akçe kestirmesi, artık eski tazyikin devam etmediğini gösterir; çünkü İlhanf hükümdarı *Ebu Said Bahadır Han* tahakkümünden bıktığı Beğlerbeği *Emîr Çoban*'ı öldürmüş ve onun oğlu Anadolu valisi Demirtaş da 1327 senesinde evvelâ saklanmış ve sonra Mısır'a kaçmış olduğundan bu halden dolayı geniş bir nefes almış olan Beylikler de rabitalarını zahiren muhafaza etmekle beraber kendi adlarına para kestirmekte beis görmemişlerdir. İşte Orhan Gazi'nin bu 727 de ilk akçeyi kestirmesi bundan ileri gelmiş olabilir. Bu izahata nazaran Orhan Beğın 1324 tarihinde hükümdarlığa geçtiğini kuvvetle ileri sürebiliriz.

Beği ele getürmek ardınca oldu, Dünder Bey Egirdür'de idi, gelip Egirdür üzerine düştü ve hisar etti; zikrolunan Beyleri itaate davet edip elçiler gönderdi...»
Yazıcızâde Selçuknamesi.

TERCÜMELER:

PROTO - BULGAR DİNİ

Prof. V. BEŞEVLYEV

Türkçeye çeviren: T. ACAROĞLU

ÖNSÖZ

Proto-Bulgarların hıristiyanlığı kabul etmelerinden bahseden Bizans kronikçileri¹, Bulgarların putperestliği bırakarak hıristiyanlaşması olayını geniş tafsillerle anlatırlar. Fakat hiçbiri bu putperestliğin mahiyeti hakkında bir şey demez. Ancak tesadüfen, bambaşka olaylar münasebetiyle bazı Bizans kaynakları birtakım Proto-Bulgar inanışlarını, dinî âdetlerini zikrederler.

Proto-Bulgar dini, daha eski ilmi-tarihi neşriyat arasında da yine tesadüfen ve parça-buçuk halde gözden geçirilmiştir. Bu, bir taraftan Proto-Bulgar dini hakkındaki bilgilerin azlığından, öte taraftan müelliflerin eserlerinde bunun doğrudan doğruya tetkik mevzuu yapılmamış olmasından ileri gelmektedir. Çok defa bilinen dinî âdetler ancak Bulgarların Slav olmıyan menşelerine bir delil olarak gösterilmiştir. Tanınmış müelliflerin ileri sürdükleri teorilere göre², Proto-Bulgarlar menşe itibariyle Tatar³, karışık⁴,

¹ Bu hâdisenin tafsilâtı için bk. V. N. Zlatarski «Bulgar devleti tarihi» I. 2, 26 ve devamı (Sofya 1927).

² Bu teorilere dair etraflı malûmat için bk. İvan D. Şişmanov «Proto-Bulgarların menşei meselesinin tenkitli panoraması», MSNUK, XVI-XVII., S. 505. Fransız şarkiyatçısı J. Deguignes'in «Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux» (Paris MDCCLVI) adlı eserinde Proto-Bulgarların menşei ve dini hakkında bir şey olup olmadığını bilmiyorum.

³ Joh. Chr. von Engel «Fortsetzung der Allgemeinen Welthistoire der Neuern Zeiten» durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. 31 Theil, Halle 1797, s. 252, 327, 329-335. sayfada Bulgarların din ve âdetlerine müteallik Papa Nikolay'ın cevaplarından bazısının tercümeleri vardır.

⁴ Ch. M. Fraehn «Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen aus Ibn-Foszlans Reiseberichte», Mémoires de l'acad. imp. de St. Petersbourg, VI seri, C. I. (1832), s. 572-577.

Urallı⁵, Fin⁶, Türk⁷ idiler; dinî âdetleri de bunu gösterir. Nihayet, bazısına göre, bunlar Proto-Bulgarların menşe bakımından Slav olmadığını göstermez⁸. Proto-Bulgar inanışları ve dinî âdetleri, umumî Bulgar tarihlerinde de yalnız zikredilmekle kalır⁹. Ancak, Proto-Bulgarlara karşı alâkanın oldukça arttığı son yıllarda, Proto-Bulgar dinini bir kül olarak meydana çıkarmak denemeleri yapıldığı gibi, bu sahadaki muhtelif meseleler üzerinde bazı araştırmalar da görüldü: Prof. V. N. Zlatarski "Putperest Bulgarlarda yemin," Petrograd 1905, (V. N. Lamanski şerefine çıkan dergi) de s. 253 v. s.; aynı müellifin "Bulgar Devleti Tarihi I., ndeki "Bulgarlarda mukavele (muahede) yemini," faslı s. 1, 434 v. s.; G. İ. Katsarov "Putperest Bulgarlarda yemin âdeti," Bulgar Akademisi Mecmuası III. (1912); G. Feher "Madara atlısı. Proto-Bulgarların defin merasimleri," Millî Etnografya Müzesi Haberleri'nde VI. (1926); s. 81 v. s.; Prof. V. Beşevliyev "Proto-Bulgarlarda kafatasından bardaklar," Sofya Üniversitesi Dil-Tarih Fakültesi Yıllığı XXII. (1926); aynı müellifin "Nikifor'un kafatası," Vekove dergisi I., s. 1, 3, v. s.; B. von Arnim "Kıral Simeon'a köpek kurbanları götürülmesi," Bılgarski Pregled II., s. 1, 91-98; V. Beşevliyev "Proto-Bulgarların dinine dair yeni bir kaynak," Sofya Üniversitesi Dil-Tarih Fakültesi Yıllığı XXXII., s. 9; V. Grumel "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités,"

⁵ P. Jos. Šafarik « Slované starožitnosti » II Praha 1863, s. 178 ve devamı.

⁶ R. Reosler « Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens » Leipzig 1871, s. 239, 240. Burada bellibaşlı Bulgar dinî âdetlerinden bazısının tercümelemi vardır. P. Hunfalvy « Ethnographie von Ungarn » Budapest 1877, s. 254.

⁷ H. Vámbéry « Der Ursprung der Magyaren » Leipzig 1882, S. 55 ve devamı.

⁸ Yuriy Venelin « Drevnie i nıneşnie Bolgare » I, Moskova 1829, S. 51. Kurum Hanın İstanbul muhasarası sırasında yaptığı merasimler, kestiği kurbanlar zikrediliyor. Baltık Slavlarında insan kurbanları, Karadeniz'de Dinyeper nehri ağzında bir adada oturan Rusların kurbanları anlatılıyor. D. İlovayskiy « O slavyanskom proishojdenii Dunavskih Bolgar » Moskova 1874, S. 45, 46, 51, 52.

⁹ Bk. A. Gilferding « Sobranie soçinenii » I. S. Peterburg, 1868, 27. K. İreçek « Bulgar Tarihi » Slavçev neşri, Sofya 1929, S. 90. C. Jireček « Geschichte der Serben » I. Bd. Gotha 1911, S. 190. Tomaschek « Bulgaroi » Pauly Wissowa, Real-Encyclopädie Bd. III, 1044. Keza « Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, Jhrg. 28 (1877) S. 682. Dikkate değer bir nokta, ne V. N. Zlatarski « Bulgar devleti tarihi » nde, ne de St. Runciman « A History of the first Bulgarian Empire » (Londra 1930) adlı eserinde Proto-Bulgarların dini hakkında hiçbir şey zikretmezler, halbuki hristiyanlaşma hâdisesine uzun sayfalar ayırırlar.

Tarih Kurumu Haberleri XIV-XV., s. 8; 2 v. s. Yor. Trifonov "Putperest törenlerle yapılan Bizans-Bulgar muahedeleri meselesine dair,, İBAİ XI. (1937), s. 263 v. s. - G. Feher "Proto-Bulgarlar,, Sofya 1929, s. 126 v. s; aynı müellifin "Proto-Bulgarlarda din,, Otets Paisiy dergisi II., s. 208 v. s.; V. Beşevliyev "Proto-Bulgarların dinine dair Yunan-Lâtin kaynakları,, Millî Etnografya Müzesi Haberleri VIII-IX., s. 149 v. s.; aynı müellifin "Proto-Bulgarlarda din,, Bulgar Tarih Kütüphanesi dergisi III., s. 2, 29 v. s.

İşbu etüt ana hatları itibariyle B. T. K. dergisinde çıkmış olan popüler makalenin yeni yazılmış ilmî şeklinden, aynı zamanda Proto-Bulgarların dini hakkındaki haberlerin ilmî olarak tertip ve edası için yapılan bir denemeden fazla bir şey değildir.

KAYNAKLAR

İçlerinden Proto-Bulgarların dinine dair haberlerin çıktığı kaynaklar, pek az ve ehemmiyetsizdir. Bunlar üç kısma ayrılabilir: 1) yazılı veya edebî, 2) arkeolojik, 3) lisanî. Bu kaynaklardan en mühimmi, edebî olanlardır. Maalesef, edebî kaynakların verdiği malûmat rasgele ve parça halindedir; büyük bir kısmı da Proto-Bulgarlardaki dinî âdet ve tasavvurların sadece dış örtülerini meydana vurmaktadır. Yazılı kaynaklar arasında "Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum,, kemiyet ve sıhhat bakımından ilk plâni işgal ediyor¹⁰. Bu "cevaplar,, bilindiği üzere, Prens Boris'in 866 yılında Bulgarya'da bir hıristiyan kilisesi tesis ve teşkili hususunda Papa Nikolay I. den talimat sorup öğrenmek maksadiyle Roma'ya gönderdiği Bulgar elçileri tarafından getirilmiştir¹¹. Bulgarların suallerine Papa Nikolay'ın verdiği cevaplar, şüphe yok, ki Proto-Bulgarların hayatı ve dini için kıymetli, mevsuk bir kaynaktır. Lâkin, burada bildirilen her şeyi olduğu gibi Proto-Bulgarlara ait olarak kabul eylemek icabetmez. Çünkü Bulgarların sualleri arasında bir takımı vardır, ki her halde Slav âdetlerine bağlıdır; bazıları halis Bizans âdetlerini hatırlatır, bunları evvelce

¹⁰ En son tenkitli neşri E. Perels'indir, M. G. H. Epistolarum Karolini aevi IV, tomus VI, Berolini MCMXXV. Bulgarca tercümesi D. Deçev neşridir, « Otgovorite na papa Nikolay I po dopitvaniyata na bulgarite » Sofya 1922, yeniden neşredilecek.

¹¹ Bk. Zlatarski « Tarih » I, 2, S. 85.

yahut hıristiyanlaştıkları sırada kabul etmiş olabilirler (garp kilisesinin âdet ve merasimlerine benzemiyen Bizans âdetleri ve merasimleri için bu hassaten mühimdir; meselâ 3., 6., 54., 55. v. s. cevapları kıyas ediniz). Nihayet, bazısı da islâm menşeli olabilir¹². Bu itibarla bahis mevzuu ettiğimiz cevaplar, hangisi Proto-Bulgarlara, hangisi Slavlara, Bizans'a, ihtimal islâma ait olduğu katî surette anlaşılacak üzere muhteva bakımından bir araştırmaya muhtaçtır¹³.

İkinci derecede mühim olan haberler Bizans *kroniklerinde*, Arap müelliflerinde, *menologlarda* ve diğer yazılı eserlerde tesadüfen bulunmaktadır. Bulgarların hıristiyanlaşmasından biraz önce veya biraz sonra yazmış olan meselâ Teofanes v. s. gibi Bizans *kronikçilerinde* yahut daha eski müelliflerin haberlerini tekrarlayanlarda çok değerli malûmat vardır. Pek tabii olarak, bütün yazılı kaynaklar gibi, bu bilgilerin de mevsukiyet ve nısfet derecesi bir kıymetlendirme ameliyesine muhtaçtır.

Proto-Bulgarlara ait bazı yazılı kayalar da edebî kaynaklardan sayılabilir. Bunlar, uzaktan uzağa da olsa, bazı Proto-Bulgar dinî tasavvurlarını ihtiva ederler¹⁴.

En ehemmiyetsiz kaynaklar, lisanî olanlardır. Birkaç Proto-Bulgar kelimesinin etimolojisinden Bulgarların dinî hayatına dair bazı neticeler çıkarılabilir.

ORENDİZM

Her dinde bir veya birkaç kuvvete inanış vardır. Bu kuvvetler insanın münasebette bulunduğu şeylerde görünebilir. Onun için din, kelimenin en geniş mânasında, insanın bu çeşit kuvvetlere karşı münasebetidir¹⁵. Bu kuvvet yahut kuvvetler, her zaman

¹² Bk. Ch. M. Fraehn «Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X. Jahrhundert m. Chr., Mémoires de l'acad. imp. de St. Petersbourg VI, S. 188.

¹³ Müellifin böyle bir araştırması vardır. Tarih Kurumu Mecmuasında (XIV-XV, 72) «Papa Nikolay'ın bazı cevaplarına dair».

¹⁴ Bk. V. Beşevliyev «Proto-Bulgar kitabeleri» Sofya 1934 ve «Düzeltilmeler ve ilâveler» 1936. Sofya Ün. Tarih-Dil Fak. Mec. XXXII.

¹⁵ Fr. Pfister'in din mefhumunu tarifıyla kıyas edin: «Die Religion der Griechen und Römer», Leipzig 1930, S. 21; keza «Volkskunde, Religion und Religionswissenschaft», Blätter zur bayrischen Volkskunde. Würzburg Heft 10 (1925) S. 43; Kultus, Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie Bd. XI, S. 2106. Keza bk. V. Beşevliyev «Proto-Bulgarların dinine dair Grek-Lâtin kaynakları» S. 149 ve devamı.

belli ruhlar veya tanrılar şeklinde tasavvur edilmezler. Bilâkis dinlerin en iptidai olanında sadece *belirtisiz* bir kuvvete inanış görülür, ki bu muhtelif ölçüde hareketlerde bulunur; her eşyada, her hayvanda, her insanda, umumiyetle ne olursa olsun elle tutulan her maddede başka türlü tezahür eder. Bütün mukaddes şeylerde, bilhassa tanrılarda bu kuvvet vardır; onlar kendi ulûhiyet ve kutsiyetlerini bu kuvvete borçludur. İptidai insan bir adamın, hayvan veya tabiatın bütün hususi hareketlerine âmil olarak bu gizli kuvveti tanır. Ona göre bu canlıdır, hayatın ta kendisi veya eşyanın cevheridir. Bu mucizevî kuvvet, iptidai adama göre, insandan insana, eşyadan eşyaya v. s. geçebilir. Bulaşıcıdır, içinde bulunduğu eşya veyahut varlığa temas eden her şeye, herkese geçer.

Yukarıdaki kuvvete inanış, Amerika ve Polinezya'nın iptidai kavimlerinde taassup derecesinde görüldüğü için, en iyi şekilde onlardan öğrenilmiştir. Polinezya'lılarda bu kuvvetin adı "Mana,, Sumatra adasında Batak kavminde "Tondi,, dir. Bir Hint kavmi olan İrokez'lerde ise "Orenda,, olduğu için bu inanışa orendizm denir¹⁶. Bütün dinlerin esasını teşkil eden orendizm, en iptidai dinlerde olduğu gibi, en ileri dinlerde de eksik değildir. Büyük türkolog H. Vámbéry'nin sarîh olarak işaret ettiği veçhile, orendizm, Türk halklarınca da bilinmektedir¹⁷.

ORENDİSTİK TASAVVURLAR

Şifa Verici Taşlara Tapmak

Proto-Bulgarlarda da orendistik inanışların izleri görülür. Papa Birinci Nikolay'ın 62. cevabında bildirdiğine göre, hıristiyanlıktan

¹⁶ «Orendizm» terimini yaratan Fr. Pfister'dir, bk. «Der Glaube an das ausserordentlich Wirkungsvolle (Orendismus)», Blätter zur bayrischen Volkskunde, Heft 11 (1927) S. 24. Aynı müellif «Die Religion der Griechen und Römer» S. 108. Fr. R. Lehmann Mana, Der Begriff des «ausserordentlich Wirkungsvollen» bei den Südseevölkern, Leipzig 1922. K. Beth «Religion und Magie» 2 Aufl. Leipzig 1927, S. 206. K. Thurnwald «Neue Forschungen zum Mana-Begriff», Archiv f. Religionswissenschaft Bd. XXVII (1929) S. 92. Bulgarca olarak bk. M. Arnaudov «Oçerki po Bılgarskiya Folklor», Sofya 1934, 21, 366, 587. V. Beşevliyev «Çaşı ot çerepi u Probulgarite, Sofya Ün. Dil - Tarih Fak. Mec. XXII (1926) S. 36. Aynı müellifin «Proto - Bulgar dinine dair Grek - Lâtin kaynakları», NEM VII - IX, s. 151. Aynı müellifin «Proto - Bulgarların dini», BNB passim.

¹⁷ Bk. «Die Primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes», Leipzig 1879, s. 245.

önce Proto-Bulgarların bir taşı varmış; zayıf bir kimse bundan bir parça koparırsa bazan bedenine kuvvet gelir, bazan da hiç fayda etmezmiş¹⁸. Kaynak, bu taşın mahiyeti hakkında sarıh bir şey söylemez¹⁹. Fakat kendiliğinden anlaşılır, ki mezkûr taşın ötekilerden bir farkı olmalıdır; bu fark Bulgarların taşın muayyen şartlar altında harekete geçen şifalı bir tabiat-üstü kuvvete sahip bulunduğuna inanmalarına sebep olmuştur (soleat aliquoties remedium corpori suo praeberere, aliquoties vero sine profectu remanere).

Bazı taşların şifa verici kuvvetine inanmak, diğer Türk halklarında da vardır. Meselâ Sibiryâ Türkleri hususi bir kara taşta keramet görürler²⁰. Arap müellifi Bakuf Türklerin (=Hazarların?) bir şehri olan Yahra'dan bahsederken bildirir: "onlarda muayyen hastalıklara karşı muvaffakiyetle kullanılan bir taş bulunmaktadır,"²¹.

Proto-Bulgarların taşlara tapmasının izlerine pek emin olmıyan iki hâdise de şahittir. Madara köyü dolayındaki kayalık arazide yapılan kazılarda, umumiyetle mukaddes bir mevki olarak kabul edilen, bir binaya yakın bir duvarla çevrilmiş olan bir taş parçası bulunmuştur²². Anlaşıldığına göre, bu kaya mukaddes sayıldığı için bir duvarla çevrilmiştir. Duvar ve bina, Bulgarların gelmesinden önceki zamanlara çıkarılabilirse de şüphe yok ki Bulgarlar tarafından kullanılmıştır. Ağababa-Pliska yakınında Devtaşları adlı bir mevki vardır. Bu büyük taşlar, düz ve eğri gruplar halinde dizilidir. Düz olanlar 5, 7, 9 sıralı mustatiller meydana getirmiştir. Ötede beride bazı taşlar noksandır. Kuturları 1,7 m. kadar olan taşların irtifai 1,5 metreye varır. Bazı gruplar önünde, gruba doğru çevrilmiş bir taht biçiminde ayrıca bir taş bulunur²³.

¹⁸ Responsa etc. 62.

¹⁹ Dr. P. Nikolov «Milli ilâçlarımız», Sofya Ün. Tıp Fak. Yıllığı XIV (1934 - 35) s. 339. Adı geçen cevabın yanlış tercümesi neticesi olarak, taşın kızıl toprak (argilla rubra) olduğu kabul edilmektedir.

²⁰ H. Vámbéry «Das Türkenvolk» Leipzig 1885, s. 117. Aynı müellifin «Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes,» Leipzig 1879, s. 249.

²¹ H. Freiherr von Kutschera «Die Chazaren» 2 Aufl. Wien 1910, s. 132. Eski zamanlarda böyle bir itikat için bk. PWRE, I. s. 50.

²² Bk. Ivan Velkov «Madara kazıları», Madara mecmuası I (1934) s. 87 ve devamı.

²³ İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Haberleri'nde X (1905, s. 373) K. V. Şkorpil «Megalitiçeskie pametniki».

İhtimal, bu taşların da Proto-Bulgarların dinî hayatı ile bir münasebeti vardır²⁴. Herhalde taşlara tapmak Türk halklarına tamamen yabancı bir şey değildir. Meselâ Yakut'ların hususi taşları vardır; bunlara saygı gösterir, dua eder, kurban keserler. Umumî olarak taşlara tapmak yalnız şaman dinine mensup bulunan halklarda (Çeremisler, Buryatlar v.s.) değil, öteki halklarda da görülür²⁵. Hindu, Yunan, Germen, Slav, Macar v. s. milletlerde bu vardır²⁶.

AMULETLER

Proto-Bulgarlar, diğer birçok milletler gibi, insan eliyle yapılmış olan eşyalarda da mucizevî kuvvetin bulunabileceğine, hastaların iyileşmesine faydalı olabileceğine inanırlardı. Papa Nikolay'ın 79. cevabında bildirildiğine göre, Bulgarlarda cılız kimselerin bir sıhhat boyunbağı taşınması âdeti vardı²⁷. Maalesef, burada da kaynak, bu boyunbağının mahiyetine dair katî bir şey söylememektedir. Ancak burada amulet, muska, tılsım v. s. denilen o sayısız el eşyasından biri bahis mevzuu olduğu aşikârdır. İnsan tırnağı, kemik, kan, hayvan, nebat, taş, kıl, ip, deri, kürk v. s. gibi hemen herşeyden yapılan bu eşya hakkında tabiat-üstü şifalı ve muhafaza edici (apotropeik) bir kuvvete sahip olduğu inancı

²⁴ K. Jireček, Archiv f. Slav. Philologie XXI, 1 - 2 Heft (1899) s. 612. G. Feher «Proto - Bulgar kültür abideleri», İBA III, 1925, s. 59.

²⁵ G. Nioradze «Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern» Stuttgart 1925, 35.

²⁶ Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» I. S. 29, 33, 617, II. 140 - 141, 520, 616; Clemen «Die Religionen der Erde» München 1927, S. 30, 233; O Gruppe «Griechische Mythologie und Religionsgeschichte» Bd. II. München 1906, s. 773; S. Wide und M. P. Nilsson «Griechische und römische Religion» Leipzig 1922, S. 230; E. Samter «Die Religion der Griechen» Leipzig 1914, s. 4; Pfister «Kultus» PWRE s. 1214; E. Maas «Heilige Steine», Rhein. Museum Bd. 78 (1929) 1; E. Mogk «Germanische Religionsgeschichte und Mythologie» 2 Aufl. Berlin 1921, 22; s. Vambéry «Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes» Leipzig 1879, s. 249; Aynı müellifin «Das Türkenvolk» Leipzig 1885, s. 117; G. Nioradze «Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern» Stuttgart 1925, s. 35; G. Frazer «Der goldene Zweig» Leipzig 1928, s. 47; M. Löhr «Kultus», Eberts Reallexikon der Vorgeschichte VII.s. 124; Bächtold-Staubli «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens» VIII. s. 380 ve devamı.

²⁷ Responsa etc. 79.

vardır²⁸. Amulet taşımak âdeti her zaman ve her yerde görülür.

Bazan bir madde, bir kaya, bir yapı v. s. üzerine kazılmış veya oyulmuş sihirli işaretler, sözler ve şekiller amulet vazifesi görebilir. Meselâ Girit adasında Girit-Miken devrinde yapılara kuvvetli bir himaye temin için binada kullanılan taşlar üzerine mukaddes çifte balta şekilleri kazılırdı²⁹. Aynı maksatla eski Germenler kendi hususi yazılarını, haçlarını v. s. taşlar, tezyinat v. s. üzerine oyarlar, işlerlerdi. Belki bu âdet Proto-Bulgarlarca da malûmdur. Çünkü Proto-Bulgarlara ait olduğu sanılan bütün yapılardaki taşlarda muhtelif işaretlerin oyulduğu görülmüştür. Bunlar su yolu borularında bile eksik değildir³⁰. Mamafih bu işaretlerin dinî bir mânası olduğundan bahsetmek şimdilik imkânsızdır³¹.

MUKADDES KILIÇ

Silâhlarda da orendistik bir vasıf bulunabilir. Görünüşe bakılırsa, Proto-Bulgarlar kılıçta tabiat-üstü bir kuvvet var sanmışlardır. Çünkü Papa Nikolay'ın 67. cevabına göre, Bulgarlarda bir kimseyi herhangi bir işe yemin ettirerek başlatmak için bir kılıcı ortaya koyup onun üzerine and içirmek âdeti varmış³². Halbuki, bilindiği gibi, buna benzer eşya ve varlıklar üzerine ancak onların kut-siliğine inanıldığı vakit yemin edilir. Tabiat-üstü kuvvete sahip

²⁸ Fr. Pfister « Amulet », Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens, Hrsg. d. Hanns Bächtold-Staubli, Berlin 1927, I. S. 374; A. Bertholet « Amulette und Talismane », Die Religion in Geschichte und Gegenwart » 2 Aufl. Tübingen 1926; G. Wilke, « Amulett », Eberts Reallexikon der Vorgeschichte I. S. 158; Pfister « Religion der Griechen u. Römer » S. 303; S. Seligmann « Die magischen Heil- und Schutzmittel aus der unbelebten Natur, mit besonderer Berücksichtigung der Mittel gegen den bösen Blick. Eine Geschichte des Amulettwesens » 1927.

²⁹ Fr. Pfister « Die griechische und römische Religion »; C. Clemens, Die Religionen der Erde'de München 1927, S. 176; Aynı müellifin « Die Religion der Griechen und Römer » S. 94; Ed. Lehmann « Erscheinungs- und Ideenwelt der Religion »; Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte I. (Tübingen 1925), S. 90.

³⁰ K. Şkorpil « Znaki na stroitelnom materiale », İstanbul Rus Ark. Ens. Hab. X, S. 250.

³¹ Andree « Etnographische Parallelen und Vergleiche » Neue Folge. Leipzig 1889, S. 74 ve devamı.

³² Responsa etc. 67.:... spatham in medium affere, et per eam iuramentum...

olan böyle bir varlık, sözünü yerine getirmiyen suçluyu cezalandırır. Proto-Bulgarlar kılıcı yalnız mukaddes saymakla kalmamışlar, belki onda bir tanrının timsalini de görmüşlerdir. Herhalde kılıcı mukaddes bir şey saymak âdeti birçok milletlerde, hattâ Proto-Bulgarlarla akraba veya kültür bakımından onlara yakın olan milletlerde de vardır. Herodot tarihinde, İskitlerin tepeler üstüne kullanılmış demir kılıç diktiklerini, Ares'in bir timsali diye buna taptıklarını, her yıl at ve diğer hayvanlardan buna kurban kestiklerini anlatır³³. Tarihçi Ammianus Marcellinus'a göre, Alan'lar bir tepenin ortasına kınısız bir kılıç dikerler, buna harp tanrısı diye taparlardı³⁴. Bizans tarihçisi Priscus'un ifadesine göre, Ares kılıcı denilen mukaddes bir çeşit kılıç Hun hükümdarlarınca pek makbul idi; görünüşe bakılırsa tabiat-üstü bir kuvvete malik bulunduğundan sahibini kuvvetlendirdiğine inanılırdı³⁵. Nihayet Bizans tarihçisi Menandros, Avar Hanı Bayan'ın bir kılıç önünde merasimle yemin ettiğini anlatır,³⁶ ki bu Türk halkında kılıcın mukaddes sayıldığını gösterir³⁷.

Kan Dökmeden Hayvan Öldürmek

İptidai bakımdan her insanın varlığı ve hayattaki başarısı için mümkün olduğu kadar fazla tabiat-üstü kuvvete, yani orendaya sahibolmasının önemi çok büyüktür. Bu itibarla herkes kemali muhafazaya meyletmeli, daima kendi orendasını arttıрмаğa bakma-

³³ Herodot. IV. 62.

³⁴ Ammiani Marcellini «rerum gestarum» libri rec. C. Clark, II (Berolini 1915) lib. XXXI. 2, 23. Aynı müellifin XVII. 12, 21.

³⁵ Excerpta de legationibus ed. C. de Boor, I. (Berolini 1903) S. 142. Jordanis «Romana et Getica» rec. Th. Mommsen, Berolini 1882, S. 183.

³⁶ Excerpta de leg. ed. de Boor II. S. 473.

³⁷ Keltlerde kılıca dair inanma için keza bk. C. Clemenn «Religionsgeschichte Europas» s. 315. Yazılıkaya'daki Hitit tasvirlerinde de bir kılıç-ilâh görülür (Archiv für Orientforschung 1935, S. 75). Kafkas Çeçenlerinde bazı aile kılıçlarına muayyen günlerde ibadet etmek âdeti varmış, bk. A. Closs «Die Religion der Semnonenstammes», Indogermanen- und Germanenfrage», Salzburg-Leipzig 1936, s. 621 not 30. Umumi olarak silâhlara dair inanmalar için bk. Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch usw.» I. s.29, II. S. 423, 432; N. Söderblom «Einführung in die Religionsgeschichte» Leipzig 1920, S. 15; M. Löhr «Fetischismus», Eberts Reallexikon III. s. 272; Fr. Schwenn, Arch. f. Rel.-Wiss. XX. S. 299; Scheftelowitz, Arch. f. Rel.-Wiss. XXV (1927) S. 337 ve devamı.

lıdır. Bu da orendalı varlıkları yutmakla olur. Canlı varlıklar için, bütün canlılara görünür bir hayat bahsettiğinden dolayı başlıca kanlarında orenda bulunduğu inanılır³⁸. Onun için bazı milletlerde yenilebilecek hayvanları — orendaları ziyan olmasın diye — kan dökmeden öldürmek âdeti vardır. Böyle bir âdet Proto-Bulgarlarda da mevcut olduğu anlaşılıyor. Çünkü Papa Nikolay'ın 90. cevabına göre, Bulgarlar ezcümle bıçakla kesilecek değil, sade bir el darbesiyle öldürülecek hayvanları veya kuşları yemeğe müsaade edilip edilmediğini sormuşlardır³⁹. Proto-Bulgarların bu eski âdetlerinin yeni dinin telâkkilerine uyup uymadığını öğrenmek istedikleri aşikârdır. Yukarıdaki habere muvazi olarak Litvanya köylülerinin eski bir âdetini hatırlatmak yerinde olur: "sabaryos,, güz bayramında yeni mahsulden yemeden önce bir dua okurlar, herbiri tahta kaşıkla vurarak birer tavukla birer horoz öldürdükten sonra yemeğe otururlar⁴⁰. Herodot'a göre İskitlerde kurbanlık hayvanları — herhalde kanlarını, orendalarını muhafaza için olacak — boğmak âdeti varmış⁴¹. Strabon da bazı Magların kurban hayvanlarını bıçakla değil, boz doğanla öldürdüklerini haber verir⁴². Herhalde bu, umumî olarak Fars dininde rastlanmayan kan dökmekten sakınmak için yapılmış olacaktır⁴³.

At Kuyruğu

Kandan maada tabiat-üstü kuvvet hayvanların, bilhassa mukaddes sayılan hayvanların muayyen bazı uzuvlarında da gizlidir. Böylece bazı milletler hayvan kuyruğunu hususi bir kuvvetin merkezi olarak saymışlardır. Gine'de bir öküzün kuyruğunu kese-

³⁸ Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch usw.» I. S. 37; Fr. Pfister «Den Glaube an das ausserordentlich Wirkungsvolle», Blätter zur bayrischen Volkskunde, Heft 11. Würzburg 1927, S. 29; Aynı müellif RWRE XI. s. 2114, 2148, 2182; Fr. Dölger «Glatiatorenblut und Märtyrerblut», Vorträge der Bibl. Wartburg III. s. 196; Wiedemann. Arch. f. Rel.-Wiss. XXII (1923-24) S. 58 ve devamı.

³⁹ Responsa etc. 90.

⁴⁰ Bk. J. G. Frazer «Der Goldene Zweig», Leipzig 1928, s. 699.

⁴¹ Herodot. IV. 60.

⁴² Strabon. lib. IE, 3, S. 15.

⁴³ Kurbanlık hayvan ve insanları boz doğanla veya boğarak kan dökmeden öldürme âdeti için bk. W. Koppers «Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen», Die Indogermanen- und Germanenfrage, Salzburg-Leipzig 1936, s. 341 ve not 102, 349, 402. Fren'e göre Bulgar âdetinin islâmî bir menşei vardır.

rek — iyi mahsul almak uğruna — kurban götürmek âdeti vardır ⁴⁴. Mitra kültüründe boğa kuyruğu, görünüşe bakılırsa, başakları bereketli kılar ⁴⁵. Eski Hintlilerde kurban kuyruğunu ziyan etmek doğru değildi ⁴⁶. H. Oldenburg'a göre ⁴⁷, kurban kesen Hintliler hayvanın kuyruğunu tanrıların karılarına tahsis ettikleri bir merasime saklardı. Eski Romalılar her yıl 15 Ekim'de Mars'a bir at kurban ederler, kuyruğunu keserler, kanı soğumadan eski kıral sarayına koşarlar, orada sıcak kanı mihrabın üzerine serperlerdi ⁴⁸. Anlaşıldığına göre, at kuyruğu Proto-Bulgarlarca da makbuldü. Papa Nikolay'ın 33. cevabına bakılırsa, Proto-Bulgarlar ötedenberi at kuyruğunu askerî bir bayrak olarak kullanmışlardır ⁴⁹. Bu, Türklerin "bunçuk,,una tekabül eder ⁵⁰.

At kuyruğunun Proto-Bulgarlar tarafından bir bayrak olarak kullanılması, atın Türk kavimlerinin hayatında mühim bir rol oynamış olmasından ilerigelir ⁵¹. At onlar için sadece bir binek hayvanı değil, fazla olarak bir gıda vazifesi görmüştür ⁵². Harp zama-

⁴⁴ Frazer «Der goldene Zweig », S. 679 ve devamı.

⁴⁵ Frazer «Der goldene Zweig», S. 680.

⁴⁶ J. Schwab «Das altindische Tieropfer» Erlangen 1886, XVIII. S. 130, 159.

⁴⁷ «Die Religion des Veda» 2. Aufl. Stuttgart-Berlin 1917, s. 358. K. F. Johansson'a göre «Ueber die altindische Göttin Dhisana und Verwandtes». Skrifter Utgifna Af Kungl. Humansitiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala XX. (1917-1919) S. 117, kuyruk, herhalde, membrum virile'nin yerini tutar.

⁴⁸ W. Mannhardt «Mythologische Forschungen» Strassburg 1884, s. 159 ve 183; S. Eitrem «Beitrage zur griechischen Religionsgeschichte» II. Kathartisches und Rituelles. Videnskapsselskapeats Skrifter. II. Hist.-Filos. klasse 1917 (Kristiania) S. 28; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch usw.» II. S. 424; Frazer «Die goldene Zweig» s. 695.

⁴⁹ Responsa etc. 33.

⁵⁰ Engel op. cit S. 335. Bugün Turfan, Hotan v. s. yerlerde oturan Türkler arasında at kuyruklarını masar denilen veli mezarlarına asmak âdeti vardır, bk. Else Krohn «Vorislamisches in einigen vorderasiatischen Sekten und Derwischorden», Ethnologische Studien I (1931) S. 299 ve devamı. At kuyruğu için bk. Hadw. des deutsch. Aberglaubens VI. 1675. Mukayese et keza VII. 1427 ve devamı.

⁵¹ H. Vámbéry «Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes» Leipzig 1879, S. 188. Aynı müellif «Der Ursprung der Magyaren» Leipzig 1882, S. 56.

⁵² Bizans tarihçisi Zosimos'a göre Hualar bütün vakitlerini at üstünde geçirirler, hattâ at üzerinde uyurlardı (Zosimos, ex. rec. I. Bekkeri, lib. IV. 20, Bonnae 1837 S. 194). Peçenekler'le Tatarlar at eti yerler ve at sütü içerlerdi; bunda atın orendasını kazanmak gayesi sezilebilir: Nicet. Choniatae de Man. Comn. rec. Bekkeri, Bonnae 1835 S. 124-10. Macarlar da at eti ve sütünü yiyecek olarak kullanırlardı: Leonis Imper. Tactica XVIII. 52.

nında ise, at yardımcı bir muharebe vasıtası olarak değerli hizmetlerde bulunmuştur. Türklerin ordularında süvarinin ne büyük bir ehemmiyet kazanmış olduğu herkesçe malûmdur. At — bilhassa bir kurban hayvanı olarak — diğer milletlerde de yüksek bir değer kazanmıştır⁵³. Meselâ, P.-E. Dumont'a göre, Hintlilerde böyledir: "La victime principale est le cheval: le cheval, qui représente la classe des guerriers, comme les autres animaux domestiques représentent la classe paysanne; le cheval, qui est l'ami et le compagnon du héros,"⁵⁴.

Binaenaleyh hususi ve askerî hayatta olduğu gibi, dinî hayatta da en değerli hayvanlardan birinin orendasını ihtiva eden at kuyruğu, Proto-Bulgar inanışına göre, onlara ancak zafer getirmeğe muvaffak olmuştur.

Kafatasından Bardaklar

İnsanın kafatası çok defa orendasının merkezi sayılır. Onun için bir insanın beynini yiyen veya kafatasından içen kimse daha büyük bir orenda kazanır. Afrika, Amerika ve Avusturalya'nın ilkel kavimlerinde insan avcılığı, öldürülen bir düşmanın veya ölen bir velinin ve kuvvetli bir askerın kafatasından içki bardağı yapmak âdeti hassaten bu nokta-i nazarda gizlidir. Mazide bu âdet uzun zaman hüküm sürmüştür. Böyle bir bardaktan içen kimsenin kuvveti artacağına veya hasta ise iyileşeceğine inanılırdı. Hayatta iken kiral, reis, asker, veli v. s. gibi tanınmış bir mevki sahibi olmuş kimselerin kafatasları daha makbuldü; çünkü bunların en büyük orenda ile mükâfatlandırıldığına inanılırdı. Bardak kafatası kemiğinden yapılır, bazan da madenle kaplanırdı. Bu âdetin örneklerine eski zamanda olduğu gibi, orta zamanda da, hattâ bugün de Afrika ve Avusturalya'nın bazı ilkel kavimlerinde bol bol rastla-

⁵³ W. Koppers «Pferdeopfer und Pferdecult der Indogermanen», Die Indogermanen-und Germanfrage », Salzburg-Leipzig 1936, s. 279-411; R. Bleichsteiner Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker, s. 413, 488; A. Nehring «Studien zur Indogermanischen Kultur und Urheimat», S. 189 ve devamı, bilhassa zengin literatürü olan 17. not; keza bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VI. 1598.

⁵⁴ L'Asvamedha, Paris 1927, X ve devamı.

nır⁵⁵. Daha tarihten önceki zamanda, paleolitik'te, kalıntılar ve buluntulara bakılırsa, kafataslarının bardak yerine kullanıldığı görülür⁵⁶. Fakat buna dair emin haberlere ilkin tarihin babası sayılan Herodot'ta rastlanır; o İskitlerde öldürülen düşmanların kafataslarından içki bardağı yapmak âdeti bulunduğunu anlatır⁵⁷. Herodot ve Pomponiy Mela'ya göre⁵⁸, böyle bir âdet İsidon'larda da varmış. Bugünkü Sırbistan'da yaşamış bir Kelt kavmi olan Scordisci hakkında kafataslarından insan kanı içtiğine dair malûmat vardır⁵⁹. Strabon'a göre, harpten dönen Keltler öldürdükleri düşmanların kafataslarını atların boyunlarında getirirler, evlerine asarlar ve tahnit ederlerdi⁶⁰. Bir Kelt kavmi olan Bolar hakkında kafatasından bardak yapmak âdetleri bulunduğunu T. Livius bildirir⁶¹. Muharrir Paul Diaconus'un bildirdiğine göre⁶², Longobard kralı Alboin bir muharebede öldürdüğü Kunimund'un kafasından içki bardağı yapmıştır.

Kafatasından içki bardağı yapmak âdetine Türk halklarında da rastlanır. M. Ö. 100 yılında yazılmış olan Şi-ki adlı Çin kitabı

⁵⁵ R. Andree « Menschenschädel als Trinkgefäße », Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 22 Jahrg., s. I ve devamı; Hovorka u. Kronfeld « Vergleichende Volksmedezin Bd. 1. Stuttgart, 1908 s. v. Schädel; V. Beşevliyev « Proto-Bulgarlarda kafatası bardakları » Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıl, XXII. (1926) 16-3; F. Pfister, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens s. v. Heiligenschädel ve Kopf; Al. Slawik « Kulturelle Geheimbünde der Japaner und Germanen », Die Indogermanen-und Germanenfrage S. 743; keza bk. Artibus Asiae mecmuasında V. (1932) M. Rostovtsev'in makalesine dair Roerich'in notları, bulgarca tercümesi için bk. G. İ. Katsarov « Mir » gazetesi No. 10534.

⁵⁶ A. Krenn « Schädelbecher ». Sudeta V. Reichenberg 1929; burada cenup Almanya'da meydana çıkarılan paleolitik buluntular tasvir edilmektedir.

⁵⁷ Herodot, IV. S. 65 İskitlere dair şuralarda da malûmat vardır: H. Diels « Die Fragmente der Vorsokratiker » 4 Aufl. Berlin 1922, Bd. III. 337, 14 - 17; Strabon VII. 3, 6; Pomp. Mela II. 1, 13; Plinius N. H. VII. 2, 12.

⁵⁸ Herodot, IV. S. 26; Pomp. Mela II. 1, S.9.

⁵⁹ Florus S. 39; Ammian. Marcell. XXVII. 4; keza Orosius V, 23; F. Rufus IX.

⁶⁰ Strabon. IV. 4, 5; keza kıyas et Didor. V. 29, 45; Sil. Italicus Panica XIII. 48.

⁶¹ T. Livius XXXIII. 24, II. Tibet'in Lama mabetlerinde bugün bile dini merasimlerde kafatasları kullanılır. Fakat her kafatası maksada uygun değildir. Kafatası olağan-üstü dinî şahsiyetlere, mevkii veyahut ilmiyle tanınmış kimselere ait olmalıdır. Kadın kafatasları makbul değildir; çünkü Tibet anlayışına göre kadın aşağılık bir mahlûktur, bk. Andree op. cit. 24 ve devamı.

⁶² Paul. Diaconus I. 27.

123. faslında şunu bildirir⁶³: “Ursprünglich waren sie (die Yüe-tşi)⁶⁴ stark und schätzten die Hiung-nu gering. Bis “Mak-tur den Thron bestieg und die Yüe-tşi angriff und schlug. Als der Hiung-nu-Fürst (şan-yü) Lau şang den König der Yüe-tşi getötet hatte nahm er dessen Schädel und machte daraus ein Trinkgeschirr., J. J. de Groot’un “Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I., Berlin 1921, s. 223’teki haberi de burada zikre değer: “dort schlachteten sie einem Schimmel, mit einem king-lu-Messer und mit einem kim-liu-li rührte der Tan-hu den Wein, und den Kopf des Königes von Goat-si, der Tan-hu Lo-şang abgeschlagen hatte als Trinkgefäss verwendend, tranken sie zusammen den Bluteid.,⁶⁵. J. Deguignes’in “Histoire générale des Huns etc., adlı kitabında (Paris 1756, II. s. 347) Avarlara ait olarak şu haber bulunmaktadır: Çeu-nu isimli Avar “attaqua et défit les Tartares Kao-tsche, tua leur roi nommé Mi-gno-to, lui coupa la tête, et forma du crâne, qu’il l’avoit fait enduire de vernis, un vase dont il se servit pour boire.,. Rus vakanüvisi Nestor’un 6480—972 yılından önce yazdığı kroniğinde şu haber vardır (Chron. Nestoris ed. Fr. Miklosich p. 43): “Peçenek Prensi Kovra’nın hücumuna uğrayan Svatoslav öldürüldü; kafası kesildi, içki bardağı yapıldı.,.

Proto-Bulgarlar da kafatasından bardak yaparlardı. Bizans tarihçisi Teofanes’e göre Kurum Nikifor’un başını kestikten sonra kendisini ziyarete gelen putperestlere gösteriş ve bizanslıları tahkir için birkaç gün ağacın birine asmıştı. Daha sonra derisini yüzdürdüğü kafatasını dıştan bir gümüşle kaplatmış, gururla Slav büyüklerini bundan içki içmeğe zorlamıştır⁶⁶. Kaydetmeğe değer, ki Proto-Bulgar âdetinin bu tasvirindeki çizgilerin başlıcası diğer milletlerde de görülür. Böylece, ziyarete gelen putperestlere gösteriş için kesik başı ağaca asmak, Kelt’lerde insan kafasını kapı

⁶³ Bk. F. W. K. Müller «Toxri und Kuişan», Sitz-Ber. der Berliner Akad. der Wiss.

⁶⁴ Bu kavim için bk. Müller op. cit. S. 566 ve S. Feist «Indogermanen und Germanen» 3 Aufl. Halle 1924, S. 119.

⁶⁵ Kıyas et. Andree op. cit. 26 ve orada zikredilen Fr. Hirth «The ancient History of China» New-York 1908, S. 269-271.

⁶⁶ Theophanis «Chronographia» ed. C. Boor I. 491-17-22. Kıyas et. Georg. Mon. II. 775, 8-12; Leo Gram. 204-5; Georg. Cedrenus II. 42, Joannis Zonarae Epit. III. 311, 1-6.

önüne çakmağa tekabül eder (Strabon IV. 4, 5)⁶⁷. Kafatasını gümüşle kaplamak İsidonlar ve Keltlerde altınla, İskitlerde gümüşle kaplamağa tetabuk eder (Herodot IV. 26 ve 65; Livius XXIII. 24, 14; 57. dipnota da bk.). Kurum'un Slav büyüklerini Nikifor'un kafatasından içki içmeğe zorlamış olması da dikkate değer bir haberdir. Acaba Kurum bununla Slav büyüklerini esrarlı bir şekilde kendisine bağlamak mı yoksa kafatasını bardak olarak kullandıklarına dair hiçbir haber bulunmayan Slavlara da Proto - Bulgar âdetini öğretmek mi, istemiştir? Bilmiyoruz.

Bizans kronikçisi *Georgi Akropolit*, kiral Kaloyan'ın da Balduin'in kafatasından içki bardağı yaptığını anlatır⁶⁸.

Bu haberin ne dereceye kadar doğru olduğu ve Nikifor'un-kiyle bir münasebeti bulunup bulunmadığı söylenemezse de Kaloyan ordusundaki Kuman büyüklerinin tesiriyle Balduin'in kafatasından bardak yapılmış olması akla yakındır. Belki Kumalarda da bu âdet vardı.

Papa I. Nikolay'ın 66. cevabının muhteviyatı da, ihtimal, insan kafasının tabiat-üstü kuvvetlerin yatağı olduğu inancı ile münasebettardır. Bu cevaba göre Bulgarlarda başlarına keten bezinden bir şey sarmak âdeti varmış⁶⁹. Bazı modern müellifler⁷⁰ bu haberi sarık, çalma, turban v. s. denilen şey mânasında almaktadır ve bunu *Bulgarya'da* Arap kitapları hakkındaki diğer bir cevabın verdiği haber (103: libri profani, quos a Saracenis vos abstulisse ac apud vos habere perhibitis), yani Tuna *Bulgarya'sında* hıristiyanlığın kabulünden önceki bir islâm tesirine atfetmektedirler. Lâkin kaynak, sarıktan bahsedildiği neticesi katî olarak çıkarılabilecek diğer hiçbir malûmat vermemektedir; başa sarık sarmak âdeti de yalnız islâmlara has bir şey değildir. Bu, meselâ Amerika yerlileri, Germenler⁷¹ v. s. gibi, diğer milletlerde de vardır. Hattâ

⁶⁷ Kafataslarını kapı önüne asmak veya çakmak âdeti iptidai kavimlerde de vardır, meselâ Yeni Gine'de, bk. N. Söderblom «Einführung in die Religionsgeschichte» Leipzig 1920, S. 19; H. Berkusky, Archiv für Religionswissenschaft, Bd. 18, 317.

⁶⁸ Georgii Acropolitae opera rec. Aug. Heisenberg, vol. I. Lipsiae 1903, s. 228-14,

⁶⁹ Responsa etc. 66.

⁷⁰ Von Engel op. cit. 335; Gilferding op. cit. 27; İreçek «Bulgar Tarihi», S. 90.

⁷¹ Bk. O. Erich ve R. Beitzl «Wörterbuch der deutschen Volkskunde» Leipzig 1936, s. 410; G. Nioradze «Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern» Stuttgart 1925, s.74; Handwörterbuch des deutsh. Aberglaubens IV, s. 514.

bazılarında sarık rahiplik alâmetidir; İtalya'da Apollon rahibi Hriz'in meşhur sarığı ile kıyas ediniz (A 14). Öte taraftan sarıkların keten bezinden yapıldığını bildiren haber, islâmların değil, Proto-Bulgarların dinî tasavvurları ile münasebattar bulunduğunu akla getirir. Keten bezi Mısırlılarınki gibi bazı dinlerde mühim bir rol oynar⁷². Nebattan dokunduğu için tertemiz sayılır. Umumiyetle ketene bilhassa kutsi bir önem verilir. Başta sarığın, herhalde, apotropeik veya diğer bir sihirli mânası olmalıdır.

Din Uğruna Kıral Öldürmek

İnsanlar içinde en büyük orenda'ya sahip olan kırallar ve reisler, kırallık veya reislik vazifelerini bu tabiat-üstü kuvvet sayesinde başarırlar: düşmanı yener, bereket verir, yağmur getirirler v. s. Milletlerinin refah ve saadeti için umumiyetle kendi kuvvetlerini harcarlar⁷⁴. Bu itibarla kuvvetlerinin herhangi bir şekilde azalmaması veya kaybolmamasına çok dikkat eylemek gerekir; çünkü aksi bir hal emirleri altındaki milletlerine felâket getirebilir. Bir adam, ancak orendası tam ve çok olduğu zaman, kıral seçilebilir. Birçok milletlerde orendası zayıflama alâmeti gösteren kıralı öldürmek âdeti vardı. Slavlar ise muharebede kahramanlık göstermiyen hükümdarlarını hal ederlerdi. Keltler de

⁷² Bächtold-Staubli «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens» Bd. V. Leinwand (1200 ve devamı).

⁷³ Fr. Pfister «Die Religion der Griechen und Römer», s. 323.

⁷⁴ Kıyas et. Od. XIX. 108 ve devamı. Bu mısralar için bk. Pfister PWRE XI. 2130 ve Archiv f. Religionswissenschaft XXVII. 107. İrler arasında şöyle bir inanış var: Kırallar dedelerinin âdetlerini tutarlarsa yaz güzel olur. Buğday başakları dopdolu, hayvanlar verimli, sular balıklı v.s. olur. Kıral Patrik hakkında yazılan bir dinî yazı halkın iyi kıraldan beklediği nimetler arasında şunları zikreder: iyi bir hava, sakin bir deniz, zengin bir hasat, meyvalı ağaçlar. Bu inanış, Manu'nun eski Hint kanunları mecmuasında da görülür. Birçok iptidai kavimlere de bu bilinmektedir. Bk. Lippert «Der Seelenkult in sienen Beziehungen zur althebraischen Religion» 84; Grimm «Deutsche Rechtsaltertümer» I. 319; G. Frazer «The golden bough» London 1912, III. 14, 148; aynı müellif «Der Goldene Zweig» Leipzig 1928, 122, 245, 386; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» I. 48; Nilsson «Primitive Religion» Tübingen 1911, 56; L. Frobenius «und Afrika sprach» Berlin-Charl., 1912, I. 183, II. 316, III. 147; F. Graebner «Das Weltbild der Primitiven» München 1924, 113; A. Nehring «Studien zur indo-germanischen Kultur und Urheimat», Die Indogermanen - und Germanenfrage, Salzburg-Leipzig 1936, 185; N. Söderblom «Einführung in die Religionsgeschichte» Leip. 1920, 17.

öyle idi⁷⁵. Burgund'lar Ammian. Marc. 'a göre 28, 5, 14: si sub eo fortuna titubaverit belli. Burgund hendinos'u bereketsiz mevsimde hal edilirdi. Ynglinga 43 sagası (İskandinav efsanesi) Verma taraflarında bir kıtlık başgöstermesi üzerine İsveçlilerin kırılları Olaftr trételgja'yı kabahatli sayarak - tekrar iyi bir mahsul alabilmek uğruna - Odin'e kurban diye onu evinde diri diri yaktıklarını anlatır. Apollodor'a göre⁷⁶ bir Trak kavmi olan Edon'lar bereketsiz bir hasat mevsiminde bir kâhinin işaretiyle kendi kırıllarını bir beygirin parçalamasına terkedip öldürmüşlerdir. Askerî bir muvafakiyetsizliği görülen, yurdunda kıtlık, salgın, kuraklık veya diğer bir millî felâket vukubulan, yahut kendisinde cinsî iktidarsızlık, körlük, bir uzuv noksanlığı v. s. gibi herhangi bir bedeni arıza baş gösteren kırılları umumiyetle birçok milletler öldürmüştür. Bazı milletlerde kral muayyen zamanda, kuvvetini kayba başladığına inanıldığı vakit öldürülürdü. Bu ölümün mânası, kralın orendasını mümkün mertebe tam olarak halefine teslim eylemektir. Bu, Yunanistan, Roma ve Habeşistan'da, cenup Hindistan ve İsveç'te, eski Prusya'da ve Afrika kavimlerinde v. s. vardı⁷⁷. Böyle bir olayın dikkate değer örneğini bize eski Hazar devleti vermiştir. Arap müellifi Al-Mas'ûdî, bakınız, Hazarlara dair neler anlatır: Al-Mas'ûdî says, What we have said does not refer to the king of the Khazars himself, but we mean the Khâkân (Major domus); for there is a king in the country of the Khazars, besides the Khâkân. He is shut up in his palace: he never makes a public procesion, nor does he show himself to the nobility or the people, and he never goes out from his palace. His person is sacred, but he has nothing to do with the affairs of the state, either to command or forbid. Everything is administered by the Khâkân for the King, who lives with him in the same palace. If a drought, or any other misfortune, befalls the country of the Khazars, or if a war or any other accident happens to them, the lower and higher, classes of the nation run to the king, and say, The administration of this Khâkân brings misfortune upon us: put him to death, or deliver him to us, that we may kill him. Sometimes he

⁷⁵ O. Schrader «Reallex kon der indogermanischen Altertumskunde» I.615; Thurneysen «Irische Heldensage» s. 78.

⁷⁶ Apollodori Bibliotheca» ed. R. Wagner III. s. 35.

⁷⁷ Bk. 74. nottaki literatüre.

delivers him to them, and they put him to death; at other times he takes charge himself of the execution; and sometimes he has pity on him, protects him, and sets him free without doing him any harm, although he might have deserved it. I do not know whether this institution dates from ancient times, or whether it has been recently introduced. The Khàkàn is chosen from among the nobility by their chief; but I think that the royalty of the present dynasty takes date from a remote period⁷⁸. Arap müellifi İbn Fadlan'a göre Hazar hanının öldürülmesi kırk yıl saltanattan sonra, İbn Haukal ve Abulfeda'ya göre de bizzat hanın tâyin edeceği bir zamanı müteakip olur ve ipekli bir iple han seçildiği gün boğulurdu⁷⁹. Bu birbirini tutmaz malûmatın nasıl izah ve tefsir edileceği ayrı bir meseledir, mevzuumuzun dışında kalır. Herhalde bütün bu haberlerin ana fikri birdir: Han tabiat-üstü kuvvetini kaybettiği için hal edilmelidir. Çin kaynaklarına göre bu gibi âdetler Tatarlarda da vardı⁸⁰.

Bize kadar gelen malûmattan çıkarılan neticeye göre, han öldürmek âdeti Proto-Bulgarlarda da vardı. İstanbul sinaksarı denilen kitapta (Synaxarium ecclesia Constantinopolitanae ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902, col. 414-416) buna dair bir haber mevcuttur. Aynı hâdise İmparator II. Vasilii'nin menologisi denilen kitapta da (Menologium Basilii [*Migne Patrologia Graeca* t. 117, p. 276 A] s. m. Januario, die 23) kısaca nakledilmektedir; o yüzden şahıslar birbiriyle karıştırılmıştır⁸¹.

İstanbul sinaksarına göre Kurum'un halefi Ditsevg⁸² kör olmuş, bu ise Bulgar hanının artık tabiat-üstü kuvvetini kaybettiğine kâfi

⁷⁸ Metin «Folk-Lore» dergisinde (28, 1917, 395) J. G. Frazer'in «The Killing of the Khazars Kings» adlı araştırmasından alınmıştır.

⁷⁹ Bk. Frazer op. cit. s. 382; H. v. Kutschera «Die Chasaren» Wien 1910, s. 140 ve devamı.

⁸⁰ Deguignes «Histoire des Huns, des Turcs etc» t. I. sec. partie s. 460; Kutschera «Die Chasaren» s. 140; Frazer «Der goldene Zweig» s. 322; W. Radloff «Aus Sibirien», I. Leipzig 1884, s. 129.

⁸¹ Bk. V. Beşevliyev «Bulgar tarihine dair birkaç not» Sofya Ün. Dil-Tarih Fakültesi Yıllığı XXXII. s. 3 ve devamı.

⁸² Kaynaktan Ditsevg'in kimin nesi olduğu; Kurum'un oğlu mu, yoksa kardeşi mi olduğu anlaşılmamaktadır. Mamafih Türklerde kardeşin kardeşe halef olması âdeti vardı, bk. J. Marquart «Ueber das Volkstum der Komanen, Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-histor. Klasse N. F. Bd. XIII. Berlin 1914, s. 69 not 4.

bir delil sayıldığından öldürülmesi icabetmiş. Kendi yakınları tarafından, menologinin ifadesine göre, iple boğulmak suretiyle öldürülmüş. Hanın öldürülme sebebi — kör olması — ile öldürme şekli — iple boğulması — kutsi bir ölüm karşısında bulunduğumuzu düşünmemize âmil olmaktadır. Her ikisine dair sayısız örnekler göstermek mümkündür.

J.G. Frazer "The Golden Bough III. The Dying God., London 1912., (83) adlı meşhur eserinde başka başka devirler ve milletlerden buna benzer birçok örnekler toplamıştır. Anlaşıyor, ki din uğruna kıral öldürmek birçok milletlerde iple boğmak suretiyle olurmuş. Meselâ Kongo'da başrahip iple boğulmuş. Hor-adardirka kavminin rahibi, Dahomiya'da Eosların kıralı v.s. hep aynı şekilde öldürülmüş. Hazarlarda hakan, yukarıda zikredildiği gibi, ipekli bir iple saltanatının yıldönümünde boğulmuş. Bir Tatar hanı tahta geçmek için başkasını öldürmek istediği zaman kan dökmekten sakınarak boğarmış⁸⁴. Umumiyetle kıral soyundan olan bir kimsenin öldürülmesinde kan dökmekten çekinilir, onda kıral orendası bulunduğu için, kan dökmekten hayvan kurban etmek âdetindeki telâkki burada da vardır⁸⁵. Boğarak öldürmek âdeti, görünüşe bakılırsa, şaman dinine has bir şey olacaktır⁸⁶.

Proto-Bulgar hanlarının öldürülmesine dair olan başkaca haberler de bize kadar gelmiştir. Patrik Nikifor ve Teofanes adlı Bizans tarihçilerine göre, Bulgarlar çok yiğit (çok fazla orendalı?) olan Telets'i han seçmişlerse de az sonra Bizans İmparatoru II. Konstantin'e bir muharebede yenildiği için öldürmüşler⁸⁷. Acaba burada dinî bir ölüm mü bahis mevzuudur yoksa, çok defa kabul edildiği veçhile, Telets bazı hanedan kavgaları yüzünden mi öldürülmüştür⁸⁸, bilinemez. Einhard'ın "Annales,, ine göre, Omurtag da öldürülmüştür. Germen İmparatoru Ludvig'in Ahen'deki sarayına

⁸³ Bu eserin Almanca kısaltılmış tercümesinde örnekler XXIV. «Das Töten des göttlichen Königs» faslında s. 386-dadır.

⁸⁴ Bk. Frazer «Der goldene Zweig», s. 332.

⁸⁵ Kan dökmekten hayvan öldürme faslına bk.

⁸⁶ Bk. W. Koppers «Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen» s. 350, 404. Piskopos Manuil'in öldürülme şekli de Şaman dinini hatırlatır, bk. Koppers op. cit. s. 316.

⁸⁷ Nicephori arch. Opuscula historica ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, s. 693; Theophanis Chronographia rec. C. de Boor. I. Lipsiae 1883, 432-25.

⁸⁸ V. N. Zlatarski «Tarih» I. 1, 215.

kadar varan bu haberi hiç olmazsa kontrol etmek mümkün olmamıştır; imparator meselenin aslını öğrenmek maksadiyle serhad bölgesine hususi bir memur göndermişti⁸⁹. Bu iki haber tamamen uydurma da olabilir.

T A B U

İptidai dinlerin başka bir esaslı unsuru da, orendizm inancı ile sıkı bir bağı bulunan "Tabu,, fikridir. Orendalı olan yahut orenda tesirine en ziyade maruz kalan her şey veya herkes Tabu, yani "belli,, dir⁹⁰. Birinci halde bulunan şey veya varlık mukaddes, ikincisinde mundardır. Gerçekten bu iki fikir kapalıdır. Mukaddes ve mundar olan şeylere dokunulmaz. Çünkü günah getirirler. Binaenaleyh, iptidai telâkkiye göre, Tabu olan şey "memnu,, dur⁹¹.

TABULAŞTIRILAN MAHLÜKLAR

Her Hayvan Yenmez

Birçok milletlerde bazı hayvanlar, Tabu oldukları için yenmez⁹². Meselâ Suriye'de ve Yahudilerde domuz⁹³, Irak'ta inek⁹⁴ v.s. Tabu idi. Görünüşe göre, Proto-Bulgarlarda da bazı hayvanlar Tabu imiş. Çünkü Papa I. Nikolay'ın 43. cevabına bakılırsa Bulgarlar Papa'dan yeni din mucibince hangi hayvanlar ve kuşların yenilebileceğini sormuşlar⁹⁵. Ancak bu soruların Bulgar âdetini ak-

⁸⁹ Einhardi «Annales» s. an. 826 ; Pertz MGH (Scriptores) I. s. 214, kıyas et. Fuldenses annal. s. an. 826, s. 359 ile Vita Hludowici imp. MGH (Script.) II. 629. Bk. V. N. Zlatarski «Tarih» I. 1, 315.

⁹⁰ «Tabu» veya «Tapu» bir Polinezya kelimesidir ve «bilhassa işaretli», «adı konulmuş», «hüküm giymiş» demektir, bk. Pfister «Die Religion usw.» s. 115.

⁹¹ Bk. Pfister «Die Religion» s. 109, 115. Keza J. G. Frazer «The Golden Bough» III ed. part. II. Taboo and Perils of the Soul» London 1911, Almanca kısaltılmış tercümesinde fasıl XIX, XX, XXI, XXII ; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» 1.47, 152 ; Thurnwald «Meidung», Eberts Reallexikon der Vorgeschichte 8,17 ; F. R. Lehmann «Die Polynesischen Tabustitten» 1930 ; Bachtold - Staubli «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VIII, s. 629 ; M. Arnaudov «Bulgar Folkloru», s. 590.

⁹² R. Andree «Ethnographische Parallelen und Vergleiche» Stuttgart 1878, 114.

⁹³ Nilsson «Primitive Religion» s. 9.

⁹⁴ Söderblom «Einführung» s. 19.

⁹⁵ Responsa etc. 43.

settirmeyip, 103. ve 104. cevaplardan anlaşıldığı veçhile, *Bulgar-ya'da*, taraftarları bulunan Musa ve Muhammet dinlerinin öğrenimiyle bir münasebeti olması da kabildir. Bahis mevzuu ettiğimiz cevabın daha sonraki muhtevsından anlaşıldığı üzere, Papa, Ahdi Atik'in haram saydığı domuz yemeğe müsaade eylemiştir. Herhalde cevaba göre Bulgarlar, hayvan adı zikretmeden, suali umumî olarak sormuşlardır.

Harp Atları Tabu'dur

Proto-Bulgarlarda harp atları da Tabu sayılırdı. Arap müellifi Al-Mas'udi'nin verdiği haberden bu netice çıkarılabilir: Les chevaux dont ils se servent dans les combats sont toujours en liberté dans les prairies, et personne ne doit les monter en dehors du temps de la guerre. S'ils découvrent qu'un homme a monté un de ces animaux en dehors de ce temps, ils les tuent⁹⁶. Herhalde Bulgarlar sulh zamanı binilen harp atlarının kısmen veya tamamen orendasını kaybettiğine inanırlarmış. At kuyruğundan bayrak yapmak âdetinde görüldüğü üzere, atlar, zengin bir surette orenda ile mükâfatlandırılmıştır. Orendanın kaybı demek, harbin kaybı demektir. Proto-Bulgarların harp atlarına binmemek âdeti, Kafkas milletlerindeki ölülerin atlarını hiçbir hususta kullanmamak âdetini hatırlatır⁹⁷. Ming sülâlesi zamanında ölen prenseslerin atları dağda - gömüldükleri yerde - başıboş otladığını Semerkandî bildirir⁹⁸. Plano Carpini'ye göre Cengiz Han'ın atlarına ölünceye kadar hiç kimse binmeğe cesaret edemezmiş⁹⁹. Hindu'larda kurban atları başıboş dolaşır ve bunlara binmek yasaktır¹⁰⁰.

⁹⁶ A. Ya. Garkavi «Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Ruskih» Sanktpeterburg 1870, s. 126. Kıyasla Soçineniya A. A. Kotlârevskago III. Sanktpeterburg 1891, s. 265 ile Marquart «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge» Leipzig 1903, s. 205.

⁹⁷ R. Bleichsteiner «Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der Kaukasischen Völker», Die Indogermanen usw. 417, 491.

⁹⁸ Bleichsteiner op. cit. S.491.

⁹⁹ Johann de Plano Carpini übersetzt und erlautert von. Fr. Risch. Leipzig 1930, S. 80 ve devamı.

¹⁰⁰ P.- F. Dumont «L'Aşvamedha» Paris 1927, II, XI. ; A. Hillebrandt «Ritualliterature Vedische Opfer und Zauber» Strassburg 1897, S. 147; Koppers «Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen» S. 305; kıyasla Vambéry «Die primitive Cultur usw.» s. 245.

Loğusalar Tabu'dur

İnsanlar umumiyetle olağan-üstü bir halde buldukları zaman Tabu'dur. Meselâ, loğusalığı zamanında kadın, bütün milletlerce en yüksek derecede Tabu sayılır. Bu itibarla mukaddes yerleri ziyaret edemeyeceği gibi kocasıyla de içtima edemez. Bu, ancak muayyen bir zamanı müteakip olabilir. Bu zaman her millette ayrı ayrıdır. Onun için Proto-Bulgarlar Papa I. Nikolay'dan yeni dine göre loğusanın kaç gün sonra kiliseye gidebileceği¹⁰¹ ve kocasıyla içtima edebileceğini¹⁰² sormuşlardır.

Kadın Başı Tabu'dur

Papa I. Nikolay'ın 58. cevabına göre Bulgarlar kadının kilisede açık başla mı yoksa örtülü mü bulunacağını sormuşlardır¹⁰³. Bu sualin, her halde, birçok milletlerde mevcut gür saçlı olan kadın başının¹⁰⁴ kötü tesirlere mâruz, mundar, yani Tabu olduğu için bazı hallerde örtülmesi icabettiği¹⁰⁵ inancı ile bir münasebeti vardır. Bizans tarihçisi Priscus'un haber verdiği göre, Attilâ bir gün bir köye girdiği sıra ince bembeyaz tüllerle örtülü kızlar tarafından merasimle karşılanmıştır (Priscos Excerpta de legat. I. s. 134 ed. de Boor).

Tabulaştırılan Gün ve Saatler

Yalnız elle tutulan, gözle görülen şeyler, varlıklar değil, zaman da, ayrı ayrı günler ve saatler de Tabu olabilir. Şahsi ve gayri şahsi, faydalı ve zararlı olabilen tabiat-üstü kuvvetlerin hazır buldukları zaman Tabu'dur. Proto-Bulgarların da tabulaştırdıkları gün ve saatler varmış. Papa Nikolay'ın 34. ve 35. cevaplarına göre Bulgarlarda harbe gittikleri sıra bazı günler ve saatlere

¹⁰¹ Responsa etc. 68.

¹⁰² Responsa etc. 64.

¹⁰³ Responsa etc. 58.

¹⁰⁴ Fr. Heiler «Das Gebet» München 1923, s. 106; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III. 1239 ve VII. 1207.

¹⁰⁵ E. Samter «Geburt Hochzeit Tod» Leipzig 1911, s. 149-5; E. Fehrle «Deutsche Feste und Volksbrauche» 2 Aufl. Leipzig 1920, s. 95; P. Lugn «Die magische Bedeutung der weiblichen Kopfbedeckung im schwedischen Volksglauben», Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien 50 (1920).

riayet etmek alışkanlığı mevcutmuş, bazı günler ise hiç harbe gitmezmişler¹⁰⁶. 36. cevaba göre, bayram günlerinde de yola veya harbe gitmekten sakınırlarmış¹⁰⁷. Proto-Bulgarların sualleriyle Hun-no, yani hıristiyanlıktan önceki Hun devri hakkındaki Şi-ki adlı Çin kitabında verilen haber arasında sıkı bir münasebet vardır: "Soll eine Sache in Angriff genommen werden, dann beobachtet man die Steine und den Mond. Bei Vollmond oder bei zunehmendem Mond wird angegriffen oder gekämpft, bei abnehmendem Mond aber zieht man die Streitmacht zurück,"¹⁰⁸. Tabu olan günler ve saatler, Tabu fikrinin iki çeşit mânasına göre, iyi ve kötü olabilirler. Bir işe iyi bir zamanda başlanır veya son verilirse, iyi bir netice alınır; çünkü tabiat-üstü kuvvetlerin dostane iştirakiyle olur. Aksi takdirde kötü bir saatte başlanan işin sonu kötü olur. Zamana ait bu telâkki geniş olarak yayılmıştır, ona her millet ve her devirde rastlanır¹⁰⁹.

* * *

Papa Nikolay'ın 42. cevabının baş tarafında haber verildiğine göre, Bulgarlarda Han'ın yemek sofrasında - karısı bulunmaksızın tek başına bir sandalyeye, diğer hazırunun ise daha ötedeki alçak iskemlelere oturması âdetmiş¹¹⁰. Bu âdetin de yine bir çeşit Tabu'ya dayanıp dayanmadığı kestirilemez. İhtimal, bu, Bizans veya başka bir yerden alınma alelâde bir merasim kaidesidir. Her halde birçok milletlerde kıralın resp. başbuğün yemek yemesi de yine bir Tabu'dur¹¹¹. Proto-Bulgar sarayında yemek yemenin yukarıdaki tasviri ile Apamea'lı Poseydon'un Part kıralına dair verdiği haber

¹⁰⁶ Responsa etc. 34, 35.

¹⁰⁷ Responsa etc. 36.

¹⁰⁸ Bk. J.J.M. De Grott «Die Hunnen der vorchristlichen Zeit» I. Berlin-Leipzig 1921, s. 60-61.

¹⁰⁹ Bk. Pfister PWRE XI. 2149; Ed. Stemplinger «Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen» Leipzig 1922, S. 113; aynı müellif «Antike und moderne Volksmedizin» Leipzig 1925, s. 111; D. Marinov Jiva Starina No. I. Russe 1891, 53; bilhassa R. Andree «Ethnographische Parallelen und Vergleiche» Stuttgart 1878, s. 1 ve devamı.

¹¹⁰ Responsa etc. 42.

¹¹¹ Frazer «Der goldene Zweig» s. 245, 290; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch. usw.», I. s. 152 ve devamı.

kıyas edilebilir¹¹². Böyle bir âdet Bizans sarayında da vardı. Kaydetmeğe değer, ki 42. cevabın Proto-Bulgar Han'ının yemek yemesi hakkında verdiği haber, Arap müellifi İbn Fadlan'ın Volga'daki Bulgar hükümdarının sarayında Arap elçilerinin misafir edilmesi hakkında¹¹³ ve Priskus'un Attilâ'nın sarayında Bizans elçilerinin misafir edilmesine dair¹¹⁴ verdikleri haberlerden önemli bir şekilde ayrılmaktadır.

İLÂHLAR

Köpek

Ohri Başpiskoposu Teofilakt'ın bildirdiğine göre, Bulgarlar "İsa adını bilmezler. Ama sersemlikleri yüzünden güneşe ve diğer yıldızlara taparlar. Hattâ öyleleri de vardır, ki köpeklere bile kurban keserler,"¹¹⁵. Bu haberde iki çeşit inanma açıkça göze çarpar. Bu sadece ayrı ayrı şeylere tapmaktan değil, aynı zamanda "öyleleri de vardır," gibi sarih bir cümleden anlaşılır. Belki de burada iki ayrı milletten bahsedilmektedir. O sırada Proto-Bulgar devleti hudutlarına yeni yeni dahil olmağa başlayan ve Başpiskopos Teofilakt'ın yakın temaslarda bulunduğu cenup Slavlarının güneşe, aya ve sabah yıldızına taptıkları biliniyor¹¹⁶. Haberin ikinci kısmı Proto-Bulgarların böyle bir haline bağlıdır. Proto-Bulgarların köpeklere tapmasını başka bir kaynak dahi bildirir. Teofanes'in müdavimi denilen zat, Omurtag Han zamanında Bulgarlarla Bizanslılar arasında aktedilen otuz yıllık sulhü takviye için yapılan yemin merasimlerini anlatırken, Proto-Bulgar âdetine uygun olarak köpek kesildiğini, "köpeğe dinsiz putperestlerin bile

¹¹² F. Jacoby «Die Fragmente der griechischen Historiker» Berlin 1926, 2, s. 228.

¹¹³ A. Ya. Garkavi «Skazania Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Ruskih», S. Peterburg 1870, s. 87.

¹¹⁴ Excerpta de legat. ed. C. de Boor I. Berolini 1903, s. 143 ve devamı.

¹¹⁵ Theophylactus «Historia martyrii XV. martyrum». Patrologia graeca ed. Migne, t. 126, 189, 28.

¹¹⁶ Fontes historiae religionis Slavicae coll. C. H. Meyer, Berolini 1931 s. 21. Kıyasla G. Krek «Einleitung in die slawische Litteraturgeschichte» 2 Aufl. Graz 1887, s. 390; K. H. Meyer «Slawische Religion», Die Religionen der Erde. München 1927, s. 268.

kurban kestiklerini,, bildirir (Theoph. Continuatus rec. J. Bekker, Bonnae 1838 s. 31) ¹¹⁷.

Köpeklere kurban kesmeğe dair olan bu iki haberi, belki de, İstanbul sinaksarının verdiği Edirne Başpiskoposu Manuil'in cesedinin köpeklere yem olarak atıldığına dair habere bağlamak icabeder (Synaxar. Constant. 414). Bundan, onun köpeklere bir çeşit kurban olarak verildiği mânasını çıkaramaz mıyız? ¹¹⁸. Proto-Bulgarlar, ihtimal, yalnız muayyen bazı köpeklere kurban verirlerdi.

At

Proto-Bulgarların köpekten başka hayvanlara taptıklarına dair sarih malûmat, bize kadar gelmemiştir. Bununla birlikte Türk halklarında ata dair bilinen şeylerden, Proto-Bulgarlarda at kuyruğunun askerî bir bayrak gibi kullanılması halinden, bir de harp atlarının onlarda Tabu olmasından; Proto-Bulgarların atlara da taptıkları neticesi çıkarılabilir.

Büyük İlah

Orendizmin ve hayvanlara tapmanın yanibaşında Proto-Bulgarlar bir büyük ilâha da iman ederlerdi. Berlin devlet kütüphanesinde muhafaza edilen bir Türk elyazmasına göre, bunun adı Tangrı idi ¹¹⁹. Bu isme, 1925 yılında Madara köyü yakınlarında yapılan kazıda bulunmuş olan çok bozuk bir Proto-Bulgar kitabesinde Tangra (Taggra) şeklinde rastlanır ¹²⁰. Elyazmasındaki Tangrı ile kitabedeki Tangra, şüphesiz, bir ve aynı kelimedir. Bu kelimeye, tabii lehçelerde türlü şekilde, bugün bile Türk halklarında

¹¹⁷ Bk. V. Beşevliyev «Eski armağanlar» İBİD XIV-XV, s. 195; V. Grumel "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités", İBİD XIV-XV. s. 91 ve devamı, Bulgarların köpeklere tapıp tapmadıkları meselesi üzerinde durmaksızın, bu haberin doğruluğundan şüphe ediyor. Grumel'in adı geçen metne dair izahları beni tatmin etmedi. Patrik Niko'ay Mistik'in mektubu için Yeminler faslına bk.

¹¹⁸ W. Koppers "Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen Völker,, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik I. 1930 göremedim.

¹¹⁹ R. Roesler "Untersuchungen zur älteren Geschichte Romänien s., Leipzig 1871, s. 251, Not 4; H. Vámbéry "Der Ursprung der Magyaren,, Leipzig 1882, s. 58, not 1.

¹²⁰ V. Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri,, No 17, s. 111 ve devamı.

“Allah,, mânasında rastlanır. Tengri sözü ilkin “sema,, mânasında idi; nasıl ki Hindu’larda Dyauş pite, eski Yunanda Zeus patir, Roma’da Jupiter ve Çin’de Tcien de aynı mânada idi. Fakat daha sonraları büyük ilâhın oturduğu yer tasavvurunun meydana çıkmasıyla “sema,, kelimesi doğrudan doğruya “büyük ilâh,, yahut sadece “Allah,, mânasını almıştır. Bir büyük ilâh-sema inancı, bütün Türk halklarında vardır¹²¹. Hou-han-şu adlı Çin kitabı hıristiyanlık öncesi devrindeki Hunlar hakkında şunu bildirir: “Hung-nôschen Sitten gemäss wurden jährlich drei “Liong-Opfer,, dargebracht, und regelmässig wurde im ersten, fünften und neunten Monat am Tage wu dem Himmel und den Göttern geopfert,,¹²². Şi-ki kitabı da aynı şeyi anlatır: “Im ersten Mond jedes Jahres findet eine kleine Versammlung der Grossen statt am Opferplatz des Hofes des Tanhu, und im fünften Mond eine Grosse Versammlung am Liong (Lung-Long) - Wall. Man bringt dann seinen Annen, dem Himmel und der Erde, den Geistern und Göttern Opfer dar,,¹²³. Bizans tarihçisi Menandros’a göre Avar Hanı Bayan yemininin en büyük şahidi olarak semayı ve semavî Tanrının adını anmış¹²⁴. Teofilakt Simokatta’nın ifadesine göre Türkler ezcümle yeryüzü ve gökyüzünün yaratıcısı olan bir büyük ilâha taparlar, ona at ve boynuzlu hayvan kurbanı keserlerdi¹²⁵. Aziz Konstantin (=Kiril)’in haltercümesinde, putperest Hazar’ların bütün varlıkların yaratıcısı olan bir Allaha taptıkları zikredilir¹²⁶. Başka bir habere göre kan içen Hazar’ların bir kısmı ancak bir yaratıcı-Allah tanrılar¹²⁷. Türkler hakkında bir kaynakta semanın ruhuna

¹²¹ H. Vámbéry “Ursprung usw., s. 347; keza “Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes,, Leipzig 1879, s. 150,240; keza “Das Türkenvolk,, Leipzig 1885, s. 117; J. Marquart “Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge,, Leipzig 1903, s. 15; keza “Über das Volkstum der Komanen,, , AbdhI, der Königl. Gesel. der Wiessenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, Bd. XIII. (1914), s. 34.

¹²² J. J. M. de Groat “Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,, Berlin 1921, s. 59.

¹²³ De Groat op. cit. s. 59; keza bk. s. 120, 121, 213, 224, 226.

¹²⁴ Excerpta de legat. II. 473.

¹²⁵ Theophylacti Simocattae «Historiae» ed. C. de Boor. Lipsiae, 1887, 260, 13-1.

¹²⁶ Bk. A. Teodorov-Balan «Kiril ve Metodi» I. Sofya 1920, 44 (fasıl IX) 7; Marquart «Streifzüge usw.» s. 15.

¹²⁷ Marquart «Streifzüge usw.,» s. 419.

taptıkları ve kurban kestikleri de bildirilir¹²⁸. Eski Türk kitabelerinde sema insanın mukadderatını sevk ve idare eder¹²⁹. Bize kadar gelen Proto-Bulgar kitabelerinde Yunanca Allah sözü sık sık geçer. Fakat, kitabeleri tertipliyenlerin Yunanlı¹³⁰ ve Tanrı adının zikredildiği cümlelerden bazısının Bizans yazı örnekleri¹³¹ olduğu bilindiğinden dolayı Bulgar Tanrısının zikredildiği yeri ve daima onun mu gözönünde tutulduğunu tayin etmek güçleşiyor. Ancak bir kitabede Bulgar Tanrısının bahis mevzuu edildiğini bir dereceye kadar düşünebiliriz¹³². Bulgarların bir Tanrıya inandıkları keyfiyetinden dolayı hıristiyan Tanrısının Bizans ifadeleri ortasında bir tesir yapmamış olması kabildir¹³³.

Yukarıda zikredilenlerden maada Proto-Bulgarların daha başka ilâhları var mıydı ve bunlar ne ilâhı idi? Kaynakların eksikliğinden dolayı bir şey söylenemez. Fakat birçok Türk halkları gibi onların da muhtelif ruhlara inandıkları katiiyetle tahmin olunabilir.

KÜLT

Her dinin en gerçek unsurlarından birini teşkil eden kült, insanın tabiat-üstü kuvvetler veya ilâhlarla olan münasebeti sırasında çeşit hareketlerle ifade olunur. Bu hareketler pek muhtelif şekiller gösterir. Bunlar musiki, şarkı, bağırma, feryat gibi halis sesler veya dua, fal, büyü, kurban merasimi gibi sözler olabileceği gibi, sessiz dua ve ilâh huzurunda alelâde bir tâzim şeklinde de olabilir¹³⁴.

¹²⁸ Marquart «Streifzüge usw.» s. 15: Le Khan habite constamment sur le mont Tou-kiu chan (ütükän-juş). Sa tente s'ouvre du côté de l'orient, par respect pour le côté du ciel où se lève le soleil. Chaque année, on conduit les nobles au caveau de leurs ancêtres pour y sacrifier. De plus, dans la deuxième décade du cinquième mois, on rassemble d'autre hommes pour qu'ils aillent adorer l'esprit du ciel sur la même montagne et lui offrir un sacrifice.

¹²⁹ Marquart " Streifzüge usw. ,, s. 15.

¹³⁰ V. Beşevliyev " Eski Bulgar kitabeleri ,, s. 20 ve devamı.

¹³¹ Beşevliyev aynı eser 22, 86 ve devamı.

¹³² Beşevliyev aynı eser No. 20.

¹³³ Pek tabii olarak burada Bulgarların dinî toleransı da imkânsız değildir. Eski Bulgar kitabelerinde haç işaretine müsaade etmek bunu gösterir. Kurum Han'ın halefleri zamanında hıristiyan takibatı, belki de, daha ziyade siyasi sebeplerden ilerigelmıştır.

¹³⁴ Bk. Pfister " Die Religion der Griechen und Römer ,, s. 22, 180 ve devamı.

Putlar ve Mâbetler

İlâhların tasvirleri kült'te mühim bir yer işgal eder. Bunların idoller şeklinde heykeli yapılır veyahut ikonlar şeklinde resmi çizilir. Proto-Bulgarların dini hakkında bize kadar gelen malûmattan anlaşıldığına göre idolleri varmış. Böylece Proto-Bulgarların idollere kurban kesip götürdükleri Papa I. Nikolay'ın 41. cevabında zikredilir ¹³⁵. Bosfor, yani bugünkü Kerç dolayında yaşayan ve Proto-Bulgarlarla sıkı münasebeti olan Hunların ¹³⁶ gümüş ve elektrondan mamul idollere taptıklarını Bizans tarihçisi Malala bildirir ¹³⁷. Hun'larda kıymetli madenlerden yapılma idoller hakkında Çin kaynaklarında da malûmat bulunmaktadır. Şi-ki kitabına göre meşhur Çin generali Ho'K'iping "...(Er) schlug den König von Hiu-tö und erbeutete ein goldenes Bild, das dieser beim Opfern an den Himmel gebrauchte," ¹³⁸. Ohri Başpiskoposu Teofilakt Proto-Bulgarlardaki idoller ve mâbetleri de zikreder ¹³⁹. Dikkate şayandır, ki eski Slavlarda idol kelimesinin karşılığı olan kumır, balvan ile mabet sözünün karşılığı olan kapişte kelimesi Proto-Bulgarcadır ¹⁴⁰. Bundan anlaşılır, ki ilk defa Slavlarda ne idol, ne de mâbet mevcut değildi, fikir ve isim Proto-Bulgarlardan alındı. Proto-Bulgar mâbetlerine dair kitabı ve lisani malûmatı arkeolojik araştırmalar da teyidediyor. Ağababa-Pliska ¹⁴¹ ve Madara'da ¹⁴² yapılan kazılarda ezcümle muhtemel olarak Proto-Bulgar mâbetlerinin yıkıntıları da bulunmuştur. Fakat bugüne kadar Proto-Bulgar idolleri bulunamamıştır. Bunun sebebi, eski Proto-Bulgar devletinin göbeği olan Şumnu vilâyetinde sistemli kazıların henüz yapılmamış olmasındadır. Bundan başka, herhalde, tanassurdan sonra idollerin büyük bir kısmı imha edil-

¹³⁵ Responsa etc. 41.

¹³⁶ Zlatarski "Tarih,, l. 1, 48 ve devamı.

¹³⁷ Joannis Malalae "Chronographia,, ex. rec. L. Dindorfii. Bonnae 1831, 432-5-13.

¹³⁸ De Groot "Die Hunnen usw.,, s. 120, 121.

¹³⁹ Theophylacti Bulgariae archiep. "Historia martyrii XV. martyrum,, 197.

¹⁴⁰ Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, II. s. 512; St. Mladenov "Bugünkü Bulgarcada Asparuh Bulgarcasından kalma muhtemel bazı bakiyeler,, Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıllığı XVII., S. 201.

¹⁴¹ K. Şkorpil "Ağababa kalesi inşaatı,, İstanbul R.A.E.H.X. 89.

¹⁴² İvan Velkov "Madara kazıları,, Madara dergisi 1 (1934) 87.

mişti. Başpiskopos Teofilakt, Omurtag oğlu Enravo'nun ağzından bunu kinaye yoluyla söyler ¹⁴³.

Şamanlık

Arap müellifi Masûdi'ye göre "Les Bordjâns (=Proto-Bulgarlar) sont de la religion des Mages," ¹⁴⁴. Buradaki "Magler," teriminin tam mânası bilinmemektedir. Belki de bundan Türklerin şamanlarını anlamalıyız. Türk milletinde, bildiği üzere, bir çeşit resmî sihribaza şaman denir. Şamanın türlü ruhlarla münasebette olduğuna, onlar tarafından sevildiğine, bu itibarla kehanette bulunabileceğine, sırları keşfedebileceğine, öğüt verebileceğine v. s. inanılır. Ruhlar tarafından sevilcek veya beğenilecek bir hale gelebilmek için şaman yeminler, danslar, sıçramalardan ibaret olan bazı merasimler yapar. Bunun neticesi olarak vecde gelir yahut kendisini kaybeder. Şamanlar türlü demir çingiraklar, amuletler ve diğer pek muhtelif eşya ile süslü olan hususi elbiseler giyerler. Fakat şamanı süsliyen en mühim şey, elinde bir kalkan gibi taşıdığı büyük bir yassı davuldur. Bu davul âlemi temsil eylediği için güneş, yıldızlar, ağaçlar, insan ve hayvanların şekilleriyle süslüdür. Şamanlar bugün bile Sibirya'daki Türk halkları arasında hâlâ yaşamaktadır; yukarıdaki tasvir de onlara aittir ¹⁴⁵. Vaktiyle şamanlık bütün Türk halklarında umumî bir mahiyet arz ediyordu. Böylece Bizans tarihçisi Menandros Türklerdeki şamanlara dair haber verir ¹⁴⁶. Kronikçi Malalas, Hun (Proto-Bulgar?) reisi Grod'un tanassurunu anlatırken, vecde gelip reisi öl-

¹⁴³ Theophylacti Bulgariae archiep. "Historia martyrii XV. martyrum,, s. 197.

¹⁴⁴ Marquatt "Streifzüge,, s. 205, kıyasla A. Ya. Garkavi "Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Russkih,, S. -Peterburg s. 1870, s. 126, keza Al-Bekrî (A. Kunik ve V. Rozen "İzvestiya Al-Bekrî i drugih avtorov o Russi i Slavyanah,, S.-Petersburg 1878, s. 64-11). Soçineniya A. A. Kotlârevskago I.I. Sanktpeterburg 1891, s. 265.

¹⁴⁵ H. Vambéry "Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes,, Leipzig 1879, s. 246; keza "Das Türkenvolk,, Leipzig 1885, s. 116; G. Nioradze "Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern,, Stuttgart 1925; M. Arnaudov "Bulgar âdetleri ve efsaneleri,, Sofya 1924, s. 156, 162, keza "Bulgar Folkloru,, Sofya 1934, s. 559 ve devamı.

¹⁴⁶ Excerpta de leg. ed. de Boor I. s. 192 ve devamı.

düren seçkin bir rahip sınıfını zikreder ¹⁴⁷. Katı delil noksanlığına rağmen, herhalde, Proto-Bulgarlar da şamanlığı tanıyordu. Ne de olsa, hıristiyanlığı kabul eden Proto-Bulgarlarda sihirbazlara dair vuzuhsuz bir haber bize kadar gelebilmiştir. Kremon Piskoposu Liudprand şunu kaydeder: Simeon oğlu Bayan sihirbazlığı o derece ileri götürmüş, ki insan iken derhal kurt yahut istenilen başka bir hayvan kılığına girebilirmiş ¹⁴⁸. Bazı insanların kurt olabileceğine inanmak ¹⁴⁹ eski ¹⁵⁰ ve orta zamanlarda (Germeiler ¹⁵¹, Slavlar ¹⁵², Litovlar, Estonlar v. s.) ve bugün bile Balkanlarda ¹⁵³ rastlanır. Kurt olabilen insanlara bazı dillerde versipelles, Werwölfe, virkolak ¹⁵⁴ v. s. denir. Şamanlık taraftarları her şamanın kurt olabileceğine inanırlar. Hattâ Koryak kavminde kurdun kendisi şaman telâkki edilir ve kurt bayramında kurt pöstekisine bürünmüş bir adam ocak etrafında oyun oynar ¹⁵⁵. Almanlar kurt kemeri yahut kurt gömleği -en eskiden kurt pöstekisi- giyen bir kimsenin kurt olacağı, onun kuvvetini ve öldürme hırsını alacağına inanırlarmış ¹⁵⁶. Herhalde Simeon oğlu Bayan da böyle bir

¹⁴⁷ Ion. Malalae "Chronographia,, 432-10.

¹⁴⁸ Liudprandi episcopi Cremonensis opera omnia rec. E. Dümmler, Hannoverae, 1877.

¹⁴⁹ R. Andree "Ethnographische Parallelen und Vergleiche,, Stuttgart 1878, s. 62; C. T. Stewart "Die Entstehung des Werwolfglaubens,, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 19 (1909), s. 30 ve devamı.

¹⁵⁰ Ed. Stemplinger "Antiker Aberglaube in modern Ausstrahlungen" Leipzig 1922, s. 91 ve devamı.

¹⁵¹ J. Grimm "Deutsche Mythologie" 4 Ausgabe, Berlin 1876, Bd. II. s. 915, III. s. 316; E. Mogk, J. Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Strassburg 1918, Bd. IV. s. 511; O. Hovorka und A. Kronfeld "Vergleichende Volksmedizin,, Stuttgart 1908, Bd. I. s. 450.

¹⁵² G. Krek "Einleitung in die slawische Litteraturgeschichte,, 2. Aufl. Graz 1887, s. 410; B. Brückner, Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch usw,, II. s. 517.

¹⁵³ St. Küriakides "Hellenike Laografia, En Athenais 1922, s. 201 ve devamı.

¹⁵⁴ D. Matov "Yunan-Bulgar tarihi ders notları,, MSNUK IX. s. 59 ve devamı.

¹⁵⁵ A. Nehring "Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat,, Kopper, Die Indogermanen und Germanfrage s. 213; Andree op. cit. s. 66 Stewart op. cit. s. 46.

¹⁵⁶ Bk. L. Lévy Bruhl "Das Denken der Naturvölker 2. Aufl. Wien 1926, s. 78.

kurt-adam idi ¹⁵⁷. Fakat Bayan'ın bu işi âdi bir sihirbaz olarak mı ¹⁵⁸, yoksa bir şaman olarak mı yaptığı —kaynaktaki haberin kifayetsizliği dolayısıyla— malûm değildir. Herhalde Papa I. Nikolay'ın 17. ve 18. cevabının muhteviyatından ¹⁵⁹ ve Proto-Bulgarların putperestlik dinini ihya etmeği denemiş olan Boris oğlu Vladimir'in vak'asından ¹⁶⁰ belli olduğuna göre, Bulgarların hepsi tamamen hıristiyan olmuş değildir. Belki de Bayan da bu eski inanışlı Bulgarlar zümresindedir. Bayan eski Proto-Bulgar âdetlerini tam mânasiyle muhafaza ediyordu. Kendisinin hıristiyan adı olan Veneamin'i atmasından ¹⁶¹ ve hâlâ Proto-Bulgar kıyafetinde dolaşmasından açıkça bu anlaşılır. Bu haliyle kuvvetli bir tesir yaptığından dolayı Teofanes Continuatus tarafından sarîh olarak kaydedilmiştir ¹⁶². İşte bu sebeple bu Han oğlunun şamanlığı öğrenmiş olması kabildir. Yukarıda işaret olunduğu gibi, insan şeklinden başlıca kurt, bazan ayı yahut diğer bir hayvan şekline geçebilmesinin tatbikatı şamanlıkta yapılıyordu ¹⁶³. Mamafih Bayan'ın kurt olabilmesi kurt-adamları pekâlâ bilen Slavların inanışlarıyla de alâkadar olabilir ¹⁶⁴.

Kurban Kesen Hanlar

Teofanes ¹⁶⁵ ve Simeon Magistr ¹⁶⁶ adlı Bizans tarihçileri ve Teofilakt ¹⁶⁷ adlı Ohri Başpiskoposunun verdikleri malûmata göre,

¹⁵⁷ Bu mütalea için bk. M. S. Drinov "Eserleri", I. Sofya 1909, s. 431, not I.

¹⁵⁸ İvan Duyçev "Birinci Bulgar Kırallığının içyüzü meselesi", (Asırlar içinde) dergisi Sofya 1938, s. 122: Bayan'ın büyücülüğü Bizans'tan öğrendiğini sanıyor.

¹⁵⁹ Responsa etc. 17, 18, 19.

¹⁶⁰ V. N. Zlatarski "Tarih", I. s. 2, 246 ve devamı.

¹⁶¹ Zlatarski "Tarih", I. s. 2. 516.

¹⁶² Theoph. Contin. 412-2.

¹⁶³ Stewart "Entstehung", s. 31.

¹⁶⁴ Bayan için bk. V. Pundev «Büyücü Bayan» Sofya 1923, 18; Arnavudov «Bulgar Folkloru» s. 534. Nestor'un Kuman Prensi Bonak'a dair anlattığı şey de, belki, buna dahildir, bk. R. Rksler «Romänische Studien» Leipzig 1871 s. 243.

¹⁶⁵ Theophan. «Chronographia» rec. C. de Boor 1. 503-10.

¹⁶⁶ Scriptor incertus de Leone Bardae s. 342, 4.

¹⁶⁷ Theophilaeti Bulgariae archiep. «Historia martyrii XV. martyrum» 29.

Proto-Bulgar hanları bazı hallerde kendileri de kurban keserler, kurban verirlerdi. Kurum Han zamanından kalma bir Proto-Bulgar kitabesi de bu malûmatı teyideder ¹⁶⁸. Bütün bu malûmatın basmakalıp ifade şekillerine inhisar etmeyip gerçekten Bulgar Han'ının kendisi kurban kestiği yalnız *Simeon Magistr*'ın 813 tarihinde İstanbul'u muhasara eden Kurum Han'ın kurban kesmesi hikâyesinden değil, hıristiyanlık öncesi bir Hun Han'ına dair olan şu Çin haberinden de anlaşılır: "Er schlug den König von Hiu'tco und erbeutete ein goldenes Bild. Das dieser beim Opfern an den Himmel gebrauchte," ¹⁶⁹. Bulgar Hanı ihtimal rahip sıfatıyla kurban kesmiştir. Herhalde rahip-kırallar birçok milletlerde, meselâ eski Roma'da ¹⁷⁰ vardı.

KURBAN ÇEŞİTLERİ

İlkler

Birçok dinlerde kült'ün mühim bir kısmını teşkil eden kurban merasimine Proto-Bulgarlarda da rastlanır. Papa I. Nikolay'ın 89. cevabına göre, Bulgarlarda yeni mahsulü ve eşyanın ilklerini kurban vermek âdeti vardı ¹⁷¹. Bunlar primitifal denilen kurbanlardır. Bu çeşit bir kurbanla insan kendisine iyi bir mahsul, feyizli bir av v. s. bahşetmiş olan ilâha teşekkür eder. Onun için ilk mahsuller, hayvanlar v. s. hep ona tahsis edilir. Başlangıçta bu meselede ilk mahsullerin kuvvetli bir orendası bulunduğu yahut bereket ruhunun timsali oldukları için yenilmeleri doğru olmayıp ertesi yıl da bereketli olabilmek için kurban verilmeleri lâzımgeldiği fikri mühim bir rol oynamıştır. Umumiyetle ilk veya primitifal kurbanlar en büyük ilâha verilir. En fazla çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen millerlerde rastlanır. Bundan dolayı bunu

¹⁶⁸ Beşevliyev «Eski Bulgar kitabeleri (düzeltmeler)» No. 15, s. 34 ve devamı.

¹⁶⁹ De Groot «Die Hunnen usw.» s. 120.

¹⁷⁰ Frazer «Der Goldene Zweig», s. 12, 120; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch», I. 48, 576; II. 448; Nilsson «Primitive Religion», 92.

¹⁷¹ Responsa etc. 89: "Fruges novas et rerum offerre primitias etiam veter....,

birçok milletler tanır ¹⁷². Kurbanın bu çeşidi bugünkü Türk halklarında da, meselâ Çuvaş'larda vardır ¹⁷³.

Hayvanlar

Primitif hayvan kurbanlarından başka Proto-Bulgarlarda diğer kurban hayvanları da vardı. Bizans tarihçisi Simeon Magistr'ın ifadesine göre, İstanbul muhasarası sırasında Kurum Han ez-cümle birçok ehli hayvanları da kurban etmişti ¹⁷⁴. Bu ehli hayvanların ne olduğu ve kime kurban edildiğini kaynak zikretmez. Proto-Bulgar Türklerinin akrabalarına dair Teofilakt Simokatta Tanrılarına at, sığır, davar kurban ettiklerini bildirir ¹⁷⁵. Türk halklarında sığır ve davar (hattâ köpek) kurbanları hakkında Patrik Nikolay Mistik'in 66. mektubunda da bilgi vardır ¹⁷⁶. İsa'dan önceki devirde Hunlar at kurbanı keserlerdi ¹⁷⁷. Sibiryâ Türklerinden şamanlığa mensup olanlar at, sığır ve davar kurbanı keserler ¹⁷⁸. Çuvaşlar da öyledir ¹⁷⁹. Proto-Bulgarların kurban hayvanları da bu cinsten şeyler olması mümkündür.

İnsanlar

Bu cins kurbanlardan başka Proto-Bulgarlar, diğer birçok milletler gibi, insanları kurban etmeyi de bilirlerdi. Gene Simeon Magistr'a göre, İstanbul muhasarasında Kurum Han insanlardan da kurban kesmişti ¹⁸⁰. Proto-Bulgarlarda insan kurbanları hakkındaki

¹⁷² Thurnwald "Opfer,, , Eberts Reallexikon IX. 184; Erstling, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II. 976; Nilsson "Primitive Religion,, 71; Pfister, PWRE XI. 2180; Aynı müellif "Bildopfer,, , Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1300; Heiler "Gebet,, , 71; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, , I. 92, 619, 644, II, 291; U. Jahn "Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht,, , 1884; Arnavudov "Studii,, ,

¹⁷³ Vámbéry "Das Türkenvolk,, , 484.

¹⁷⁴ Scriptor incertus de Leone Bardae ed. J. Bekker, Bonnae 1842, 342, 4.

¹⁷⁵ Theophilact. Simocat. ed. de Boor s. 260-15-17.

¹⁷⁶ Nicolai Constant. archiep. epistolae, J. -P. Migne Patrologia Graeca CXI. Parisiis 1863 p. 264.

¹⁷⁷ De Groot «Die Hunnen usw.» 223.

¹⁷⁸ Vámbéry «Das Türkenvolk» 113.

¹⁷⁹ Vámbéry «Das Türkenvolk» 481 ve devamı.

¹⁸⁰ Scriptor incertus «De Leone Bardae» ed. J. Bekker. Bonnae 1842, s.

bu haberi bir kayıt daha teyideder¹⁸¹. İptidai telâkkiye göre insan kurbanı, kurbanların en değerlisidir. Onun için bu; milli felâket, harb zamanında muharebeden önce veya sonra v. s. gibi ancak olağan-üstü hallerde yapılırdı. Vaktiyle insan kurban etmek pek yaygın bir âdetti¹⁸². Meselâ, eski Yunanlıların nadir olsa da muharebeler ve deniz yolculuklarından önce insan kurban ettikleri bilinmektedir¹⁸³. Germenler harb zamanında insan kurban verirlerdi¹⁸⁴. Proto-Bulgarlara akraba olan Kumanlar hakkında Bizans tarihçisi Nikita Akominat şunu tebliğ eder: 1205 yılında Edirne dolaylarında Balduin'e karşı kazanılan zaferden sonra Kaloyan Han en güzel esirleri astırmak suretiyle ilâhlarına kurban etmiştir (bunu hanları boğmak ve hayvanları kan dökmeden öldürmek ile kıyaslayınız)¹⁸⁵. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, İsa'dan önceki Hunlar da kurban etmesini bilirlerdi¹⁸⁶.

Muharebeden önce yapılan sihirli hareketler

Papa I. Nikolay'ın 35. cevabında bildirildiği veçhile, Proto-Bulgarlar sade muayyen bazı gün ve saatlere riayetle kalmıyarak muharebeye başlamadan önce yemin etmek, oyun oynamak, şarkı söylemek ve birtakım kehanetlerde bulunmak âdetini de tutarlardı¹⁸⁷.

Maalesef 35. cevabın içindekiler yeminlerin mahiyeti ve edenlerin şahsiyeti hakkında hiçbir şey söylemez. Fakat herhalde bunlar bazı dua ve afsunlardan ibaret idi; düşman kuvvetlerini tutmak

¹⁸¹ Bk. İvan Duyçev «Appunti di storia bizantino - bulgara», Studi bizantini e neoellenici vol. IV. Roma 1934, 137 ve devamı.

¹⁸² Thurnwald «Menschenopfer», Eberts Reallexikon VIII. 145 ve devamı.

¹⁸³ Fr. Schwenn «Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern», RG-VV, XV. 3, Griessen 1915; Pfister «Die Religion der Griechen und Römer» 184, umumî olarak kurbanlık insanlara dair orada zikredilen zengin literatüre de bk.

¹⁸⁴ E. Mogk «Die Menschenopfer bei den Germanen», Abhandl. d. K. s. Gesellsch d. Wiss. phil. - hist. Kl. XXVII. 1909, 603; Aynı müellif «Ein Nachwort zu den Menschenopfern bei den Germanen», Arch. für Rel. Wiss. XV. 1912, 422 ve devamı.

¹⁸⁵ Nicetae Choniatae «Historia» rec. J. Bekker, Bonnae 1835, 816, 706-16-707-2. Duyçev op. cit. 138.

¹⁸⁶ De Groot «Die Hunnen usw.» 186.

¹⁸⁷ Responsa etc. 35.

veya kırmak maksadını güdüyordu¹⁸⁸. Bunlar belki de Proto-Bulgar şamanları tarafından yapılıyordu; çünkü afsunculuk veya büyücülük şamanların başlıca vazifelerinden biriydi. 35. cevap muharebeden önceki oyunlar ve şarkıların mahiyeti ve icra edenlerin şahsiyetine dair yine bir şey söylemez. Herhalde muharebeden önce askerî dans ve oyunlar oynamak âdeti birçok milletlerde vardır. Bu oyunların muhariplerin kuvvetini arttırmak gibi bir gayesi mevcuttur¹⁸⁹. Şarkılarda da aynı gaye sezilebilir¹⁹⁰. Oyun ve şarkılarla “vecde,, gelinir, bu da oyuncu ve şarkıcının orendasını bilhassa kuvvetlendirir. 47. cevaba göre Proto-Bulgarlar başka zaman da oyun oynadıkları için bunu Kırkıncı mukaddes günde de oynamalarına izin olup olmadığını sormuşlardır¹⁹¹. Şüphesiz bu oyunların da sihirli bir mânası vardı. Bu yüzden Papa yasak etmiştir. Bunlar belki şaman oyunları idi.

Nihayet 35. cevap Proto-Bulgarların muharebeden önce bunun neticesine dair kehanette bulunmak âdetleri olduğunu da zikreder. Maalesef kaynak bu kehanetin nasıl yapıldığını da bildirmez. Belki de bu Got müverrihi Yordanes’in Hunlar için söylediği şekilde yapılıyordu; birçok Türk halkları gibi, Hunlarda hayvan içleri yahut-umumiyetle kürek kemiği denilen-temizlenmiş kemiklerin çizgileriyle istikbali keşfetmek âdeti vardı¹⁹².

Muharebeden önce Proto-Bulgarların yaptığı sihirli hareketler hakkında Kurum Han’ın İstanbul muhasarası (813) dolayısıyla iki

¹⁸⁸ Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» I. 93; Pfister “Epode,, PWRE Suppl. IV. 323; Samter “Volkskunde,, I. Homer. Berlin 1923, 69; Nilsson “Primitive Religion,, 80.

¹⁸⁹ Pfister “Kultus,, PWRE XI. 2160; Chantepie de la Saussaye “Lehrbuch,, I. 49, 162; II. 423; Beth “Religion u. Magie,, Leipzig 1927, 171; K. Th. Preuss “Die geistige Kultur der Naturvölker,, 2. Aufl. Berlin 1923, 82; Lévy - Bruhl op. cit 214; Nilsson “Primitive Religion,, 83; Arnavudov “Studii,, 187, 218; Aynı müellif “Oçerki,, 564, 683; Pfister “Die Religion der Griechen und Römer» 203.

¹⁹⁰ Pfister “Kultus,, PWRE XI. 2153; Aynı müellif “Die Religion Gr. und Röm» 203.

¹⁹¹ Responsa etc. 47.

¹⁹² Jordanis “Romana et Getica,, rec. Th. Mommsen. Berolini 1882, 108-20-24. Kıyasla Vambéry “Cultur,, 251; Aynı müellif “Ursprung,, 29; Aynı müellif “Türkenvolk,, 128; Nioradze “Der Schamanismus bei den Sibirischen Völkern,, Stuttgart 1925, 95.

Bizans kaynağı da meraklı tafsilât verir. Bu tafsilât 35. cevabın muhteviyatından tabii ayrılmamaktadır. Tafsilâtı verenlerden biri Bizans kronikçisi Teofanes'tir¹⁹³. Diğeri de yazanı bilinmiyen «Historia de Leone Bardae»,¹⁹⁴ kitabındadır. Bu sonuncusu aynı hâdiseyi biraz daha fazla tafsilâtlı olarak anlattığı gibi, kurban âdetleri ve sihirli hareketleri de anlatır.

Bu iki metin birbirini tamamlamaktadır. Birincisine göre Kurum Han ilkin Altın kapıdaki Vlahern surları önündeki araziye dolaşmış, yanındaki askerlere de göstermiş. Bu hareketin iki mânası olabilir: 35. cevabın ruhuna uygun olarak askerî bir hareket veyahut İstanbul etrafında eksik olsa da bir hâle yaratmak gayesiyle yapılmış sihrî bir dolaşma¹⁹⁵. Kurum Han bununla şehir muhâfızlarının (mânevî) kuvvetini kırmak¹⁹⁶ veya şehrin hâkimiyetini ele almak istemiş olabilir¹⁹⁷.

Kurum'un mızrağını Altın kapıya çakmak arzusunda da, ihtimal, böyle bir mâna vardır. Bu sihirli hareket, galiba, kontagioz büyü denilen şeye yakındır; yani bir işin ilk kısmında ne yapılırsa o bütün işe de sirayet edip öyle olur. Meselâ tırnak, saç v. s. yahut elbise parçası yakılacak, hattâ, insan izlerine keskin silâhların yüzü çakılacak olursa, ait olduğu kimse bunun neticesi olarak sararıp solmağa başlar ve ölür¹⁹⁸. İşte bunun için Kurum Han mızrağını İstanbul'un en mühim girilecek yerlerinden biri olan Altın kapıya çakacak olursa iptidai düşünce tarzına göre şehrin ayrı ayrı mahalleriyle topyekûnu arasında ve mızrakta

¹⁹³ Theophanis "Chronographia., rec. C. de Boor. Vol. I. Lipsiae 1883, 503 - 5 - 14.

¹⁹⁴ Scriptor incertus "Historia de Leone Bardae., Leonis Grammatici Chronographia ex recogn. J. Bekkeri, Bonnae 1842, 342 - 1 - 15; kıyasla Symeon Magister "De Leone Armenio., , Theophanis Continuatus ex rec. J. Bekkeri, Bonnae 1934, 612, 8.

¹⁹⁵ Bk. Kreis, Bächtold - Stäubli Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Bd. V. 462 ve oradaki literatür.

¹⁹⁶ Aynı yerde.

¹⁹⁷ Aynı yerde. Etrafını dolaşarak yaban malını zaptetmek hakkında keza bk. Arnavudov "Studii., 383, 428 ve oradaki literatür.

¹⁹⁸ Frazer "Der Goldene Zweig., 15, bilhassa 53; R. Andree "Ethnographisch Parallelen und Vergleiche., Neue Folge, Leipzig 1889, 8; Thurnwald "Zauber., , Eberts Reallexikon XIV. 483; Arnavudov "Studii., , 406; "Oçerki., , 547.

bulunan sihirli kuvvete göre¹⁹⁹ mevcut olan iç bağlar dolayısıyla bütün şehir büyümüş olacaktı. Anlaşıyor ki, Bizans İmparatoru Leon mızrağın bu sihrî hareketinin mânasını iyi kavradığı için Kurum Han'ın arzusunu reddetmiştir.

Dolaşmasını bitirdikten sonra Kurum Han büyük bir kurban merasimine başlamıştır. Birçok hayvanlardan maada insanları da, ihtimal, Tanrıya kurban etmiştir. Bunu müteakip, herhalde şahsını ve askerlerini bütün kötü tesirlerden korumak ve bu suretle yakın muharebeye daha iyi hazırlanmak için, kendisi ve askeri üzerinde sihrî bir temizlik ameliyesi (lustratio) yapmıştır. Bu maksatla denizde yüzünü ve ayaklarını yıkamış, askerlerine su serpmiştir. Su, bilhassa deniz suyu, birçok milletlerce en iyi temizlik vasıtası telâkki olunur²⁰⁰. Volga Bulgarlarının ahfadı sayılan Çuvaşlar, kurbanlık hayvanı temizlik duasından sonra tirtir titreyinceye kadar suda tutarlar da ondan sonra keserler²⁰¹.

İbrani askerleri muharebeden sonra mukaddes su (Sprengwasser) ile temizlenmek zorunda idiler. Herero kavminde ve Beçuvanlarda yaban kanına bulanmış olan asker pis sayıldığı için üzerine ve silâhına mukaddes su serpilir²⁰². Teofrast meşhur "Karakterler,"inde (XVI) şeytanlardan korunmak için elleri yıkamak, mukaddes su serpmek ve ağza bir defne yaprağı almak gibi batıl itikatları zikreder. Ve sonra ilâve eder: "bu âdet deniz suyu ile dikkatle temizlenen insanlar arasında da bulunabilir,"²⁰³. Araplarda etrafına su serpen insanların şeytanlardan v. s. korunduğu inancı vardır²⁰⁴. Binaenaleyh su serpmek sırf dinî merasimlerde bulunduğu gibi (hıristiyan kilisesinde mukaddes su serpmek ile kıyas ediniz), bazı sihrî hareketlerde devardır²⁰⁵.

¹⁹⁹ Engel'e göre op. cit. 327: wahrscheinlich ein Bulgarisches Zeichen von Eig.

²⁰⁰ J. Scheftelowitz "Die Sündentilgung durch Wasser,, Arch. f. Rel. Wiss. XVII 1914, 353; Pfister "Kultus,, ,PWRE XI. 2178; E. Samter "Geburt Hochzeit tod,, Leipzig 1911, 158; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Lustration (V. 1465) ve Meer (VI. 67 ve devamı).

²⁰¹ Vámbéry "Das Türkenvolk,, 485.

²⁰² Scheftelowitz op. cit. 383 ve devamı.

²⁰³ Eski zamanlarda deniz suyunun temizleyici mânası için bk. Hom. 11. I. 313. Eurip. "Iph. Thaur,, 1193; E. Samter "Volkskunde im altsprachlichen Unterricht,, I. Homer. Berlin 1923, 52 ve devamı.

²⁰⁴ Scheftelowitz op. cit. 407.

²⁰⁵ Arnavudov "Studii,, 401. Keza bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Weihwasser IX. 286 ve devamı.

Kaynak, Kurum Han'ın denizde bütün bütün yıkanıp yıkanmadığını bildirmiyor. Fakat, mukaddes temizlik için akar suda, bahu-sus nehirde yıkanmak âdetinin²⁰⁶ nekadar genişliğine yayıldığı gözönünde tutulacak olursa Kurum'un denizde yıkanmış veya hiç olmazsa deniz suyu ile gusletmiş olması ihtimali kuvvetleniyor. İnsan kurbanları da yine bu temizlik merasimiyle alâkalı olması ihtimal dahilindedir; çünkü insan kurbanlarının çok defa temizleyici bir mânası vardır²⁰⁷. Muharebeden önce orduyu bir temizlik ameliyesinden geçirmek âdeti başka milletlerde de, meselâ eski Makedonyalılarda²⁰⁸, Romalılarda²⁰⁹ v. s. görülmektedir.

Bundan sonra ordu Kurum Han'ı selâmlamış, odalıkları²¹⁰ önlerinden geçerken başlarını eğerek onu sena etmişler.

Bu selâm ve tâzimlerin de sihirli bir mânası olup olmadığı kesenkes söylenemez. Fakat kadınların Kurum'u sena etmesine muvazi olarak Priskos'un Attilâ hakkında verdiği bir haber işimize yarayabilir²¹¹.

²⁰⁶ Arnavudov "Studii,, 300-379 ve devamı.

²⁰⁷ Bk. Schwenn "Die Menschenopfer,, 26; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, II. 287; Frazer "Der Goldene Zweig,, 817; Nilsson, Arch, f. Rel. Wiss. XVI. 314; Pfister "Menschenopfer,, Die Religionin Geschichte und Gegenwart, Bd. III. 2114; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Menschenopfer. VI, 156 ve devamı.

²⁰⁸ M. P. Nilsson "Griechische Feste,, Leipzig 1906, 404 ve devamı.

²⁰⁹ Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, (2-423) ve devamı.

²¹⁰ Scriptor incertus'un metninde geçen sözün mânasını kavramak güçtür. Bu, nikâhlı kadın mı, yoksa odalık mı demektir? Zira malûmdur, ki Proto-Bulgarların birden fazla karıları vardı, bk. Responsa etc. 51. Bizanslı müverrih Priskos Attilâ'nın birçok karısı bulunduğunu bildirir, Excerpta de leg. I. 131. Kıyasla Jordanis «Romana et Getica» rec. Th. Mommsen, Berolini 1882, 125-8. İ. Ö. devirde Hunların da poligamik olduklarına şahit vardır: De Groot «Die Hunnen» 2,3,60,81. Kıyasla J. Deguignes «Histoire générale des Hunes, des Turcs etc.» I.1, 16: «Le nombre de leurs femmes n'étoit point fixe ils en prenoient autant qu'ils pouvoient en nourrir, sans avoir aucun égard aux degrés d'alliance ni de parenté qui pouvoient se trouver entre eux. Il n'étoit point extraordinaire de voir un fils épouser les femmes de son père, et un frère celles de son frère». Hazar Hanının 25 karısı ile 60 odalığı bulunduğuna dair katî malûmat elimizde vardır, bk. İbn Fadlan, Marquart «Streifzuge» XLII-2. Prokopius'a göre Hun seferlerine kadınlar da iştirak ederdi (Procopii opera ed. Haury. II. p. 498-9.)

²¹¹ Priscus, Excerpta de leg. I. p. 134. Başörtüsünün mânası için bk. Schleier, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VII. 1207 ve devamı.

Yemin merasimleri :

Papa I. Nikolay'ın 67. cevabına göre Proto - Bulgarlarda şöyle bir âdet varmış: bir kimseyi yeminle bir taahhüt altına almak istedikleri vakit ortaya koydukları bir kılıç üzerine yemin ettirirlermiş²¹². Kaynak, yemin edenin kılıcı ne yaptığını söylemez. Bununla beraber, yemin edenin üzerine andığı şeyi çok defa eline aldığı veya ona dokunduğu düşünülecek olursa, Proto-Bulgarlarda da yemin edenin kılıcı elinde tuttuğu veya ona dokunduğunu farzedebiliriz. Bu kılıca dokunmanın mânası, yemin edenin kılıçta mevcut ve yeminini tutmazsa kendisini cezalandırarak olan tabiat-üstü kuvvetle sıkı bir sihirli rabıtaya geçmesidir²¹³. Kılıç üzerine yemin etmek Proto-Bulgarların akrabası olan Avarlarca da malûmdur. Bizans tarihçisi Menandros, Avar Hanı Bayan'ın kendi kılıcı üzerine yemin ettiğini anlatır²¹⁴. Silâh üzerine yemin, çok yaygındır. İptidai kavimlerde bugün bile vardır²¹⁵. 67. cevabın metninden anlaşıldığı üzere kılıca yemin günlük hayatın her halinde kullanılmış. Lâkin (sulh v.s.) muahedeleri aktedileceği sıra başka çeşit bir yemin kullanılmış. Bu yemin şekline dair Omurtag Han zamanında Proto-Bulgarlarla Bizanslılar arasında aktedilmiş olan 30 yıllık sulh muahedesi dolayısıyla bize kadar gelebilen ve pek sarîh olmiyan malûmat vardır. Bu muahedenâme aktedilirken Bizans imparatoru V. Leon (813-820) Bulgar yemin merasimlerini, Bulgarlar da Bizansinkileri yerine getirmişlerdir. Bizans müellifi Diacon Ignati buna dair malûmat verir²¹⁶. Teofanes Continuatus denilen zat dahi aynı hâdiseyi anlatır.²¹⁷ Fakat iki müellif bu aynı hâdiseye dair ayrı merasimler zikretmektedirler.

²¹² Responsa etc. 67.

²¹³ R. Lasch "Der Eid., Stuttgart 1908; Thurnwald "Eid., Eberts Realexikon III. 38; E. Samter "Volkskunde usw., I. Berlin 1923, 31; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch., I. 164; Pfister "Kultus., PWRE XI. 2170: Eid, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II. 659 ve devamı.

²¹⁴ Menandros, Excerpta de leg. II. 473.

²¹⁵ Lasch "Der Eid., 68 ve devamı.

²¹⁶ Ignatii diaconi "vita Nicephori., Nicephori archiep. Opuscula historica ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, 206; kıyasla Genesisios ed. C. Lachmann. Bonnae 1834, 28.

²¹⁷ Theophanes continuatus rec. J. Bekker. Bonnae 1838, 31.

Bu ayrılık neden ileri geliyor?. Buna dair kesenkes bir şey söylenemez²¹⁸.

Fakat, buna rağmen, her iki kaynağın verdiği malûmatın doğruluğundan şüphe etmeğe hakkımız yoktur. Meselâ, yemin sırasında köpek kesmek âdetini Bizans imparatorunun dinsizliğini ortaya atmak için uydurma telâkki edemeyiz. Çünkü bu âdet bilhassa Hunlar²¹⁹ ve Macarlar²²⁰ gibi Türk halklarında, aynı zamanda Moravya Slavlarında²²¹ da vardır. Bundan maada Patrik Nikolay Mistik'in adı bilinmiyen bir şahsa yazdığı 66. mektubunda da köpek keserek aktolunan bir muahededen bahis vardır²²². Binaenaleyh bu âdet gerçekten mevcuttu. Ancak, belki de, bu âdetin diğer milletlerde varlığını bilen Teofanes Continuatus hazzetmediği imparatoru daha ziyade kötölemek maksadiyle Proto-Bulgarlara ait değilmiş gibi gösterdiği meselesi ortaya atılabilir. Fakat, eğer Proto-Bulgarların köpeklerle taptıklarına dair Ohri Başpiskoposu Teofilaktus'un verdiği²²³ katî malûmatı, muahede yemini sırasında çok defa insan veya hayvan kurbanı²²⁴ kesildiğini, Kurum Han'ın İstanbul kapıları önünde birkaç yıl evvel yap-

²¹⁸ Burada aydınlatıcı bazı ihtimalleri gözönünde tutmak icabeder: 1) Zikredilen merasimler muhtelif iki millete ait olabilir, bk. V. N. Zlatarski "Putperest Bulgar yeminleri,, , V. N. Lamaskago sbornik I. Petrograd 1905, 251; Aynı müellif "Bulgar muahede yemini hakkında,, Tarih I. 2, 434; G. N. Katsarov "Putperest Bulgarlarda yemin,, BA dergisi III. (1912) 113; B. von Arnim "Kıral Simeon zamanında köpek kurbanları,, Bılgarski Pregled mecmuası II, 1, 91; V. Grumel "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités,, İBİD XIV-XV. 91. 2) İki hikâye muhtelif merasimli iki ayrı hâdiseye aittir, bk. V. Beşevliyev "Bulgar tarihine dair birkaç not,, Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıl. XXXII. 9, 25. 3) Diacon İgnati köpek kesildiğini bildirmeyi unutmıştır. 4) Teofanes Continuatus Diacon İgnati'nin anlattığı şeyi atlamış, çünkü önem vermemiştir. Fakat İmparator Leon'un hıristiyanlığa karşı nekadar kayıtsız olduğunu göstermek için köpek kestğini yazmıştır. 5) Nihayet şu akla gelebilir: Diacon İgnati'nin ilk metni de köpek kesildiği haberini ihtiva ediyordu, lâkin haploloji veya başkaca bir sebeple metni istinsah eden bu malûmatı eserden çıkarmıştır. Yordan Trifonov'a göre Bizans İmparatoru Leon köpek kesmeğe razı olmamıştır.

²¹⁹ Lasch "Der Eid,, 51.

²²⁰ Aynı yerde.

²²¹ Aynı yerde.

²²² Patrologia Graeca CXI. 263.

²²³ Bk. Köpek faslı.

²²⁴ Lasch "Der Eid,, 13 ve 17.

tığı sihri hareketlerde görüldüğü üzere insan ve hayvan kurbanlarını bilen Bulgarlardan muahede yemini sırasında da böyle bir hareket beklenebileceğini, nihayet andiçme merasiminde kanın mühim bir rol oynadığını ²²⁵ gözönüne alacak olursak, bilmem, ki Teofanes Continuatus'un haber verdiği şeyin doğruluğundan şüphe etmeğe pek hakkımız olur mu?.. Diacon Ignati'nin hikâyesinin doğruluğu ise daha az haklı olarak münakaşa edilebilir. Çünkü bu kaynağın bildirdiği yemin merasimlerinin bir taraftan atla sıkı bir rabıtası bulunduğu meydandadır. Proto-Bulgarlarca atın mukaddes bir hayvan sayıldığını ²²⁶ farzetmek için esaslı sebepler vardır. Öte taraftan bu merasimler hiç değilse dışarıdan, İmparator Ermeni Leon'un dünyacılığını göstermek için uydurulmuş olduklarını zannettirecek pek büyük bir küfürbazlık alâmeti taşımaktadır.

Böylece, Diacon Ignati ile Teofanes Continuatus'un hikâyelerindeki ayrılık neden ileri geldiği meselesi bir tarafa bırakılacak olursa, bu iki kaynak Bulgar muahede yeminleri hakkında değerli malûmat vermektedir. Diacon Ignati'ye göre yemin eden ilkin bir bardak suyu yere dökermiş. Bu hareketin sihri bir mânası olmalıdır. Bu, belki de, yer ruhlarının şerefine bir libatio veya kurbanı temsil eder ²²⁷ veyahut bunun hayvan kurbanlarındaki gibi kutsal bir temizleyici mânası vardır. ²²⁸ Her ne hal ise, bir mayii yere dökmek âdeti Türklere yabancı değildir ²²⁹. Mühim olan nokta, yere dökmenin bardakla yapılmış olmasıdır. Türklerde, Vâmbéry'nin ²³⁰ dediği gibi, bardak dinî merasimlerde mühim bir rol oynadığı için mukaddes ve hattâ Han kudretinin bir alemi sayılıyordu. Bundan sonra yemin eden bir at eğerini tersine çevirir, üç ipi (herhalde üç urgandan örülmüş dizginleri) eline alır, yeşil bir otu yukarı kaldırmış. İlk ikisi atla ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Fakat bunların yemin merasimindeki mânası pek

²²⁵ Lasch "Der Eid., 15.

²²⁶ Bk. At faslı.

²²⁷ Katsarov op. cit. 118. Libatio için bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VI. 228.

²²⁸ Bk. Muharebeden önce yapılan sihirli hareketler faslı.

²²⁹ Vâmbéry "Cultur., 244; Das Türkenvolk 118, 482; Ursprung 358; Arnavudov, 160.

²³⁰ Das Türkenvolk 30, Ursprung 359.

açık değildir. Bulgar tarihçisi Yordan Trifonov "Bizans-Bulgar muahedelerine dair,, (İBAI XI, 1937, 248) yazdığı bir makalede, yapılan sihrî hareketleri şöylece tefsir eder: "... âkitler sağlam (sic) ip örgüleri gibi birbirinin yakını kalmamalıdır; yeminlerini bozacak olurlarsa kanları bardaktan su boşanırcasına yere aksın, eğerleri sahipsiz ve tersine dönmüş olarak kalsın, ve Tanrı otları kurutarak atlarını yemsiz, alafsız kosun,,. Bu tefsir, mantıki olmakla beraber, herşeyi izah edemez. Otu birçok milletler pek sihrî bir vasita telâkki ederler; çünkü onda toprağın birkısım sihrî kuvveti vardır ²³¹. Ortaçağda ot hukuk sembolü olarak mühim bir rol oynar. Ot, ittifak sembolüdür. İki âkit taraf arasında bir saman çöpünün kırılması mukavele yapılması demektir ²³². Tirol'da bir kimse yalan yere yemin ederse orada otların bitmeyeceğine inanılır. Başka mahallerde yemin bozan kimsenin ayak bastığı yerde otların kuruduğu inancı vardır ²³³. Bütün bunlar otun yeminle olan alâkasını gösterir. Fakat at eğeriyle üç ipin nasıl izah edileceği meselesi gene askıda kalıyor.

Teofanes Continuatus'a göre Bizans imparatoru yeminini takviye etmek için köpek kesmiş. Malûm olduğu üzere ²³⁴, her kurban zaten sihrî bir merasimi gösterir; bu hareket sözünü tutmıyacak olursa yemin edenin şahsına teveccüh eder. O itibarla köpek kurbanı ile yemin eden arasında ilkin birleştirici veya daha fazla sihrî bir bağ kurucu bir maksat güdülür; çünkü kesilen köpeğin kanında tabiat-üstü bir kuvvetin gizli olduğuna inanılırdı. Köpek, yukarıda işaret olunduğu üzere, Bulgarlarca mukaddes sayılırdı ²³⁵. Binaenaleyh burada köpek alelâde bir kurban gibi değil, ama bir ilâh gibi kesilmiştir. Başlangıçta köpek kurbanının yalnız sakramental bir mânası vardı. Anlaşıldığına göre, sonradan buna misli yapılacak bir büyü, yani şimdi hayvanın başına gelenler yemin bozan insanın da başına gelsin şeklinde bir mâna verilmiştir.

Köpek kesmenin büyü mü mânası, Patrik Nikolay Mistik'in adı

²³¹ Bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Bd. III, "Gras Haln,, ,

²³² Aynı yerde, 1358,

²³³ Aynı yerde, 1116.

²³⁴ Lasch "Der Eid,, 4, 10, 27; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, I. 90, 164; Pfister «Kultus» PWRE XI. 2170 ve devamı.

²³⁵ Bk. Köpek faslı. Ohrili Teofilaktus, acaba, malûmatını Teofanes Continuatus'a veyahut beriki ötekine borçlu olamaz mı ?

bilinmiyen bir zata yolladığı 66. mektubunda pek güzel anlatılmıştır. Bu mektupta ezcümle köpek kurbanıyla yapılmış bir muahede de nakledilmiştir²³⁶. Bu mektup hangi muahedeyi anlatıyor ve âkitler kimdir?. Bu, münazaalı bir mesele teşkil ediyor. Von Arnim²³⁷, V. Beşevliyev²³⁸ ve Y. Trifonov'a²³⁹ göre, metnin daha aşağı kısımlarında Bulgarların açıkça zikredilmesi dolayısıyla, muahede (hem de sulh muahedesi) Bulgarlarla Bizanslılar arasında, V. Grumel'e²⁴⁰ göre ise Peçeneklerle Bizanslılar arasında aktedilmiştir. Grumel'in mütaleası şüphesiz akla daha yakındır. Bu, ezcümle, 66. mektubun metninde geçen Yunanca kelimenin "sulh muahedesi,, değil, sadece "muahede,, mânası vermesiyle de kuvdefa lendirilebilir. "Sulh muahedesi,, mefhumu Yunancada çok defa başka bir kelimeyle ifade olunur (bk. Diac. Ignatius "Vita Niceph.,, 206, 29; Theoph. Cont. 31-9, 65-7; Genesisus II. 41; Theoph. 497-18 v. s.). Binaenaleyh, adı geçen mektuptaki iki âkit taraf bir sulh muahedesi değil, başka cinsten bir muahede aktetmişlerdir. Patrik Nikolay Mistik'in 66. mektubundaki malûmat, Bulgarlara ait olsun olmasın, Proto-Bulgar yemin merasimlerine kıymetli bir muvazidir.

Muahede yeminleri M. Ö. Hunlarda da hayvan, at keserek olurdu. Pen-ki adlı Çin eseri Hun-no Hanı ile Han Çhang ve Çang Mung adındaki Çin murahhaslarının yemin şekli hakkında meraklı tafsilât verir: "... Sollte Han oder Hung-nô es wagen, der erste zu sein, der dieser Vertrag bricht, dann soll alles Unheil des Himmels ihn Treffen²⁴¹! Die Nachkommen aller Geschlechter sollen also ausnahmslos diesen Eid halten! Han Tşcang und Tşang Mung bestiegen dann zusammen mit dem Tan-hu und seinen Ministern einen Berg am Osten des Hung-nô-schen Lok-fluses: dort schlachteten sie einen Schimmel; mit einem king-lu-Messer und mit

²³⁶ J.-P. Migne "Patrologia Graeca,, CXI-Nicolai Constantinopolitani Archiepiscopi epistolae-Parisiis 1868, p. 264.

²³⁷ "Kıral Simeon zamanında köpek kurbanları,, , (Bilgarski Pregled) dergisi II. 1, 95.

²³⁸ "Bulgar tarihine dair birkaç not,, içinde (Proto-Bulgar dini hakkında yeni bir kaynak), Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıllığı XXXII. 21.

²³⁹ "Bizans-Bulgar muahedeleri meselesi hakkında,, İBAİ XI (1937), 263.

²⁴⁰ "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités" İBİD p. XIV-XV. 82 ve devamı.

²⁴¹ Avar Hanı Bayan'ın yeminiyle kıyas et.

einem kim-liu-li rührte den Tan-hu den Wein, und den Kopf des Königs von Goat-si den der Tan-hu Lo-şang abgeschlagen hatte, als Trinkgefäss verwendend, tranken sie zusammen den Bluteid,,²⁴².

ÖLÜLERE İBADET

Yeryüzünde ölümlere herhangi bir şekilde ibadet etmesini bilmiyen halk yok gibidir²⁴³. Henüz bedenle ruh arasında bir fark görmiyen ve bedeninin orendalı olduğuna inanan iptidai telâkkiye göre insan ölüm sonrasında yaşamağa devam eder. Cesedi hâlâ orendalıdır, bununla o ölümden sonra da harekette bulunabilir. Ölüm hali ancak daha sonraki hayatın hususi bir şeklidir. “Yaşayan ölü,, hakkındaki bu iptidai inanışta ölümlere karşı orendistik bir ibadet sezilir. Burada doğrudan doğruya birbirine zıt iki noktainazarla karşılaşılıyor. Bir taraftan ölümlerin ruhlarının canlılara karşı fena bir halet besledikleri, onlara fenalık yapmak istedikleri, çok defa bir canlının ölümüne sebep olduklarına inanılırken, öte taraftan onların iyi ruhlar oldukları, insanlara iyilik yaptıkları ve yardım eylediklerine inanılır. Birinci halde canlılar ölünün ruhunu veya kuvvetini zararsız bir şekle sokmağa veya bağlamağa çalışırlar. Korkulu ölü ancak kurbanlar yahut yeminlerle zararsız şekle sokulabilir. Birçok milletler müntehirleri en zararlı ölü sayarlar²⁴⁴. Bu gibi ölümlerin cesetleri hiçbir merasim yapılmadan, hiçbir mezar kitabesi asılmadan ayrı bir yere gömülür veyahut gömülmeden bırakılır²⁴⁵. Anlaşılan, Proto-Bulgarlarda da müntehirleri gömmeden bırakmak ve onlara rahmet için kurban kesmek âdeti varmış. Çünkü Papa I. Nikolay’ın 98. cevabına göre Proto-Bulgarlar “intihar edenler gömülecek ve onlara kurban kesilecek mi?,,²⁴⁶ diye sormuşlardır.

²⁴² De Groot “Die Hunnen,, usw. 223.

²⁴³ Thurnwald “Totenkultus,, , Eberst Reallexikon XIII. 363; Wilke “Lebender Leichnam,, aynı yerde VII. 259; Chantepie de la Saussaye “Lehrbuch,, I. 134; Nioradze “Schamanismus,, 10; Lévy-Bruhl “Das Denken der Naturvölker,, 268; Pfister “Die Religion der Griechen und Römer,, 136; 204; aynı müellif, Blätter zur bayrischen Volkskunde 11, 31 ve Schwäbische Volksbräuche Augsburg 1924, 73; Nilsson «Primitive Religion,, 59 ve devamı.

²⁴⁴ Pfister «Schwäbische Volkskunde» 76; Samter «Homer» 122; R. Hirzel «Der Selbstmord», Arch. f. Rel. Wiss. XI (1908) 75, 243, 417.

²⁴⁵ Hirzel «Der Selbstmord» 264 ve devamı.

²⁴⁶ Responsa etc. 98.

İkinci halde canlılar orendalı eşya veya madde götürerek ölünün kuvvetini muhafazaya, takviyeye, hattâ fazlaştırmağa bakarlar. Birçok milletlerde var olan ölüm vakasında canlıların yüzlerini kana bulamak ve saçlarından bir tutam kesmek suretiyle ölünün kuvvetini arttırmak âdetinde bu noktainazar gizlidir ²⁴⁷. Yordanes'e göre Attilâ öldüğü zaman Hunlar yüzlerini kan içinde bırakmışlar, saçlarından birer tutam kesmişler ²⁴⁸. Bizans tarihçisi Menandros'a göre Türk Hanı Türksan, babası Silzibul pek yakında öldüğü için, Bizans elçilerinden yüzlerini bıçakla kana bulamalarını rica etmiş olduğunu anlatır ²⁴⁹. Bu Türk âdetinin Proto-Bulgarlarda mevcut olup olmadığını bilmiyoruz. Hep aynı maksatla, birçok milletler ölünün cesedini muhafaza etmek için ya mumya yaparlar, ya yüzünün maskesini çıkarırlar veyahut statüsünü yaparlar. Çünkü mezar hayatında insana cesedin çok elzem olduğuna inanırlar ²⁵⁰. Ölümlere benzer statüler yapmak âdeti Türkler arasında pek yaygındır. Eski Türkler, Kumanlar, Çuvaşlar ve belki Macarlar'da ²⁵¹ v. s. bu vardır. *Taş bebekler* denilen bu statüler ölüyü, ağzında bir bardak, dimdik gösterirler. Kumanlarda adı geçen statüler doğuya müteveccihdir. Son zamanda Bulgarya'da Yenice köyünde (Şumnu vilâyeti) bir höyükte buna benzer statüler bulundu ise de üzerlerinde menşelerini gösterir hiçbir işarete rast-

²⁴⁷ R. Andree «Ethnographische Parallelen und Vergleiche» Stuttgart 1878, 147; Pfister, Blätter zur bayrischen Volkskunde 11, 32; Kultus, PWRE XI. 2182; Samter "Homer,, 132 ve devamı.

²⁴⁸ Jordanis "Romana et Getica,, rec. Th. Mommsen, XLIX. 255.

²⁴⁹ Excerpta de leg. Pars I. 207-12-18. Kıyasla W. Thomsen "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,, MSFou V. (1896) 59.

²⁵⁰ Pfister "Die Religion der Griechen und Römer,, 82; 143; Kıyasla R. Andree "Ethnographische Parallelen und Vergleiche,, Neue Folge. Leipzig 1889, 18 ve devamı.

²⁵¹ H. Vambéry "Das Türkenvolk,, 29; "Der Ursprung der Magyaren,, 29; D. İ. Evarnitskiy "Publiçniya lektzii po arheologii Rossii,, S. -Peterburg 1890, 44; Minns "Scythias and Greeks,, Cambridge 1913, 239; Gy. Mészáros "A Csuvas ösvallás emlékei,, Budapest 1909, 227; B. Munkàcsi "A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai,, Ethnographia dergisi VII. 304; N. Th. Katanoff "Ueber die Bestattungs gebräuche bei den Türkstmämen Central- und Ostasiens,, Keleti-Szemle dergisi I (1900) 230; N. Th. Katanoff "O pogrebalniñ obràdah Türkskih plemen s drevnejsih vremen do naših dneñ,, İzv. Obšt. Arh. İstor. i Etnogr. pri İmp. Kazanski Univ. XII (1894) 111 ve devamı.

lanmadığı cihetle, bunların Proto-Bulgarlara veya başka bir Türk kavmine ait oldukları kesenkes söylenemez²⁵².

Proto-Bulgarların defin âdetleri hakkında meraklı kitabi malûmat bize kadar gelebilmiştir. Buna göre Proto-Bulgarlar ölülerini iki şekilde gömerlerdi: "Lorsqu'un homme puissant meurt parmi eux, ils rassemblent les domestiques du défunt et les gens de sa suite, et, après leur avoir fait des recommandations, ils les brûlent avec le mort; ils disent: "Nous les brûlons en ce monde, mais ils ne brûleront pas en l'autre., Ou bien ils creusent un grand caveau où ils descendent le mort; ils y font entrer avec lui sa femme et les gens de sa suite, et ils les y laissent jusqu'à ce qu'ils soient morts.,²⁵³ Al-Bekri'de de hemen hemen aynı malûmat vardır: "Wennem jemand stirbt, so legen sie ihn in eine tiefe Gruft, und lassen mit ihm seine Frau und seine Sklaven hinabsteigen und die bleiben dort bis sie tot sind. Es gibt auch solche unter ihnen, welche mit dem Toten verbrannt werden.,²⁵⁴ Bu Arap haberleri Şi-ki adlı Çin eserinin Hun-no Tan-hu'sunun defin merasimi hakkında verdiği habere pek müşabihdir: "Was seine Bestattung anbelangt, so bekommt er einen Sarg und ein Grabgewölbe, Gold, Silber und Gewänder; aber Grabbäume und Trauergewänder gibt es dabei nicht. Von den Untertanen, die ihm nahestanden, und den bevorzugten Beifrauen folgen ihm in vielen Fällen mehrere zehn oder hundert in den Tod.,²⁵⁵ Ölenle birlikte dul karısını da diri diri gömmek âdeti vaktiyle birçok milletlerde²⁵⁶: eski Yunanlılar, Germanler, İskitler, Traklar ve Slavlarda²⁵⁷ vardı. Bugün bu âdet Hindularda hâlâ yaşamaktadır²⁵⁸. Keza ölenle birlikte yakınları ve uşaklarını da diri diri veyahut

²⁵² Kr. Miyatev "Madara süvarisi,, İBAİ dergisi V. 108 ve devamı.

²⁵³ Marquart "Streifzüge,, 205.

²⁵⁴ Marquart "Streifzüge,, 204. Keza bk. A. A. Kotlârevskiy "O pogrebalnih obiçayah yazıçeskih Slavyan,, Sbornik otdeleniya russkago yazıka i slovesnosti imp. Akademii nauk t. XLIX. 59 ve devamı.

²⁵⁵ De Groot "Die Hunnen usw., 60.

²⁵⁶ Bk. Witwentötung, Eberts Reallexikon der Vorgeschichte. Bd. 14, 440; Grabbeigabe, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. III. 1084; J. Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde Bd. IV. 55, Strassburg 1919; Schwenn "Menschenopfer,, 62, 173 ve devamı.

²⁵⁷ Kotlârevskiy op. cit. 42 ve devamı.

²⁵⁸ Chantepie de la Saussaye, "Lehrbuch,, II. 46.

son dakikada öldürüp gömmek âdeti de vaktiyle oldukça yaygındı. Bu âdet eski Türkler²⁵⁹, Kumanlar v.s. gibi muhtelif Türk kavimlerinde, eski Yunanlılar ve Slavlarda v.s. vardı. Nihayet uşaklar veya hususi elçilerle ölene hediyeler göndermek âdeti eski Türkler, Kumanlar²⁶⁰ gibi diğer Türk kavimlerinde de mevcuttu. Bizans tarihçisi Menandros, Silzibul öldüğü vakit oğlu Türk Hanı Türksan bir matem gününde dört kişiye öbür dünyaya gidip ölen Silzibul'a bir haber götürmelerini emretmiş olduğunu anlatır²⁶¹. Bu âdet Türklerden başka milletlerde de vardır. Meselâ Herodot, Getlerin her dört yılda bir Tanrıları olan Zalmoksis'e bir elçi göndermek âdetleri olduğunu söyler²⁶². Yukarıdanberi sayılan bütün âdetler açıkça göstermiştir, ki Proto-Bulgarların mezar hayatına dair tasavvurları pek mütekâmilidi. Anlaşıldığına göre, ölünün öteki dünyada yaşadığına ve kadına, uşağa, maiyete v.s. ihtiyacı bulunduğu inanırlardı. Proto-Bulgarların defin âdetleri hakkındaki Arap haberleri henüz arkeolojik buluşlar tarafından teyit edilmiştir.

Papa I. Nikolay'ın yüzüncü cevabına bakılırsa, Proto-Bulgarlar ölünün mezarı üstüne bir höyük dikerlerdi²⁶³. Ölen ne kadar tanınmış bir adamsa, höyük okadar yüksek olurdu. Omurtag Hanın kitabesinden bu anlaşılır²⁶⁴. Yordanes'e göre Attilâ'nın mezarı üstüne de böyle bir höyük dikilmiştir²⁶⁵.

Omurtag Han devrinden, tanınmış bazı şahsiyetlerin hatırasına hürmeten dikilmiş olan bazı mezar taşı kitabeleri bize kadar intikal etmiştir²⁶⁶. Lâkin bu kitabelerin nereye, höyüklere mi, yoksa alelâde mezarlara veya başkaca mahallere mi dikildiği henüz tamamiyle ispat edilmiş değildir.

²⁵⁹ 256. haşiyedeki literatüre bk.

²⁶⁰ Munkâsci "Ethnographia., dergisinde (VII. 309) Jean Sire de Joinville'in "Histoire de Saint Louis Credo et lettre à Louis X sec., (Ed. Paris 1874 272) adlı eserinden Kumanlara dair olan kısmı zikreder.

²⁶¹ Excerpta de leg. I. 207.

²⁶² Herodot, IV. 94. Fr. Pfister, Philologische Wochenschrift Jahrg. 49 (1929) 980.

²⁶³ Responsa etc. 100.

²⁶⁴ V. Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri., No. 10.

²⁶⁵ Jordanis "Romana et Getica., XLIX. 258.

²⁶⁶ Bk. V. Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri., No. 1-9.

Papa I. Nikolay'ın yüzüncü cevabına göre Proto-Bulgarlarda şöyle bir âdet daha vardı: şehitleri, akraba ve dostlarının isteği üzerine, memleketine getirip gömerlerdi²⁶⁷. Bu haberi, bize kadar gelen mezar kitabeleri de teyidettiği anlaşılıyor. Çünkü bunlardan dört tanesi muharebede şehit düşen yahut Ağababa dolayından pek uzak olan Dnyeper, Tisa nehirlerinde boğulan kimselere aittir; halbuki adı geçen kitabeler Ağababa'da bulunmuşlardır. Şüphesiz, bunların *kenotafi* denilen boş mezarlara veyahut bilhassa görülecek yerlere dikilmiş bir hatıra kabilinden kitabeler olması ihtimali de vardır. Ölüyü vatan toprağına gömmek isteğinin ölümlere ibadetle veya mirasına konmak için şehidin cesedini alıp götürmek şeklindeki Hun âdetiyle²⁶⁸ ilişği olup olmadığı söylenemez.

E F S A N E L E R

Din mefhumunun zaruri kısımlarından birini efsane teşkil eder. Efsane deyince ilâhlar, şeytanlar, mukaddes varlıklar, kahramanlar ve bazı eşyada, insanlar ve hayvanlarda bulunan orendistik kuvvetlere dair masal ve hurafeler anlaşılır. Bu masal ve hurafeler, onların yaptığı işleri, hareketleri, oluşları bildirirler. Binaenaleyh efsane, dinin, insanın mukaddes kuvvetlerle olan münasebetini masal halinde gösteren parçasıdır. Bu genişlikte anlaşılan efsane, bütün dinlerde vardır. Şüphesiz, bu Proto-Bulgar dininde de eksik değildi. Fakat, maalesef, Proto-Bulgar efsaneleri bize kadar intikal etmemiştir. Şu iki hâdisede, belki, bu efsanelerin izleri görülebilir. Proto-Bulgar hanlarının isim listesinde²⁶⁹ zikredildiğine göre ilk hükümdar olan Avitohol Han 300 sene, halefi olan İrnik Han 150 sene yaşamışlar. Herhalde bu uzun efsanevi hayatın dallı budaklı birçok rivayet ve hikâyelerle süslü olduğu muhakkaktır²⁷⁰. Bozuk

²⁶⁷ Responsa etc. C.

²⁶⁸ De Groot "Die Hunnen", 61; kıyasla J. Deguignes "Histoire générale des Huns, des Turcs etc.", I. 2, 15.

²⁶⁹ İ. Mikkola "Türksko-Bolgarskoe létoçislenie", İzv. Otd. Russk. yaz. i slov. İmp. Akad. Petrograd XVIII (1913) I. 243; V. N. Zlatarski "Tarih", I. 1. 353 ve devamı.

²⁷⁰ Von Arnim'e göre "Wer war Avitohol?", (Miletçi dergisi 513) Avitohol mukaddes kitaplarda adı geçen bir şahsiyettir. İrnik'in umumiyetle Attilâ'nın en küçük oğlu Hernac olduğu kabul edilmektedir. Ona dair Priskos'un anlattıkları Excerpta de leg. I. 145, 5 ve devamı.

bir Proto-Bulgar kitabesinde grifon sözü geçer²⁷¹. Ne yazık ki, metinde bu sözün hangi fikirlerin gelişi olarak geçtiği anlaşıl-mamaktadır. Lâkin grifonun, belki de yabancı bir tesirle, Türk mitolojisinde mühim bir rol oynadığı görülmektedir. Bizans mü-verrihi Priskos'a göre Avarlar Okyanus kıyısında bir memlekette yaşayan kalabalık grifonların hücumu ile bu yurdu terkeden mil-letler tarafından eski yurtlarından kovulmuşlardır²⁷². Macaristan'-da Nagy-Szent-Miklôs'ta bulunan Attilâ definesinden vazolarda grifon tasvirleri görülmektedir.

Proto-Bulgarların kendilerine mahsus rivayetleri bulunduğu gibi, diğer Türklerin hepsinde müşterek olan başkaca rivayetleri de bildikleri, kâinatın yaratılışı efsanesini v.s. de tanıdıkları muhak-kaktır. Fakat bütün bunlardan hiçbiri bize intikal etmemiştir.*

²⁷¹ Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri,, No. 13. Keza bk. Greif, Hand-wörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. III. 1129 ve devamı.

²⁷² Bk. K. Meuli "Scythica,, , Hermes dergisi 70 (1935) 155 ve oradaki literatür. Suidae "Lexikon,, ed. A. Adler. Lipsiae 1928 s. v. Avarlar.

* Bu makale Sofya Üniversitesi Dil - Tarih Fakültesi yıllığı'ndan (c. XXXV. 1. (1939), s. 1 - 62) dilimize çevrilmiştir.

BAKIRÇAĞI KÜÇÜK ASYASINDA BÜYÜK ANA KÜLTÜ *

ALACAHÖYÜK KÜLT STANDARTLARININ TEFSİRİNE DAİR

FRANZ HANÇAR (Viyana)

Türkçeye çeviren : FÜRÜZAN KINAL

Ben, işte buradayım. Herşeyin anası tabiat benim, bütün unsurların hâkimesi, bütün başlangıçların başlangıcı, uluhiyetlerin en yükseği, gölgelerin kraliçesi, göktekilerin birincisi . . . Birçok şekiller altında, çeşit çeşit adetler içinde ve birçok isimler altında bütün dünyada tebcil edilen biricik uluhiyetim.

(*Apuleius, Metamorfoz'lar XI, 5*)

Yaşadığımız jeolojik çağın çok eski bir zamanında Yakınşark'ta, iktisadî mühim bir faktör olarak, kadının sosyal bakımdan değerinin yüksek olduğu, müşterek bir ana-cetten gelme suretiyle akrabaların cari olduğu, ana tebcili ve toprak bereketi büyüğü ile birleşik yerleşik bir zürralık buluyoruz. Bu en eski Önasya ana kültürünün kalıntısını yalnız 3. hattâ 4. bine götürülebilen göğüslerini elleriyle kaldıran veyahut göğsünde çocuğunu tutan, taştan veya kilden sayısız Mezopotamya çıplak kadın figürleriyle değil, bilâkis müteakip bin yıllarda eski şark ruhî hayatının bu kökten çıkarak önem kazanan ve sakinlerinin zihniyetine, kültürüne ve sanatına eski şark hususiyetinin damgasını basan karakteristik esas hatlarla daha açık olarak anlıyoruz.

Tarihçi için, bu büyük Önasya tanrıçesinin, ilcalı, açıktan açığa cinsiyete bağlı majik varlığı hakkındaki çok şekilli tasavvur, Yunan ile Roma'nın nordik zihniyetinin kahramanca savaşarak tartıştığı "Ostik," muariz kuvvetin özüdür. İlk tarih araştırmacısı ise, bunu eski şarkın ilk kuvvet kültürünün türlü şekillerini, mânevi hayatın inkişafını kavramasına yarayan belli başlı kültür alâmetleri olarak görür.

Bazıları daha eski olabilen kadın statülerinden sarfı nazar, en eski tasviri sanat eserlerine Küçükasyada, Alacahöyük buluntu-

* Archiv für Orientforschung, cilt XIII No. 6, s. 289.

ları arasında rastlıyoruz. Bu kazı yerini, Türkiye devlet reisi ATATÜRK'ün misafiri olarak ziyaret şerefine nail olmuştum. Alaca-höyük şimali-şarkı Küçükasyada, Boğazköy'den 25 km. uzaktadır ve belki de insan elinin kurduğu ve bilâhare çöken yapı eserleriyle kendiliğinden yükselen Önasyada bu tarz birçok iskân tepelerinden biridir. Beyzi şekilde ve takriben 20 m. yüksekliğindedir. Tepesinde bugün ona "Höyük,, ismini veren köyün düz damlı, taştan küçük evcikleri vardır. Tarihi ve öntarihi zamanlara ait birçok tabakalar arasında, Etiler'den sonra ve nihayet yeni ve eski Eti kültür eşyaları arasında 6.5 ilâ 9.75 m. derinlikte bir ön Eti ve bakır çağı iskânının fevkalâde zengin ve dikkate şayan bakiyelerine rastlandı¹. Bu buluntuların önemi o kadar büyüktür ki, bunların tamamen anlaşılması, iskân tepesinin büyük külfetle kaldırılmasına bağlıdır.

Şimdiye kadarki kazıların sonucundan bugün şunlar biliniyor: yüksekliği muhtelif olan 3 m. kalınlığındaki bakır çağı tabakası bir yığın muhteşem gömmeleri ihtiva eder. 0.5-1 m. kalınlığında bir yangın ve tahrip tabakası bu zengin kültürün çöküş tarzını gösterir ve aynı suretle bunu, üstteki eski Eti tabakalarından açıkça ayırır. Bu kültür M. E. 3. binin ikinci yarısına aittir². Gömme âdetlerinde sığır, koyun, keçi ve köpek hediye olarak verildiği gibi, kendine mahsus tasvir edilmiş sanat eserleriyle ölünün bezenmesi de hususi bir rol oynar.

¹ Remzi Oğuz Arık, «les fouilles d'Alaca höyük entreprises par la société d'Histoire Turque. «Raport préliminaire sur les travaux en 1935, Ankara 1937. Aynı müellif, «les premiers résultats de fouille d'Alaca höyük»: Belleten I (Ankara 1937), S. 222-234.

Hamit Zübeyr Koşay, The results of the Excavation made on behalf of the Historical society at Alaca höyük in the Summer of 1936: Belleten I (Ankara 1937) S. 534-542. Aynı müellif; Alaca höyük: La Turquie Kémaliste No: 15 Okt. 1936 (Ankara) S. 2-8.

Franz Hançar, «Kafkas ilk tarih araştırmaları ışığında Anadolu'nun yeni eneolitik buluntuları»: II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul 1937), Fransızca olarak da yayınlanmıştır. Aynı müellif, Alaca höyük: Ein hervorragender Siedlungs und Bestattungsplatz unfern von Boğazköy: Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens II (Wien 1938) S. 3-36.

² Dr. K. Bittel, 1939 kazısı sonuçlarının önem bakımından şimdiye kadar yapılanlara üstün olduğunu ve Sümer kültür sahasıyla açık bir kültür münasebeti gösterdiğini bana dostane bir şekilde bildirdi. Ben 1937 de İstanbulda II. Türk Tarih Kongresi münasebetiyle verdiğim konferansta Kafkasya ile doğru-

Hayvan hediyelerinin maksadı hakkında şu hakikatler mühimdir: elde edilen kemiklerden hiçbirinde yanık izleri yoktur. Boynuzlu hayvanların yalnız bir kısmı, meselâ başı, vücudün yalnız ön veya arka kısmı gömülmüş, tam olarak sadece köpek iskeleti bulunmuştur. Bu hayvan hediyeleri doğrudan doğruya ölünün yanında olarak pek nadir, bilâkis mezar yapısının balçık veya taşla döşenmiş hususi bir yerinde bulunur; bunlar daha ziyade ölülerin yer altındaki hayatları için verilen yemekler olup, yüksek iradeli bir varlığa takdim edilen kurbanlardı.

Bakır çağı Alaca höyüğünde tanrı tasvirlerinin yokluğu bu düşünceye mükemmel uyar. Gömme âdetleri içine gizlenen kült fikri yalnız "Güneş kursu," denilen şekillerde vücut bulmuş olarak karşımıza çıkar. Bunlar kendine mahsus, çoğu gerçekten büyük, kurs biçiminde madenî süslerdir. Yükseklikleri 15-34 sm. arasında değişir. Kursun kenarından çıkan iki kol ait oldukları irtibat köprüleriyle herhalde süsleri yukarıda biraz ayrılan saplar üzerinde tuttuğu ve iplerin, kordon veya bağların yardımıyla tutulabilir şekilde tesbit ettiği anlaşılıyor. Bu âsa süslerinin veya alem başlarının ilki, hoker vaziyetindeki bir cesedin arkasında, sırtı boyunca bunun gibi altı süs bir arada, bir geyik figürüyle beraber, bir mezarda bulundu. Aynı düzende olmamakla beraber bunun benzerine büyük bir geyik veya sığır figürüyle aynı toplulukta başka muhteşem mezarlarda da rastlandı. Bunların gerek bulunuş vaziyetleri, gerek âsa başlarının garip şekilleri külte müteallik bir tasvirin mevcudiyetini hatırlatıyor. Bunlar aralarında üç gruba ayrılırlar: ilk olarak yuvarlak veya yarım daire biçimine yaklaşan veyahut mainimsi kursları dar bir çerçeve üzerinde muntazam bir

dan doğruya bir münasebetin kabulü aleyhinde bulunmuştum. Bu suretle bakır çağı Alaca höyüğünü zaman bakımından tesbitim de mükemmel bir tasdik bulmuş oluyor. Ve hem Türkiye tarafından IV. bin olarak gösterilen tarih, hem de T. Hurtvath tarafından «Un peuple cavalier prescythique en Hongrie» Dissertationes pannonicae II-9, Budapest 1939. S. 67-69 da çok kısa olarak 1000-800 diye verilen tarih bertaraf edilmiş oluyor. Bu tahmin çok lüzumlu olan esaslardan mahrumdur. Çünkü bunlar haricen tamamen tiplleştirilerek kazanılmıştır ve tamamen kifayetsiz vesikalara dayanmaktadır. [Burada şu noktayı izah etmeden geçemeyeceğiz: Müellif Alaca höyük 1936 raporunu zikrettiği halde, eserinin 169. sahifesinde «Bakır çağı, III. bin yılın ilk nısfı, belki de 4. bin yılın sonları» denildiğini, yani M. E. ca 3000-2500 arası gösterildiğini söylemiyor. F. K.]

kafese geçirilmiş olan alem başlarını sayıyorum ³. ikinci tip olarak jeometrik bir forma hayvan veya nebat aleminden figürlü bir ilâve eklenen ⁴ bu başlıkları gösteriyorum. Bunlardan bir tanesinin yüzeyinin 16 kareye bölünmesi ve içlerine kısmen sağa, kısmen sola giden gamalı haçlar geçirilmesi bilhassa dikkati çekmeğe lâyıktır (Res. 3). Figürlü ilâve olarak en çok büyük sığır boynuzlarına rastlıyoruz. Bunlar o şekilde konmuştur ki, kurs sanki bunların arasında geniş alının üzerinde duruyormuş gibidir. Burada öyle kendine mahsus kuruluş vardır ki, içi delik bir kurstan mücessem bir geyik sanki girer ve sığırın alını üzerinde durur (Res. 2). Bu tarzdaki bir parçada kurs kenarlarının geniş bir şua çelengi ile ⁵ çevrelendiğini görüyoruz (Res. 6). Üçüncü tipi âsa başlıkları teşkil eder. Bunlarda boynuzlar arasındaki kafesli kurs yerine bir kemer geçirilmiştir. Bu kemerin altında hayvanlar yürürler. Bir tanesinde boynuzları çok çatalı bir geyik (Res. 1), bir diğesinde boynuzu 16 çatal olan bir geyiğe iki tarafında birer sığır refakat etmektedir (Res. 5). Her üç hayvanın anlına kadar kıymetli madenle kaplanmış olması enteresandır. Bu tarz üçüncü bir süste muazzam boynuzlu ve yüzü altın kaplamalı büyük bir geyik kemerin altında öne doğru, yüzleri gümüşle kaplanmış diğer iki küçük hayvan, muhtemelen panterler de arkaya doğru yürümektedir. Yalnız kemer ve sığır boynuzlarının bir güneş kursu meydana getirecek surette birleşmesini gösteren ve tamamen figürlü ilâveler aynı suretle alem başı olmağa yarayabilen ve öz bakımında hiç şüphesiz evvelkilere ait olan ve birlikte bulunan kült işaretlerinin görünüş itibariyle başka bir tarzıyla irtibat teşkil ederler. Bunlar çok büyüktür, yükseklikleri yarım metreyi geçen ilâvelerin kaidesi üzerinde tek bir hayvanın heykeli- bu daima sığır veya geyiktir- durur ve bu, mezarlardan çıkarılan kurs şeklindeki süslerle doğrudan doğruya münasebettardır. Bütün parçalarda vücudun ön kısmının yüksekliği ve yüksek bir taşıyıcı olmakla münasebettar olabilen sırtın dikliği dikkate değer, böylece dört ayaklı büyük bir hayvan dikkati daha çok kendi üzerine çekmektedir. Sığır ve

³ F. Hançar, Wiener Beitrage, Tab. IV, 4.

⁴ F. Hançar, Wiener Beitrage, Tab. IV, 2 ; V, 1.

⁵ Bu resimlere dostane bir şekilde müsaade ettiği için, Dr. H. Koşay'a (Ankara) en kalbi teşekkürlerimi sunarım. Bu alemlerin ilk neşri için Belleten II, 5-6 (Ankara 1938) Tab. XXVIII ze bak.

geyik alemlerinde maden tekniği bakımından yüksek durumda olan bakır veya bronzu işlemek için, kıymetli maden ya dövülerek veya kakılarak kullanılmıştır. Bu hayvan alemlerinin en güzeli ve en kıymetlisi başı ve boynuzları gümüş kaplamalı, bakır veya bronzdan bir geyiği gösterir, vücudine de zikzak bandlar, daireler veya çift daireler şeklinde gümüş kakılmıştır (Res. 4). Bu parça yalnız sanat olgunluğu ve sanatkârane süsleme noktasından değil, onu tanıtarak ifade eden hayvan stili bakımından da enteresandır. Yani geyik, vücudünün jeometrik örneklerine rağmen, doğrudan doğruya ahenkli bir tesir bırakır. Bundan dolayı o şematize edilmeksizin yapılmış ve tabii nümune onun esas hatlarında aksettirilmiştir. Bu hatlar iyi bir görüşle şöyle toplanır: burun delikleriyle dar bir ağız, yuvarlak gözler, ses dinler gibi öne dikilmiş kulaklar, muazzam 12 çatalı bir boynuz ve boynuzun güzel bir şekilde salıncaklanan budakları, geniş bir boyun, kuvvetle çukurlaşan göğüs, zarif bir göğde, kuvvetli bir bel, yuvarlak bir kuyruk, kuvvetli olduğu kadar mafsalları bariz ve iyi şekillendirilmiş tırnaklı ve arka tırnaklı bacaklar.. parlaklık ve renk tesiri içinde değişen muhteşem geyik, kendi kültürünün sanat istikametini açık bir şekilde ifade ediyor: tabiatın mücerret, fikir bakımından muayyen, doğrudan doğruya hasselerin idrakine dayanan, şekillenmiş bir aksini vermeğe çalışıyor ve bu suretle sanat yaratıcılığının ahenğini bozmaksızın, jeometrik şekilleri tasvir sahası içine alabilmek hususunda şartlar yaratıyor.

Bu armoni muhteva bakımından da sağlamlaştırılmıştır. Öyleki fikrimce Alaca höyük alemleri görünüşte muhtelif şekilde olmalarına rağmen, fikir bakımından bir birlik gösterirler. Bakırçağı Alaca höyüğünün kâşif ve hafiri Dr. H. Koşay haklı olarak hayvan süslü âsa başlarının ve boynuzlu kafes kursların totemik mânasından bahseder. İnsan başlangıcının totemik tasavvurlarının en eski formundan ve ata ile totemin münasebetinin burada asla bahse mevzu olmayacağını da bu izaha ilâve etmiştir. Buradaki jeometrik motifler bilâkis kâinatın en eski kavranışının ön plâna nasıl getirildiğini ve bunun, hayvanın taşıdığı mânanın değişmesine nasıl sebep olduğunu açıkça gösterir. Çünkü bu hususta hiç şüphe yoktur ki, kafesli kurs ve onun çevresi ve yarım daire şekli göğü tasvir eder. Geniş şua çelengi ve tesadüf olunan gamali haç-

lar⁶ tamamen aynı mânâyı ifade eder ve üçüncü alem tipinin kemeri de bu tasavvur çevresine dahildir. Bu güneş ay ve yıldız işaretinin derunî bağlanmasında olduğu gibi, gök kemerinin hayvanlarla, bilhassa sığır ve geyikle derunî bağlanması da herhalde bu eski totem-ataları'dünya tasavvurunun başka bir sahasına götürüyor. Geyik, vücudü üzerindeki müşterek merkezli daireleri ve haçları beyhude yere taşımaz, güneş kursundan dışarı doğru beyhude yere çıkmaz, boynuzları gök kemerine kadar beyhude yere ulaşmaz ve altın ve gümüş sembolü kült alemine beyhude yere sokulmaz. Aynı suretle geyikle sığıra, herhangi bir suretle meydana gelen eski totemik vazifeleri bir yana bırakılarak, gökasıllı göziyle bakmak isteniyordu. Bu artık varlığın nizam prensibi olarak totem hayvaniyle insanın iktisadi, atasal ve majik irtibatı gibi, eski anlamda bir totemizm değildir. Alaca höyük standartlarında daha çok geniş gören bir düşünce, varolanın daha etraflı bir tanınması ifade edilmiştir.

Bu izah bakırçağ Alaca höyüğünün kültür seviyesine tamamen uyar. Buranın iktisadiyatının ana direği olarak hayvan beslemevi, ziraati, fakat bilhassa devam edegelen meşhur eski şark ticaretini tanıyoruz⁷. Göğün elemanter kuvvetlerinin çoban köylüler yanında kült bakımından tebcil edildiğini görmemiz de bu izahı aydınlatır. Ohalde yakın şarkın zihniyeti için okadar tanılan kadınlık kudreti ve bereketi kült fikri burada yok muydu? Sayısı daha az olan şematik kil idoller⁸ ve bir şey üzerine dikilecek safihalara benzeyen altından⁹ bazı süslerin mevcudiyeti, onun eski tasvir şekillerinin durumunu gösterir, fakat hepsi bu kadar olmaz, yoksa bu, kült standartlarında mı saklıdır.

Alaca höyük buluntularıyla buna doğrudan doğruya cevap vermek imkânsızdır. Çünkü bizzat alemlerin ifadeleri kurs, sığır ve geyiğinin dikkate değer önemi ile iktifa ederler ve süslerin bulunuş şartları, bunların muhteşem gömmelere açıkça aidiyetine ancak şahadet ederler, o kadar. Demek ki bizzat Alaca höyük

⁶ Altın safihacıklar dahi gamalı ve köşeli haçlar şeklinde çıkmıştır. Belleten II, 5-6 (Ankara 1938) Tab. XXVIII solda, aşağıda ve ortada.

⁷ F. Hançar, Wiener Beitrage, S. 21-29.

⁸ F. Hançar, Wiener Beitrage, Tab. VII, 2.

⁹ F. Hançar, Wiener Beitrage, S. 17; Belleten 5-6 (Ankara 1938), Tab. XXVIII solda ve yukarda, ortada.

kendi alemlerinin derin mânası hakkında susuyor. Fikrimce bu noktayı daha açık görebilmek için-Alaca höyükle aynı zamanda veya daha eski, hattâ muahhar olan Önasyanın yüksek kültürleri bize yardım ederler. Bu kültürlerin, terakki ederek, insan şeklindeki uluhiyete erişmesi, kült fikrinin esasını tanımayı kolaylaştırır, bize kadar varan kült muameleleri ve tanrıları tanıtan alametler onların geçmişi ve aslı üzerine ışık serperler.

Eski şark mâneviyatının en karakteristik çizgisi olarak, kökü çok derinlerde olan buğa kültü ile karşılaşırız¹⁰. Eski şarkta sığır boynuzu genel olarak tanrı tacının en esaslı bir kısmıdır. Tanrı ve gök tanrı, buğa tanrıları olarak düşünülür ve en yüksek uluhiyetlerin alâmeti sığırdır. Sığırlar tanrıların mukaddesatıdır ve takdis edilirler.

Uruk'un Cemdet-Nasr devrinden (Moortgat'a göre 3200) kalma bir silindir mühür (Res. 7), dinî bir kayık seyahatini gösterir. Bunun üzerinde bir rahip, onun arkasında mukaddes bir yer, önünde bir sığır tarafından taşınan ve onu İştâr olarak takdis ettiren iki kamış demeti alemleri ile taçlanmış bir basamaklı mihrap görürüz. Bir hizmetkâr kürek çekiyor, bir başkası kayığı idare ediyor. Eski Sumer zamanında (Moortgat'a göre 2800) ana tanrıçe Nin-Hursag kültü için¹¹ El-Ubeyt mâbedinin kakma frizleri çok kıymetli bir manzara arzeder. Bu frizler mâbedin sığır ve keçi sürülerinin resimlerini verirler, onların çobanlarını da mâbedin süt işlerine bakan rahipler olarak gösterir. Yalnız bu deliller sığırın eski şarkın çok şekil gösteren Magna-Mater kültüne aidiyetine şüphe bırakmaz. Oturan bir tanrıçe önünde kanatlı bir kapının veya bir mukadees yerin taşıyıcısı olarak yatmış sığırı gösterir (Res. 9) başka bir silindir mühür daha tanıyoruz¹². Bu silindir mührün kompozisyonu bizim için bilhassa ilgi vericidir: bu bize sığırın hem dişi bir uluhiyetle, hem de tanrılaşan güneşle derunî bir münasebeti olduğunu anlatır. Çünkü burada oturan tanrıçe İn-nin, yalnız sabah yıldızının ve doğan güneşin arkadaşı olmamalı,

¹⁰ S. T. von Margvelaschwili, *Der Kaukasus und der alte Orient*: ZE 1937, S. 306-311 ve burada gösterilen bibliografya.

¹¹ H. R. Hall and C. L. Woolley, *Ur excavation I*, AL-Ubaid (Oxford 1927), Tab. 27, 29, 32, 33.

¹² W. H. Ward, *The seal cylinders of Western Asia* (Washington 1910) 350, 352-356 numaralı mühür resimleri.

bilâkis kanatlı kapı da mühür resimlerinde, çok defa bir dağ üzerinde açılmış iki kapı kanadı arasında doğarak gösterilen¹³ güneşe ait olmalıdır. Nihayet başka âbidelerden ve yazılı kaynaklardan da biliyoruz ki, buğa Kalde de Ur şehrinin arma hayvanıdır ve onun ay tanrısı Sin'in sembolü ve aslında Sumer'lerde kült eşyası olduğunu, onların dünya tasavvurlarında inek ve buğanın mevcudatın anası ve atası sayıldığını biliyoruz.

Göğün tabii kuvvetlerinin en eskiecessümünü "Yiğit ve muzaffer, mukaddes ve korkunç,, önasyalı fırtına tanrısı tasvir eder. Acaba o, Demircioğlu'nun¹⁴ isbat etmeği denediği gibi, 3. binin ilk zamanlarında şarkı Anadolu dağlarında ilkin isimsiz olarak mı zuhur etti, yoksa Babil'de ve onun tesir sahasında 3. bin sonlarında Adad olarak veyahut 2. binde Eti memleketinde Teşup olarak ve nihayet antik dünyada Jupiter Dolichenus olarak mı tebcil edildi? Onun aslında buğa olarak tasavvur edilmesi çok muhtemeldir. Alaca höyükten çıkan boynuz süslü ziynet eşyalarının ve ona benzer tasvirlerin kült standartı olarak anlaşılması, sığırın dünyayı çevreleyen gökle ve onun tanrısallık kuvvetleriyle, dişi yaratıcı ve bereket kudretiyle de bir vahdet halinde daimi irtibatını, hattâ aynıyetini açıkça ifade eder.

Standart formları hakkındaki bu tahmini II. Sargon'un (722-705) Korsabat'taki sarayından çıkan bir kabartmada tasvir edilen bir Asur standartı kati olarak teyid etmektedir. Bu standart en yüksek tanrı ve dünyanın hâkimi olan Asur ile ortası delik bir kursu gösterir, kendisine mukaddes buğaları refakat eder ve bunlar ayrıca iki buğanın alınları üzerinde dururlar. Dairevi kurs kenarı ve Babil güneş tasvirlerine mahsus olarak tanıdığımız¹⁵ daire içindeki huzmeler güneşi semböleştirirler ve bu suretle Asur baş tanrısı dahi bize güneşin eskiecessümünü, bu hayattı önemi olan tabiat kuvvetini tanıtır. Bu her ne kadar Alaca höyük bakır çağından takriben 1500 yıl uzaksa da, aynı tarzdaki bu Asur standartı hiçbir zaman tesadüf bir yeni icad değildir, bilâkis çok eski bir dünya idrakinin sanatta tecellisine kadar gi-

¹³ W. H. Ward, The seal sylandes of western tria, 244 ve devamındaki mühür resimleri.

¹⁴ H. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier, Berlin 1939.

¹⁵ F. Sarre, Die altorientalische Feldzeichen, mit besonderer Berücksichtigung eines unveröffentlichten Stückes: Beiträge zur alten Geschichte III, (Leipzig 1903) S. 333.

der, Alaca höyük dahi bunun kökleriyle herhangi bir surette bağlı idi.

Eski şark yüksek kültürlerinin zikredilen kökakra-balı tasavvurlarının dikkate değer bir beraberlik, hattâ erkek ve dişi uluhiyetlerin bir iç içelik göstermesi bizi şaşırtmamalıdır. Bu kültürlerin taşıyıcıları arasında kavmi ve dolayısıyla sosyal değişiklikleri gösteren bir tezahürdür. Meselâ baba hukuklu (peder şahî) çoban nomadların yerine, ana hukuklu (mader şahî) ziraatçı kabilelerin geçmesi, kavmi bir üstünlüğü gösterir, tıpkı yeni cemiyet hayatında kavmi karışma elemanlarının kuvvet nisbetlerine tesir ettiği gibi, onların tanrılar dünyasında da aynı suretle tanrı ve tanrıçe birbiri üzerinde ve birbiri yanındadır.

Acaba Alaca höyükte bu tarz eski dişi yaratıcı ve bereket kudreti kült fikri yok muydu, yoksa erkekleşen bir gök uluhiyeti ile yerini mi değiştirmişti? Bu evvelce de tekrar edildi ve sığır ve kadın uluhiyetlerinin pek erkenden görülen beraberliği, yakın şarkta bu eski kült fikirlerinin devam ettiğini gösterir. Alaca höyükteki görüş içinde de onun muhteşem mezarlarından çıkan standartların sığır boynuzlarını bu anlamda gösterdiğine sadece işaret edilmez, bilâkis bunların eski mühürlerdeki Önasyanın büyük dişi uluhiyetiyle de harici şekil bakımından dikkate değer bir uygunluğu vardır. Meselâ tek uluhiyet olan İştâr'ın tıpkı Alaca höyük standartlarından birinin üzerindeki dişi geyik gibi, Asur silindir mühürleri üzerinde bir huzme çelengi ile tasvir edilmesi, yalnız tesadüf sayılabilir mi¹⁶ (Res. 10) ? Fakat burada zikredilen Asur standartında olduğu gibi, bir taraftan Anadolu'nun bakırçağı sanat yaratıcılığı ile Asur'unki arasında önemli bir zaman farkı olduğunu bir defa daha tebarüz ettirmeliyiz, diğer taraftan da Asurlu eserin cazibesine hak vermek için, dünya tasavvuru bakımından muayyen bir motifin kuvvetle devamını ve bilhassa uzun ömürlülüğünü göstermeliyiz.

Alaca höyük standartlarıyla bir süro-Hittit silindir mührü üzerindeki çıplak tanrıçe motifi arasında görülen harici uygunluk da çok aydınlatıcıdır¹⁷ (Res. 12). Bu motif şarkî Anadoludan çıkar. Kapadokya ticaret kolonileri devri denen zamandaki Kapadokya

¹⁶ W. H. Ward, The seal Silynders of western Asia No: 752; 754; 756; 759; 765.

¹⁷ W. H. Ward, aynı yerde, No: 930.

taş oyma sanatının motif hazinelerine ve dolayısıyla bakırçağı Alaca höyüğü zamanına aittir¹⁸. Burada bizim için mühim olan nokta şudur: bizim İştar'da dahi aşk tanrıçesi ve hayat bahşedici olarak tanımağa mecbur olduğumuz tanrılaşmış dişi kudretin bir tezahürü olan çıplak tanrıçe, bir sığırın sırtında duruyor ve garip bir kemerle çevreniyor, onun kanatları onu, gök kubbesinin temsili olarak tanıtıyor. Bu kompozisyonda bizim üçüncü tip kült standartlarının çok yakın bir paraleliyle karşılaşmıyor muyuz? Orada olduğu gibi, burada da mühür resimleri üzerinde açıkça bereket tanrıçesi olarak tanılan yüksek varlık duruyor. Her iki sanat tipinin tetabuku o dereceye varır ki, mühür resmindeki kemer, standartın münhani kemerinin çizilmiş tam bir aksi olarak görünür.

O halde bunlar eski ced - analığın, ana kudretinin ilk doğan kült fikrini Alaca höyüğün boynuz süslü standartlarında ebedileştirmek için, sığır tasvirleri esası üzerine ve bu tasvirlerin eski dişi uluhiyete aidiyetine dair bariz işaretleri kendilerinde topluyorlar. Fakat Alaca höyük standartlarında, sanat sıklet merkezi bakımından kült tasavvurlarının mümessili olarak görmemiz lâzım-gelen geyik hakkındaki düşüncemiz açık kalıyor. Eski Önyalyalı ana tanrıçeyi onunla da münasebete getirmek acaba mümkün müdür? Çıplak tanrıçe gibi, onun etrafında da güneşin huzme çelengi parlıyor. Bu her iki kadın bereket tanrıçelerinin tezahür şekilleri nasıl sığır üzerinde duruyorsa, o da sığırın alnı üzerinde duruyor. Öyleyse Alaca höyük kült standartlarının eski, şarklı büyük kadın uluhiyetinin hizmetinde oldukları zannımızı geyik tasdik mi ediyor?

Geyiğin tefsiriyle burada bazı zorluklar ortaya çıkıyor. Buğa nasıl eski şarklıların gece ve gündüzünün uluhiyeti ise, geyiğin de öylece ait olduğu¹⁹ eski şark kültürünün hiçbir uluhiyetini bugüne kadar tanımıyoruz. Anu ve İnnin (İştar) ın bilhassa kutlandığı Uruk²⁰ şehri armasının birbirinden yüz çevirmiş iki kahraman

¹⁸ F. Hañçar, Wiener Beitrage, S. 33 ve devamı.

¹⁹ Yeniköyden çıkan bir tablet üzerindeki ayakta duran kabartma pek nadirdir, bu bir nevi geyik üzerinde eğri esası ve mahrutî külâhı ile bir Eti tanrısını gösterir, fakat o burada zikredilemez, çünkü bu tanrının esasını henüz bilmiyoruz. (Belieten I, 1, 1930) S. 223, Resim 2.

²⁰ H. Th. Bossert, Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker III (Berlin 1930) S. 399, Res. 1.

geyik göstermesi, onun İştar'la münasebetine emin bir delil olmaz. Bu geyiğin, başındaki geyik boynuzlarıyla hakikî bir sığır olduğunu nazarı itibara alsak bile, yine ileriye gidemeyiz, çünkü gök tanrısı Anu dahi kült bakımından buğa ile merbuttu. Fakat oturan bir tanrıçeyi — bu herhalde İştar'dır — ve onun önünde bir mihrabı gösteren bir Asur silindir mührü vardır (Res. 11), buradaki kurban masasının üstünde tamamen mutad dışı olarak bir geyik başı kurbanı durmaktadır. Tanrıçe hediye kabul ettiğine işaret olarak sağ elini geyiğin kafasına koymuştur. Geyiğin Önyasyanın büyük tanrıçe kültüne aidiyeti için benim tanıdığım en eski ve tek delil budur.

Bir de eski şark kült fikirleri çevresinde geyiğin önemi hakkındaki katî fikirleri ancak antikite uluhiyetlerindeki münferit, yabancı tarzlı hatlar verebilirler. Meselâ a. d. Url'un (Amstetten'in garbinde) duvarlarında bulunan²¹ Jupiter Dolichenus'un karısının bronzdan dökülmüş, enteresan figürü bizi hayrette bırakır, çünkü bir dişi geyiğin sırtında durmaktadır, onun tanrısal kocası ise şimşeklerini bir buğadan aşağı çaktırır. Biz bu tanrı çiftinin menşeyini Adad ve İştar'dan tanıyoruz ve bu suretle geyiğin ve Önyasyalı büyük tanrıçenin başka bir müşterek aidiyeti ile karşılaşıyoruz.

Geyiğin, dişi geyikli av tanrıçesi olan ve kendisi de aynı süratle koşar Artemis'in sembolü olduğuna tamamen eminiz. Burada Artemis orman hayvanının bizzat kendisi olduğuna alâmet olarak dişi geyiği boynuzundan tutar. Artemis geyiği korur. Onu takdis etmek için geyik onun mukaddes koruluğunda beslenir. Kendisi de geyik kurbanı kabul eder²². Yakın şarkın ruhî tekâmülünün bu eski basamaklarından çıkan ve bizim için şüphesiz çok efsanevî olan bir rivayete göre, bizzat kendisi de geyik şeklini alabilir²³, çünkü totemden çıkan uluhiyet, yine hayvan olarak ilk şeklini alabilir²⁴. Sonra Artemis'in geyik kültü-

²¹ Viyana sanat tarihi müzesinde muhafaza edilmektedir. R. Noll, a. d. Url duvarından çıkan büyük Dolichenus buluntusu (Wien 1938) S. 8, Res. 1.

²² O. Keller, *Tiere des classischen Altertums* (Innsbruck 1887) S. 75, 96.

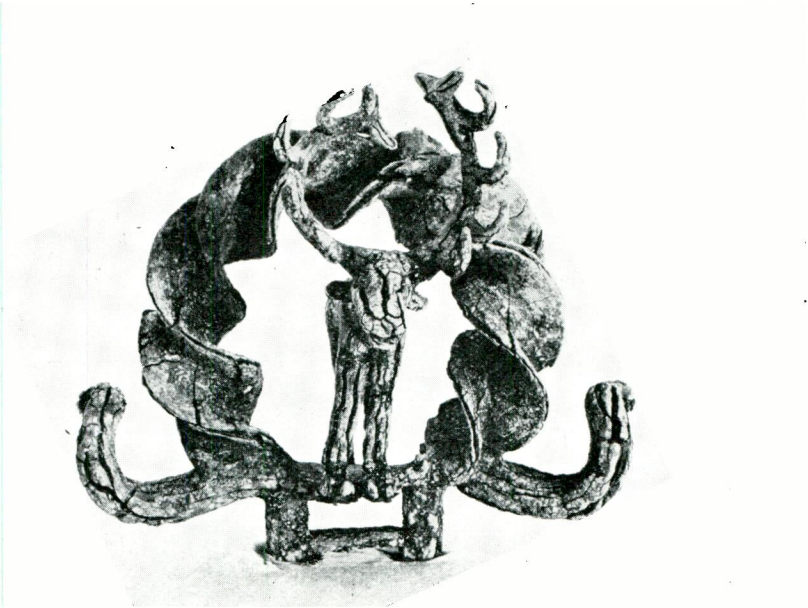
²³ O. Keller, aynı eser, S. 95.

²⁴ Emirgazi'den ve Konya'nın şarkındaki Eskikışlar'dan çıkarılan 13. yüzyıla ait hitit hieroglifiyle yazılı taş kurban sunakları (Alter) üzerinde Hrozný'e göre (Die älteste Geschichte Vorderasiens, Prag 1940, S. 141 de) Rutas tanrı-

nün tanrıçesi, aynı suretle ayın ve gecenin temsilini tasvir etmesi, kaynaklara, ırmaklara ve nemli çayirlara bereket bahşedici olarak tebcil edilmesi, kendi genç kız olmasına rağmen, doğuran anaların yardımcısı olduğu gibi, unumiyetle tabiatta ve insan hayatında kadınlık saadetinin tanrıçesi olması, en eski beşerî ruh tekâmülünden çıkan dişi kudret tanrılaşmasının eski şarklı hatlarını aydınlatan başka bir görüştür. Efesus'un çok göğüslü Diana'sında bereket ifade eden doğuran ve çoğaltan kadınlık kudretinin bariz bir tanrılaşması mânasına gelen bu hatlar çok bariz şekilde kendilerini gösterirler. Biz bunda da tam ayın temsili olarak dairevî kursu görüyoruz, fakat bir de geyik, sığır ve panteri buluyoruz. Demek ki Alaca höyük standartlarından tanıdığımız bu hayvanlar ona izafe edilmiştir. Kırım'da insan kurban edilen Tor Artemis'inin bir sığır tarafından taşınıldığını ve onun boynuzlarının ayın sembolü olarak kabul edildiğini biliyoruz.

Eğer geyik de yer altı hayvanı sayılırsa, ve ölümler devletine ve ölümler ordusuna götürüyorsa, eğer o büyük Hekate'ye dâhi mukaddes olabilirse, ve eski bir şekilde olsa bile, Alaca höyüğün muhteşem mezarlarına bu vazife ile gelmiş olabilirse, bundan onun hayatın başlangıç ve sonuçlarını kendinde toplayan tanrılaşmış ana ve ced - analığa derunî bir aidiyeti mânası çıkmaz. Bizzat Artemis ölüm tanrıçesi sayılır. Ancak bu ölümlerin sebepleri bilinmez ve tanınmaz. Çok defa artık eski anlamında anlaşılmayan çok defa zaman ve tekâmüle göre mâna verilen, fakat yine bu antik tanrıçe ile sıkı bir rabıtası olan bağlar, bu eski tarih zamanlarına ve tekâmül derinliklerine bağlanırsa, dişi kudret de hayvan bereketi ile maji ve kült bakımından orada bağlanır ve dişi kudret kendi kült ifadesini orada, verimli suyun bereketinin tebcilinde

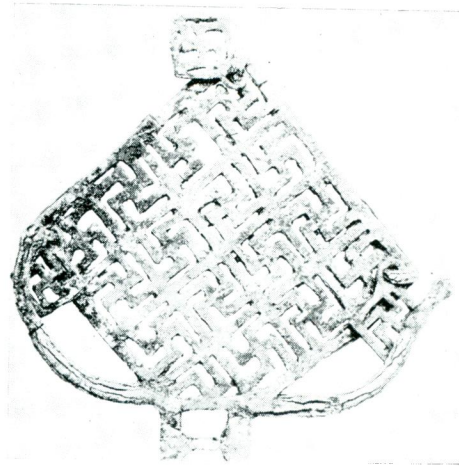
çesinin "bir geyik boynuzu ile takdim,, edilmesi, bu münasebet için önemlidir. Her halde Eti'lerin büyük fırtına tanrısı, onların göklerinin kıralı da buğa olarak tasavvur ediliyordu. Tıpkı Höyüğün (Alaca höyük) buğa tasviri önünde kıral ve kıralıçeyi gösteren kült sahnesinin bunu düşündürdüğü gibi. (A. Götze, Kleinasiens: Kulturgeschichte des altenorient, München 1939, Res. 9). Yeni çıkan kült fikirleri için eski ifade şekillerinin tekrar ortaya çıkmasını, sığır olarak düşünülen eski Mezotamya'nın gök tanrılarında da görüyoruz. Eski Babil'de Qingu'nun ölümünün, sığırın tanrı ibadeti için kesilmesiyle tasvir ve Anu'nun da kurban edilen buğanın derisiyle müsavi tutulması, bu münasebet için karakteristiktir.

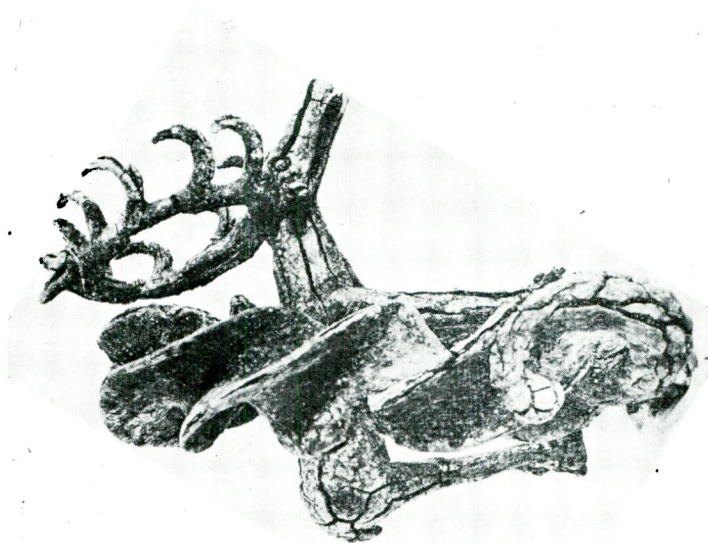
Res. 1

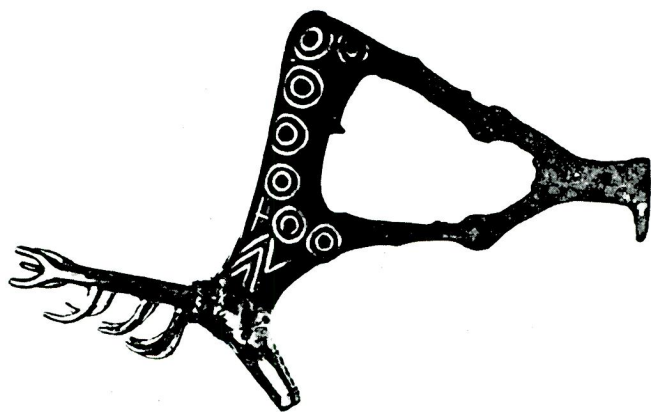
Res. 2

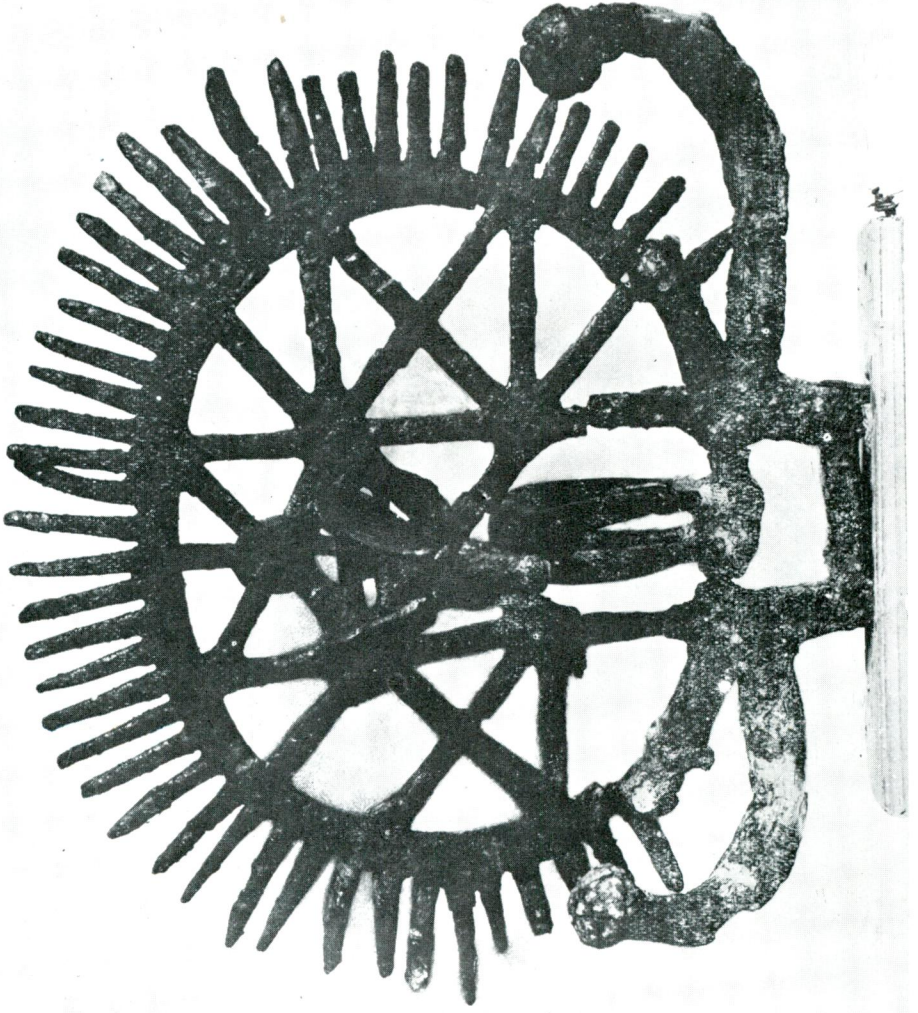
Res. 3

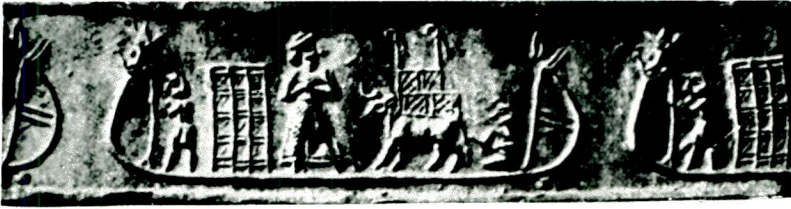

Res. 5

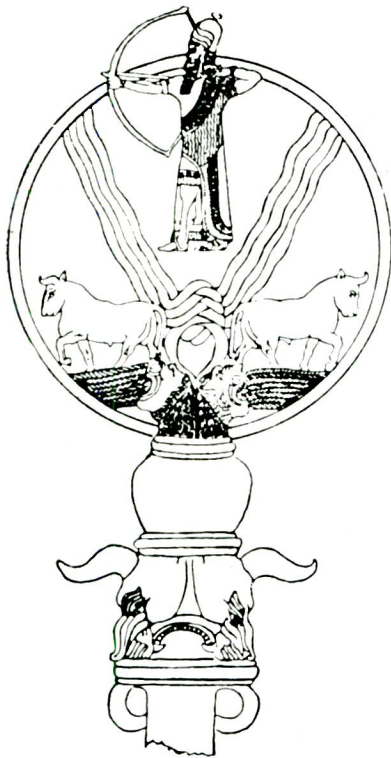

Res. 4

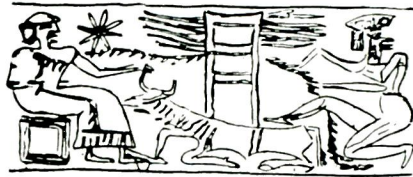

Res. 7

Res. 8

R. 9

R. 10

R. 11

R. 12

bulur ve son olarak yine orada dünya tasavvurları hayvan totemi bakımından da düşünülerek, mütemayiz kuvvet insanlaştırılır ve dünya tasavvuruyla bir mertebeye konulur ve nihayet ona bizim tanrı olarak gösterdiğimiz bu ifade şekli tevcih edilir.

Söylediklerimi hülâsa ediyorum: Önasya kültürlerinin en eski ve yeni mânevi hazinesi şunu gösterir: Alaca höyük standartlarındaki geyik ve sığırdaki yakın şarkın büyük dişi uluhiyeti gizlenmiş olabilir, fakat ced ve ana-ced kudreti herhalde şekil değiştirerek korunmuş olan bu eski Magna-Mater kült fikri içinde vücut bulmuştur. Eti Alaca höyüğünün tetkikinin sonucu bu faraziyenin tasdiki için mühim olacaktır. Eğer buradaki mâbed hakikaten Eti güneş tanrıçasına ithaf edilmiş ise, eğer Alaca höyük gerçekten eski Arinna olarak ortaya çıkarsa, Etilerin kültü bu suretle daha evvelki kültür taşıyıcılarının dini müktesebatına bağlanmaz mı ve bu kült onların iskân ve kült yerlerini muzafferane bir şekilde kendisine almaz mı? O halde Alaca höyüğün Eti kültü bizim bakır çağı Alaca höyük sakinlerinin dünya tasavvurları hakkında geriye doğru giderek ortaya koyduğumuz faraziyeleri kuvvetle tasdik etmiyor mu?

RAPORLAR :

İSPARTA, BURDUR İLLERİ ÇEVRESİNDE T. T. K. ADINA 1944 HAZİRANINDA YAPILAN PREHİS- TORYA ARAŞTIRMALARINA DAİR İLK RAPOR

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

*Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü Direktörü,
Türk Tarih Kurumu Üyesi*

Gün geçtikçe hafriyat ve istikşaf sahalarını genişletmekte olan Türk Tarih Kurumu, bu yıl güney batı Anadolu Akdeniz mintikasına dahil Isparta, Burdur çevrelerinde ve vakit müsait olduğu taktirde Antalya bölgesinde tarih - öncesi araştırmaları yapılmasını uygun görmüş, bu görevi Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu idaresindeki Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek ve Asistanı İ. Kılıç Kökten'den müteşekkil heyete vermişti.

Prehistorya bakımından pek az araştırılmış olan bu batı Toros (Antalya) ve onun kuzey temadisi olan (Isparta) ve Isparta' dan ayrılması doğru olmıyan Burdur bölgeleri Prehistoryası 1944 yılı kazı mevsiminin ilk defa ele alınan bir konusu olmuştur.

Heyet adı geçen bölgelerde araştırma ve beklenen gelişmeyi de tesbit maksadiyle evvelâ Isparta iline dahil ve 1937 yılında Prof. H. Louis tarafından satıhta toplanan birkaç mikrolitle mezolitik istasyon olacağı tahmin edilen Baradiz mevkiinde bir tahkik araştırması, bunu müteakip civardaki mağaralarda birkaç sondaj yapmayı ele alarak işini plânlaştırmıştı.

14 - VI - 1944 çarşamba günü trenle Ankara'dan Isparta'ya hareket edildi. Isparta bölgesi demekle adlandırdığımız tetkik sahamızın coğrafi durumu da çok enteresandır. Yüzey benzerlik çevresini şimalde kat'ı olarak Dinar'a ikinci derecede daha yakın benzerlik çevresini Sandıklı'ya kadar, doğuda Eğridir gölünün sahil çevresi ile Barla ve Senirkent dağlarının engimleri (sathı mail) boylıyan Gençali ovasına, Isparta doğusundaki Davras güneyinde Akdağ ve gene Isparta'nın güney batısındaki İğdiçkir dağı ve çine ovasına kadar götürübildik. Daha esaslı bir araştırma ile belki bu yüzey benzerlik sınırlarını biraz daha doğuya ve batıya uzatmak mümkün olacaktır.

En bâriz morfolojik ve jeolojik durum alanında birbirinden çok alçak boyunlarla ayrılmış ve uçları göllere dayanan çökeyle çekinti düzlükleri; sahil kalker ve kum sekileri; Davras, Akdağ, Barla yüksek dağları; etrafa serpildiği gayet açık görünen tuf tabakaları; düzlüklerin dağlarla yaptığı etek hattı yukarısında kalan sahil bakıyeleri tabakaları göze çarpar.

Taşların mühim bir kısmı kalkerdir. Püskürük kayalar Akdağ, Davras engimelerinde daha iyi tesbit edilebilmektedir. Bölgenin gerçekten göller mıntakasına dahil bulunduğu açıkça görülmektedir. Su toplantısı, su fışkırması, su tahribatı en çok görülen hâdiselerdir. Yeniden fışkıran ve Bozanönü, Senirce köyleri arazisini gün geçtikçe işgal eden ve gölleşen su yükselişleri, çıplak arazinin kazınışı hep bu mübalâgalı görünecek izahatın günlük şahitleridir.

Bilhassa bu su seviyesi yükselişleri olayı Eğridir gölü sahillerinde, adalarında ve gölün Aksu'ya açıldığı yerde çok açık olarak müşahede edilmiştir. Bölgede her türlü tabii hâdiselerin çok eski ve çok yeni izleri o kadar barizdir ki, dikkatli bir bakışla bu farklar tamamen tesbit edilebilir. En zengin nebat örtüsü bölgenin doğusundadır. Eğridir ilçesine giderken bütün dağlar yeşil ve ağaçlıdır. Isparta ve Burdur civarındaki dağlar ise çıplak ve çoraktır. Bu kısımlarda ancak geven örtüsü sık olan yüzler aşınmadan kendini kurtarabilmiş, açık kalan kısımlar delik deşik olmuştur. Bundan başka batî bir heyelânın mevcudiyeti de Isparta arkasındaki yamaçlarda yer yer görülmüştür.

Gerek su, gerekse nebat örtüsü ve gerekse mümbit toprakları bakımından her türlü yaşamağa elverişli bulunan bu müstesna Isparta ve Burdur bölgesinin iskân tarihi de çok gerilere kadar gitmektedir. Şimdi bölgenin bu en eski kültür izlerini veren yerlerini gözden geçirelim.

Baradiz

Bu isim Prof. H. Louis'nin Baradiz istasyonuna yakın ve tren hattının yardığı bir tepelik üzerinde bulunduğunu bildirdiği mikrolit çakmak taşı âletleri ve bu civarda yaptığı araştırmaların yayınlanması ile malûm olmuştur. Dr. K. Bittel'e göre bu mikrolitler mağdaleniyen'e ait görüldüğü gibi mezolitik yahut bizzat neolitik

te olabileceği işaret edilmişti¹. K.Bittel satıhta bulunan ve tipolojik durumları pek te vazıh bulunmayan bu belgeleri başka türlü izah edemezdi...²

Bu tarihten itibaren arkeolojik araştırmalar bölgesine girmiş bulunan Baradiz mevkii de prehistoriyenleri daima ilgilendirmiştir.

Bu mevkii görmek, münakaşalı görünen mezolitik durumu incelemek maksadiyle 16-VI-1944 tarihinde Baradiz'e gittik. Mikrolitlerin bulunduğu yer Baradiz'in doğusuna düşer. Baradiz İğdecik köyü arasında, daha doğrusu Gönen ovası ile Keçiborlu ovasının bağlantı sınırındadır. Tren hattı ile ikiye bölünmüş küçük bir kum tepesi olup, kuzeyde Kıran dağı sırtlarına bağlıdır. Levha I, resim (1).

Tahminen 80 metre genişlikte ve 100 metre uzunluğunda bir çevre içinde kalan bu tepecik yumuşak kum tabakalarıyla doludur. Bu noktanın, dördüncü zamanda (1000) rakımlık seviyeye kadar yükseldiği kabul edilen Burdur gölü ile Gönen ve Kule önu ovasını işgal eden suların kavşak sınırı olması muhtemeldir. Mezolitik âletlerin bu tepecik içinde bulunuşu da bize göllerin seviyesi hakkında bir fikir verebilir.

Daha ilk araştırmada satıhta mezolitik tipte ve oldukça çok çakmak taşından mikrolitler topladık. Bu satih buluntularının daha geniş ölçüde tesbiti için o gün yarmanın güneyinde kalan parçasında üstten eteklere doğru dört metre genişlik ve eteklere doğru dört metre ara ile birbirine yakın 3 er metre genişlik ve eteklere kadar uzatılan (A) ve (B) yarmalarını açtık. A yarmasında 1.95 m. (B) yarmasında 1.85 m. derinlikte taban toprağına ulaştık. Yukardan aşağı 40 ar santimetrelik kat ve her katta da onar santim yalamalar yaparak ayıkladık. Her iki yarmanın tabakalarında elde edilen netice ve verim aşağı yukarı birbirine benzerlik göstermiştir. Levha I, resim 2, 3, 4.

0-030 metre derinliğe kadar mikrolit, çanak çömlek, kis kırıkları, kemik karışık olarak çıkmış, bu karışıklık biraz azalarak 0.70 m. ye kadar devam etmiştir. Toprağın yumuşak, satıhtan çıkması icabeden parçaların 0.70 de bulunuşu bu arada birkaç zeytin çekirdeği ve kömür kırıntılarının da ele geçişi bu toprağın

¹ Herbert Louis, *Eiszeitliche Seen in Anatolien*, 1938 sahife 273.

² Şevket Aziz Kansu, *Anadoluda Mezolitik Kültür buluntuları (Finds of mesolithic industries in Anatolia)*. D. T. C. Fakültesi Dergisi, T. II. No. 5. 1944.

yarma açılırken atıldığı ve bu yüzden üst toprakların altta ve aittakilerin de üstte kaldığı anlaşılıyor.

Hakikat kendini 0.70 m. den sonra göstermeğe başlamış, sileks âletler çanak çömleksiz her iki yarmada 1.60-1.85 e kadar devam etmiştir. Aşağılara gidildikçe miktarı azalan mikrolitlerin çoğu mezolitik devrin mikrolitleri kadar tipiktir. Burada küçük nükleüsler de (çekirdek) bulunmuştur. Levha II. (A, B yarmaları). Bu iki yarmanın verimini ve durumunu kontrol için, tren hattına yakın ve dolmalar seviyesinden takriben 0.50-0.60 m. aşağıda kalan ve hat boyunu 2.5 m. genişliğinde takip eden düzce sekinin tam ortalarında (C) adını verdiğimiz çukuru açtık. Levha III. resim (1). 3 metre uzunluk, 2 metre genişlik ve 1.25 m. derinlikte kazılan bu çukur 0.70 m. ye kadar 40 a yakın çakmak taşından alet verdi. Yalnız 0.20 den 0.45 metre arasında birkaç tane dolu kırmızı renkte ve kırmızı boya astarlı 4 adet küçük çanak parçaları da çıktı. Tipik olmıyan bu parçaların yapıları klâsik çağ çanak çömleğine çok benziyor.

0.40 metreye kadar toprağın killi ve kırmızı renkte oluşu ve üzerlerinde yer yer taşlı bir döşemenin bulunuşu bu düz sekilere tren hattı döşenirken yukarı tarlalardan toprak getirilerek taş döşemek ve ezmek suretiyle yarma yüzünün sertleştirildiği anlaşılıyor. Çakmak taşları arasında çıkan bu parçaların bu suretle buraya nakledildiği akla gelebilir. Karışıklık 0.50 metreden sonra tamamen ortadan kalkmış ve 1. 10 m. de kırmağa başladığımız kis tabakalarına kadar temizlik devam etmiştir. 35 adet sileks alet, 1 adet nükleüs bu temizliğin en kıymetli belgeleridir. Bundan başka kis katları içinde ele geçen ve kefeke (kalker teressübatı) kaplı aletler de bu duruluğu, yarmalardaki karışıklığı ve bunlara bağlı olarak buralarda mezolitik devrin mevcudiyetini işaret etmektedirler. Levha III. resim (2).

Baradiz mezolitik mikrolitbinin çıkarıldığı kuyu ve yarmaların üst tabakalarında tesadüf ettiğimiz keramik karışıklığını da halletmek zarureti ortaya çıktığından Baradiz kum tepeliğinin Kıran dağı etekleriyle yaptığı bağlantı üzerine tarla ve tepe sonunda 3×2 eb'adında (D) adını verdiğimiz ikinci kontrol çukurunu açtık. Satıttan 0. 70 metre derinliğe kadar çakmak taşları çanak çömlek parçalarıyla karışık çıkmış ve 0. 70 m. derinlikte çukurun doğu ucunda kapak taşlarıyla örtülü içi ince kum dolu ve kenar-

ları taş kenarlıklı metruk bir su yoluna (?) tesadüf ettik.

Çakmak taşlarıyla birlikte klâsik çağ çanak çömleği veren (D) çukurunun açılması, yarmaların üst karışıklığını gösteren benzer izler vermesi bakımından faydalı olmuştur.

Baradiz çalışmaları bu suretle kapandıktan sonra Baradiz istasyonu çevresinde de bilhassa Baradiz ve Burdur istikametinde sıralanan üzeri kumlu kalker sekilerini de araştırmak icabediyordu. Biz bu sekiler içinde (Köşk) adı verilen kalker tepediğini ve civarını araştırdık. Üzerindeki kum kalıntısı ancak aşınma tesiriyle aşağılara sürüklenmiş, kum kalıntıları ancak kayalar arasında kalabilmiştir. Bu yüzden muhtelif devirlerin kültür malzemesi de karışık bir halde çevresini kuşatan tarlalara serpilmiştir. Köşk tepesi ve tren hattından ilerde kalan ikinci kalker adacağı etrafında yaptığımız araştırma çanak çömlek ve minik çakmak taşı aletleri, cilâlı bir taş balta ve demirden yapılmış üçgen yüzlü bir ok ucu bulunmuştur. Levha IV.

Bir taşıntı sahasının muhtelif devirleri izlendiren belgelerini ilk bakışta yaptığımız tasnife göre: pek az Bakır çağı, şüpheli olarak Eti ve Klâsik çağ gibi üç guruba ayırabildik. Bu arada Köşk önünde demir yolunun kesitleri içinde tesbit ettiğimiz küp mezarlar da daha esaslı bir araştırmaya muhtaçtır. Uçları ve bazılarının da ağızları görünen bu küp mezarlar tam tren yarması kesitleri içinde olduğundan müsaadesiz yoklanamadı. Bu yıl ancak birer nokta halinde üzerlerinde çalışmış olduğumuz iskân yerleri müstakbel kazılar neticesinde birer kültür sahası olarak meydana çıkarılacak durumdadırlar. Göl seviyelerinin arkeolojik belgelerle de tesbit edileceği gün yaklaşmaktadır.

Baradiz ve Baradiz çevresinin Tarih-öncesi (Prehistoryası), ön-tarihi (Protohistoryası), ve kısmen de tarihi (historyası) bu şekilde işaretlendikten sonra ikinci bir işte Gönen ve onun temadisi olan Kule önü ovalarını araştırmak icabediyordu.

İlk defa Gönen ve Senirce köyü çevresini geziyorduk. Ovanın kuzey ve güney çevresinde yaptığımız tetkikler neticesinde bizi en çok ova ortasına düşen Kırdığı kalker kitlesi ve onun güney ve güney doğusundaki mağara ve kaya sığınakları ilgilendirdi. Arkeolojide ismini sık sık işitmeğe başladığımız Senirce köyü bu dağın güney engimeleri eteklerinde kurulmuştur. Mağaralar köye yakındır. Ayrıca bu köy civarı kültürünün muhtelif müellifler tarafından

nasıl değerlendirildiğini arkeolog Dr. Tahsin Özgüç'ün Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisinde (cilt II. No. III.) çıkan "Ön tarihte Isparta ovası kültürü,, adlı makalesinde den öğreniyoruz. Bu köy ve ona yakın olan diğer höyükler Isparta ili çevresine dahil ovaların en mühim iskân yerleridir. Biz bu höyüklerde ovayı basan su yüzünden bir araştırma yapmak fırsatını bulamadık. Yalnız mevzuumuza dahil olan Isparta çevresindeki höyük yayı-lıklarının daha iyi bir tetkike muhtaç olduğunu kaydetmek isteriz. Literatürde, Gönen ve Senirce ovasındaki, rakımı az, ve geniş bir saha işgal eden (Gönen) höyüğünden hiç bahsedilmiyor.

Bu yerleşmelerin mevkilerinin bir harta ile coğrafi duruma uygun olarak tesbiti hayırlı bir iş olacaktır. Gönen Köy enstitüsünün işgal ettiği saha da araştırılmaya değer.

Senirce - Bozan önü mağara ve kaya sığınakları

Bozan önü istasyonu ile Titriyen bel istikametinden görünmesi mümkün olan bu yer bölgenin çok enteresan bir köşesidir. Yerleşmelere müsaittir. (Bugünkü durumu su istilâsı yüzünden endişeli ve tehlikeli bir hal almıştır). Mağara ve kaya sığınaklarının hepsi tabiidir. Önlerinde ve duvarlarında açılan direklik oyma yuvalar mağaraların tabiiliğini bozamamıştır. Kalker kayalar içinde açılan bu koca kovukların içleri çok geniştir. Tabanları kalın gübre ve toprak tabakalarıyla doludur. Biz bunlardan (Kapalı in) ve (Koca in) adlı mağaraları tercih ettik. Levha V.

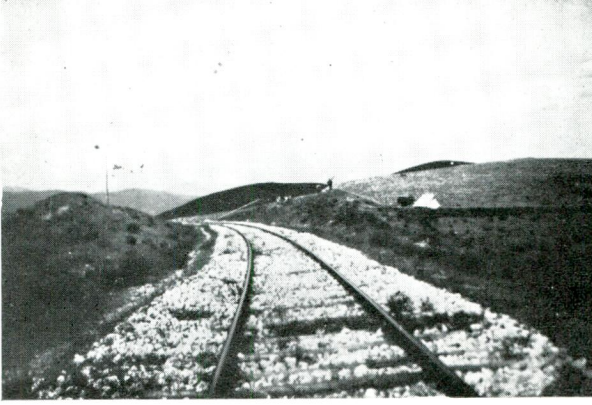
Koca inde $1 \times 1.5 \times 0.80$ çapında (A), 1×1.5 çapında (B) ve $1 \times 1.5 \times 1.4$ çapında da (C) adlı üç tane denek çukuru açtık. Koca inin kazısında ana toprağa çabuk ulaştığımız için araştırma-ğa devam etmedik. Malzemesi çanak çömlek ve kemik parçalarından ibarettir. Ekseriyeti Roma - Bizans devrine ait olduğundan bu mağarada fazla durmadan çalışmalarımızı Kapalı ine çevirdik. Burada da Koca inde olduğu gibi mağaranın iç ortasında (A), kapı iç kenarında (B), dışarda ön seki ve kapının (5) metre orta ilerisinde (C) çukurlarını açtık. Levha VI. Şimdi bu denek çukurları verimini izah etmeden önce (Kapalı in)i iç ve dış görünüşe göre tanıyalım:

Kapalı in

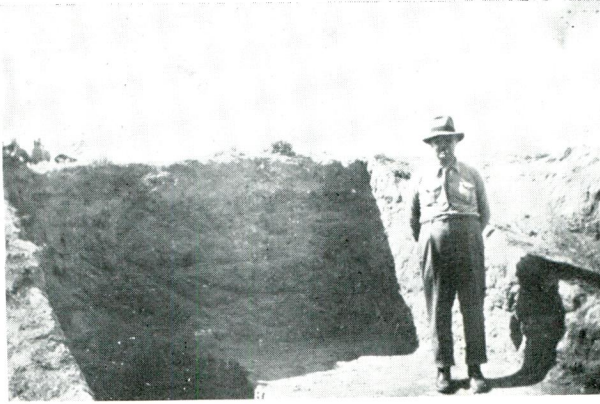
Ağızı güneye açıktır. Ağızının üstü içten setli bir kemer halinde belirsiz şekilde çevrelenmiştir. Dışta kapı üstünde onbir tane

Baradiz Mezolitik istasyonu
Mesolithic station in Baradiz

Levha I a = Plate I a

Baradiz istasyonu
The mesolithic station in Baradiz

A yarması
Trench A

Baradiz Mezolitik istasyonu
Mesolithic station in Baradiz

Levha I b = Plate I b

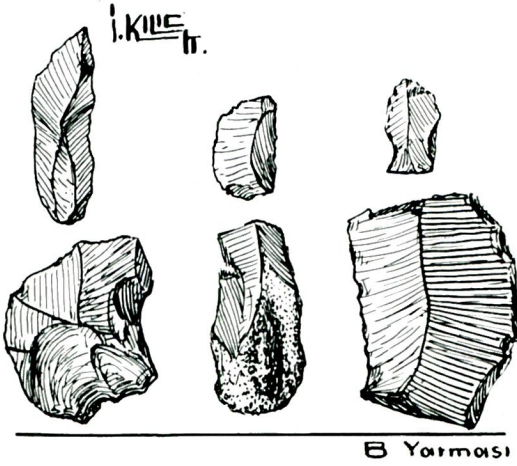
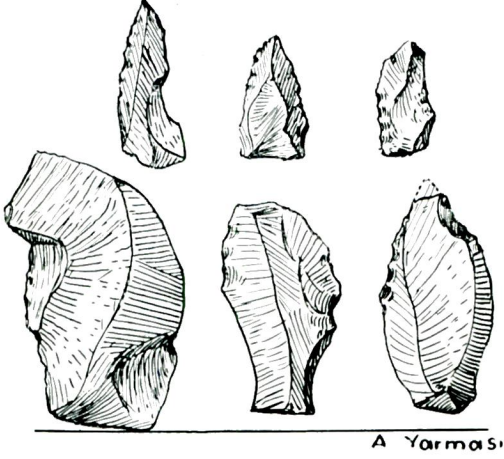

B. yarması
Trench B

B. yarması
Trench B

Levha II = Plate II

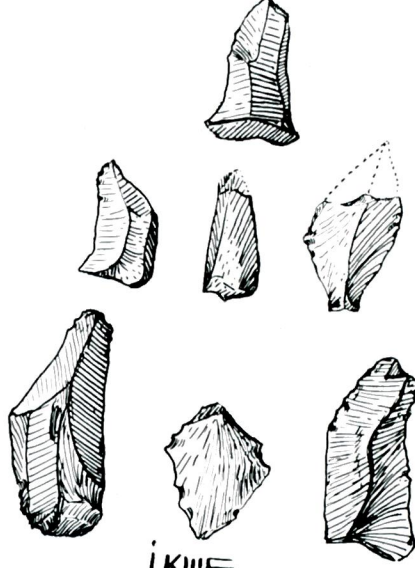

Baradiz mezolitik istasyonu A ve B yarmaları âletleri
Mesolithic station in Baradiz Trench A and B. and the implements

Baradiz mezolitik istasyonu C. kuyusu

Mesolithic station in Baradiz Pit C.

Levha III = Plate III

i.KULLE
IT.

C. kuyusu
Pit C.

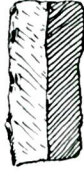

C. kuyusu
Pit C.

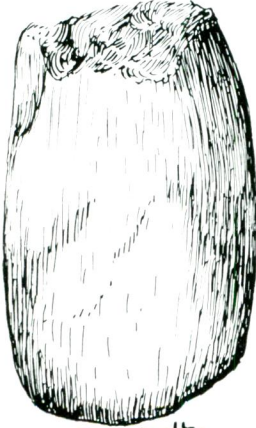
Levha IV = Plate IV

OK UCU

I. KILIS

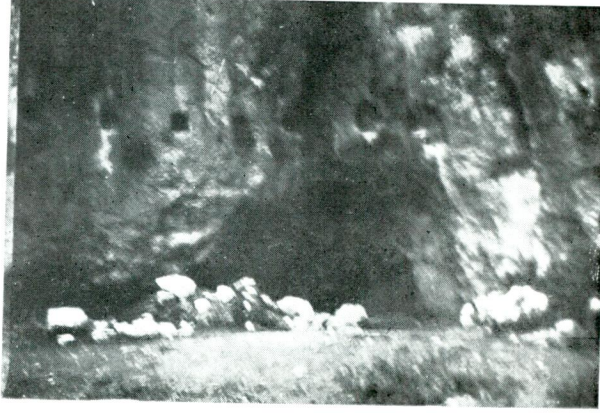
Tas balta

Koşk tepesi
Koşk hill

Bozanönü ve Senirce köyleri civarı
Surroundings of Bozanönü and Senirce Village

Levha V a = Plate V a

Kapalı in
Closed cave

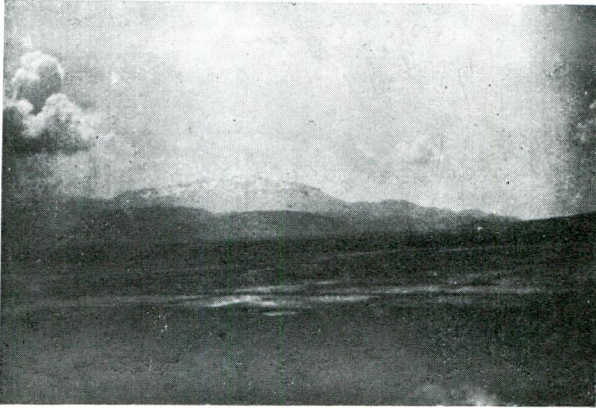
Koca in
Big cave

Bozanönü ve Senirce köyleri civarı
Surroundings of Bozanönü and Senirce Village

Levha V b = Plate V b

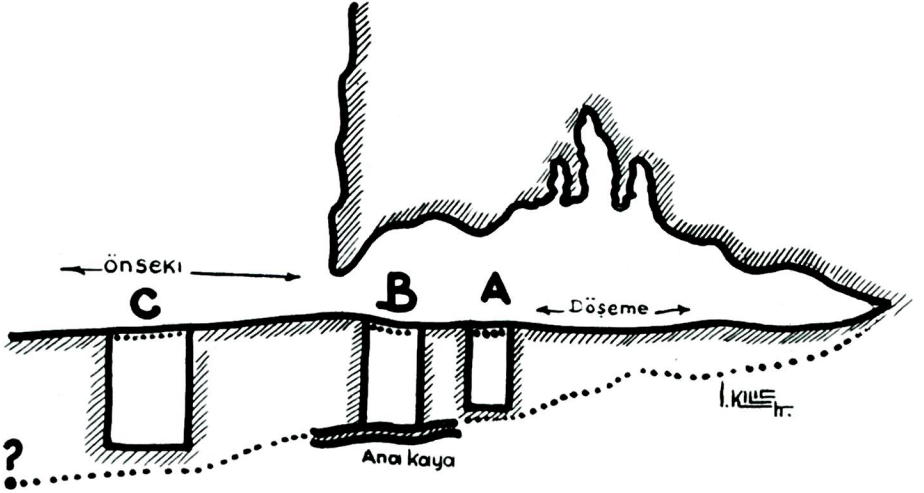

Bozanönü mağaraları ve kır dağı
The caves of Bozanönü and the Kır hill

Bozanönü ve Senirce çevresini basan sular
*The Water Which has inundated the surroundings of
Bozanönü and Senirce*

Levha IV = Plate IV

A : Yarması

B : =

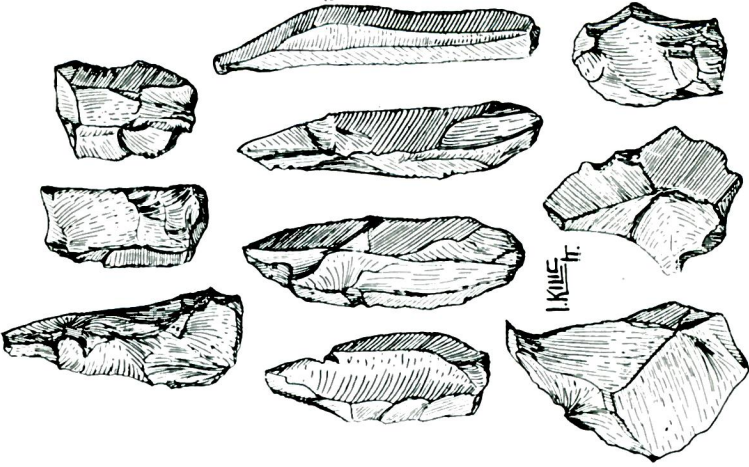
C : =

Kapalın de sağ ortalama
Kesit

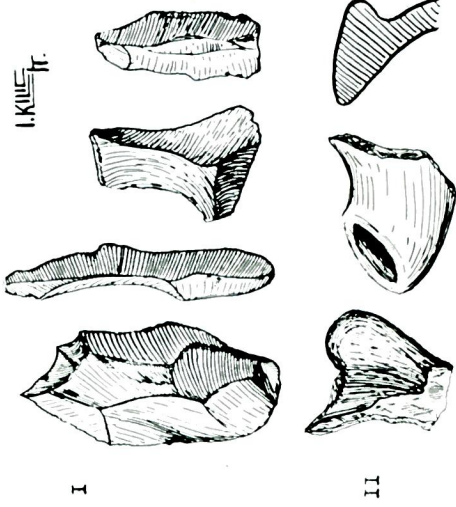
Kapalı in (closed cave)

	0.15	Gübre (manure)
Çanak Çömlek. Tuğla, Demir, Kemik diş Karışık altta Kaba siyah Keramik Pottery, bricks, iron. Bones and teeth mixed. At the bottom a rough, black pottery	0.25	Pişik, Sıkıca, Killi gübre, Kalker kırıkları <i>Burnt compact manure mixed with clay, limestone fragments</i>
	0.45	Küllü ve topraklı tabaka çanak - çömlek, demir parçaları <i>The stratum composed of ashes and earth, Pot sherds and iron pieces</i>
	0.50	Kırmızımtrak, Küllü toprak, yanık kemik ve köşeli Kalker parçaları <i>Reddish ashy earth, burnt bones and angular fragments of lime stone</i>
	0.35	Tuğla ve çanak - çömlek pişik toprak yanık Kemikleri <i>Bricks and pot sherds Burnt earth and burnt bones</i>
	0.23	Kırmızıya çalan köşeli kalker taşları Kum ve toprak <i>Angular fragments of reddish limestone. sand and earth.</i>
Orinyasiyen sileks aletleri Flint implements of aurignacian type	0.75	Kırmızı toprak, küçük çakıllar, kemik sleks ve Fosilleşmiş kemikler <i>Reddish earth, small gravels, bones, flints and fossilized bones</i>
	0.85	küçük, yuvarlak, ak kalker çakılları üst kısımlarda kemik ve sileks aletler <i>Small rounded pebbles of white limestone. In the upper layers bone and flint implements</i>
	0.35	Ana Kaya taban = Bed rock

Kapalı in (B) Yarması uzunluğna kesit
The longitudinal section of trench B in Kapalı in

Kapalı in orinyasiyen âletlerinden bir kaçı
Some of the Aurignacian implements from Kapalı in

I. Çakmaktaşı kırıkları
Broken flints

II. Soldan itibaren Kandil sapı, testi emziği, klasik
bir kalın kenar kesiti
*From the left to the right the handle of a lamp, spout
of a jar, the section of the side of a cup of classical period,*

Harta I=Map I

oyuk, küçük muntazam yuvalar vardır. Kapının üst iç kenar çevresinde yapılan setli oymaya muahhar zamanlarda ağaçlardan bir kapı konduğu, yukarı yuvalara da ağaçlardan bir kapı üstü güneşliği (saçağı) yapıldığı tahmin edilebilir.

Mağara dışında bunlardan başka bir değişiklik yoktur. İçte derinlik hattı 21 metre, genişlik te 21.5 metredir. Kırılmış sarkıt kökleri mağara tavanını gayri muntazam bir şekle sokmuştur. Ağız tarafına isabet eden boşluğun döşemesi daha geniştir. Bu kısmın tavanı çadır sivrisini andırır. Solda kalan boşluk daha küçük olup tavanı alçaktır. Tabanı örten dolma toprak çok kalındır. Bu büyük mağarada açtığımız yarmalardan (A) yarması 3×1.5 m. eb'adında açılmış ve 2.35 metreye kadar inilmiştir. 0.10 metrelik bir gübre tabakası kaldırıldıktan sonra çanak çömlek ve şekilsiz parçalar bulunan karışık bir toprak işlenmeğe başlanmıştır. Karışık malzeme veren ve ekseriyeti Klâsik çağ keramiği daha altta elle yapılmış gri ve kısmen siyaha çalılık çanak parçaları da ele geçmiştir. Bu son parçalar Bakır çağının bir devamı olabilirler. Yalnız orta Anadolu Bakır çağı keramiğine pek benzemiyor. Batıya bağlı olacağı tahmin edilebilir. 1.50 metreden sonra 2.35 metreye kadar çanak çömleğe tesadüf edilmemiş (71) adet sileks alet, birkaç nükleüs (alet çıkarılan taş çekirdek), bulunmuştur. *Aletlerin ekseriyeti tipiktir. Üst paleolitik'in orinyasiyen devri aletlerindeki özellik üzerlerinde mevcuttur. 2.35 metrede sileks azalmış ve ana toprağa, tabana yaklaşmıştır.*

İkinci yarmayı mağara içinde ve kapiya yakın yerde açtık 4×2 metre eb'adında açılan ve (B) adı verilen bu çukur 3.35 metreye kadar kazılmış ve 0.35 m. kalınlıkta taban kayaları sökülerek 3.88 metre derinliğe kadar inilmiştir. Levha VII. Taban kayalarına gelmeden tesadüf ettiğimiz aletlerin istinat ettiği ince kis tutaklı kalker yapıllı çakıl tabakası, dördüncü zamanda civarı işgal ettiği kabul edilen büyük göl sahillerinin seviyesini göstermesi bakımından orijinal bir belge olmuştur. Hafriyatı müteakip karşı tarafta asıl Bozanönü istasyonu civarında tesbit ettiğimiz çakıl tabakalarının üst seviyeleri mağaradaki çakılların seviyesine tamamen tekabül etmekte ve aynı jeolojik yapıda bir benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan çalışmakta olduğumuz Bozanönü düzlüğünün dördüncü zamandaki göl seviyesinin sahil hattı

bu noktada gayet açık olarak tesbit edilmiş oluyor. Belki daha yukarlarda fasıllı diğer bir sahil kalıntısının mevcudiyeti de tesbit edilebilecektir.

Mağaradaki buluntular 0.15 m. gübre tabakası temizlendikten sonra başlamıştır. 0.40 metreye kadar kaba tuğla parçaları, Roma - Bizans keramiği Osmanlı devrine aidiyeti kesin olan yeşil sır çizgi damalı, araları dökük sırlı çanak dibi parçası, hayvan dişleri çıkmıştır. 2. 35 metreden sonra çanak çömlek azalmış saf sileks aletler, nükleüsler, at dişleri, kemik parçaları ele geçmiş, bu safiyet 2.85 metreye kadar azalarak devam etmiş ve bu seviyenin graviyeleri üzerinde fosilleşmeğe başlayan hayvanat kemik parçaları da bulunmuştur. Bu sileks aletler (A) yarmasında bulunanların aynı ve hattâ bir kısmı onlardan daha tipiktir. Levha VIII.

Üçüncü yarmayı mağaranın yani kapalı in'in önünde açtık. Mağara ağzından tahminen beş metre ilerisinde açılan bu çukura da (C) adını verdik. Eb'adı 1. 30×3. 20 metredir. 2. 50-2. 60 m. derinliğe kadar yarmanın dört yönünde muntazam bir hat takibi mümkün değildir. Kalker, kiremit, kemik parçaları ile karışık ve taşlık oluşu bu kısmın bir yerleşme birikintisinden ziyade yıkıntı veya doldurma yığıntısı olduğunu gösteriyordu. Çanak çömlek diğer parçaların aynıdır. Yalnız bu çukurda 1. 90 m. de Bizans keramiği ile dağınık bir şekilde (Dolikokefal) genç bir insan iskeletine de tesadüf edildi. Levha IX.

Bu yarmadaki saf sileks buluntularına ikinci 2. 60-4. 10 metre arasında rastlandı. 4. 10 metre derinliğe inildiği halde ham toprağa ulaşılmamıştı.

Gelecek yıl aynı yerde daha büyük çapta açılacak yarma ile ön seki dolgusunun hakiki seviyesi tesbit edilecektir.

Baradiz ve Bozan önünün bu yılki araştırmaları bu suretle kapandıktan sonra Eğridir ilçesi ve gölü çevresine gidildi. Bir kayığa binilerek adalar gezildi. Gölde su seviyesi yükseldiği için su altında kalan sahillerinde tam bir araştırma yapılamadı. Buralarda birkaç sondaj ve su altı araştırmalarıyla prehistorik bir ize belki de göl evleri bakıyelerine tesadüf etmek mümkün

olabilecektir. Burada adaya giderken su altında devamlı bir şekilde görülen bir kara yolu karartısının araştırılması iyi neticeler verebilir. Dönüşte Burdur gölü sahillerinin doğusunda da ufak bir araştırma yaptık. Bu göl Eğridir gölünden küçük ve sığdır. Sahilleri kumluktur. Etrafı çıplaktır. Bundan sonra Burdur ili güneyindeki yüksek araziye çıkılarak (çine) ovasına kadar gidildi.

Orada (İn su) adı verilen bir mağaranın araştırılması yapıldı. Bu mağara uzaktan hiç farkedilmeyecek kadar çukurda kalmıştır. Bünyesi kalkerdir. İçinden oldukça gür bir kaynak çıkmaktadır. Ön kısmı dar ve derinliği devamsızdır. Sol kenarına döşenmiş olan kaldırım su için yapılmış bir duvardır. Suyun çıktığı delik bir insan geçebilecek kadar yüksekçedir. Arkasının daha geniş olduğu anlaşılıyor. Burayı telkik etmek için ufak bir sal veya kayığa ihtiyaç vardır. Bunu temin o gün için mümkün olmadığından daha içlere gidilemedi. Meçhul kalan arka kısmın da dikkatle araştırılması lâzımdır. Mağara civarında satıhta topladığımız bazı çanak çömlek parçalarında eskilik izleri müşahede ettik. Buralarda düz bir iskân yeri bulunabilir. Aynı bölgede gelecek sene daha etraflı gezi ve daha devamlı kazılara ihtiyaç vardır. Bu yıl gezdiğimiz yerler harta (1) de toplu olarak gösterilmiştir.

* * *

Heyetimizin Isparta ve Burdur bölgesi göller mıntakasında 20 güne yaklaşan istikşaf gezisinde bu bölgenin prehistoryası bakımından elde ettiği önemli sonuçlar şöyle hulâsa olunabilir:

1 — Baradiz istasyonuna yakın ve profesör H. Louis tarafından 1937 de toplanan birkaç mikrolitin bulunduğu kum tepelikleri üzerinde yapılan sondajlar bu mıntakada mebzul mikrolitlerle karakterleşmiş mezolitik bir istasyonun mevcudiyetini kesin olarak ortaya çıkarmıştır.

2 — Isparta'ya giderken Bozanönü istasyonu kuzeyine düşen Bozanönü tabii mağaralarında, dolma tabakaları ve bu dolma tabakaları içinde Klâsik kültüre ve nihayet Üstpaleolitik devrin (orinyasiyen) epokuna ait çakmak taşından aletler meydana çıkarılmıştır. Bu aletler mağaranın graviye tabakasından ve keramiksiz olarak bulunmuştur. Fosilleşmeğe yüz tutan at dişleri de ele geçirilmiştir. Bu, Anadolu'da Poleolitik iskânı gösteren ilk mağaradır.

3 — Burdur ve Isparta hattı ve ham yol kenarında Köşk

tepe ve Köşk tepeyi çevreleyen sahalarda da prehistoryadan itibaren, tarihî devirlere (Bakır, Eti, Klâsik) ait belgelere ve küp mezarlara tesadüf edilmiştir.

PRELIMINARY REPORT OF THE PREHISTORIC INVESTIGATIONS IN THE
REGION OF ISPARTA AND BURDUR, CARRIED OUT IN JUNE 1944

— SUMMARY —

The Turkish Historical Society Which every year enlarges the fields of investigation in Anatolia, this year decided to have prehistoric investigations carried out in the regions of Isparta and Burdur, which are in the hinterland of the Mediterranean coast of Anatolia, in the lakes region. If time allowed, investigations would be extended to Antalya. This duty was entrusted to a party composed of Dr. Şevket Aziz Kansu, professor of Anthropology, who was the leader of the expedition, Dr. Muzaffer Süleyman Şenyürek, assistant professor of Anthropology, and Mr. Kılıç Kökten, assistant in Anthropology.

The party stayed for about twenty days in Isparta and Burdur regions. The finds of Paleolithic interest, made during the course of this exploration, can be summarized as follows:

1 — The soundings made in the sand hills, near the railroad station of Baradiz, where prof. Louis had collected some microliths in 1937, showed definitely that in this region there was a mesolithic saturation characterized by abundant pygmy tools.

2 — In the cultural deposits of the natural caves of Bozanönü which are situated north of the Bozanönü railroad station, as we go to Isparta, we found classical remains and below them flint implements representing the upper Paleolithic period (Aurignacian). These artifacts were found in the gravel deposits of the cave (Kapalı in = The closed cave) and there was no pottery associated with them. Besides these, some horse teeth, which were

in the process of fossilization, were also found. This is the first cave in Anatolia known to have been inhabited in paleolithic times.

3 — We encountered some remains dating from the prehistoric to modern times (copper age, Hittite(?) and Classical period) and urn burials in Kōşk tepe and the surrounding regions, on the railroad line from Burdur to Isparta.

The joint report of this expedition will be published in due time.

For pictures see the Turkish text.

TEBLİĞLER :

BEYPAZARI ÇEVRESİNDEN GETİRİLEN TESTİ VE DAMGA MÜHÜR

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Öntarih arkeolojisi Beypazarı adını 1899 yılından beri tanıtmaktadır¹. Beypazarı ve bu eski yerleşme yerinin aşağı yukarı 20 Km. güney batısında Sakarya dirseğindeki Sarılar, gaga ağızlı testileri, topuz başı ve idolü ile arkeoloğların bakışlarını üstüne çeken önemli buluntu yeridir². Beypazarı (eski Lagania olması gerçeğe en yakın bir ihtimaldir) ve Sarılar (eski Sykeon) dan getirilen gaga ağızlı testiler birbirine benzemekte ve hattâ eski yayında hepsinin yalnız birisinden ve meselâ, Sarılar'dan getirilmiş olması ihtimali üstünde duruluyordu³.

Fakültemiz Antropoloji Enstitüsüne Gazi lisesi öğretmenlerinden bay Gündüz tarafından hediye edilen gaga ağızlı testi, yayınlamama müsaade buyuran hocam Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu'ya bilhassa teşekkür ederim. Bay Gündüz'ün ifadesine göre bu testi, Beypazarı ile Nallıhan arasındaki Hırka köyde ve Gündüz Alp mezarının bulunduğu tepenin "höyüğün," kuzey eteğinden çıkarılmıştır. 1/800.000 ölçüsündeki Türkiye hartasında gösterilen bu köy, Sarılar'ın kuzey doğusunda ve Sakarya'ya dökülen Aladağ çayının Pınarbaşı deresi yanındadır. Bu bölge, eski yerleşme yerlerinin teşekkülüne her bakımdan uygundur. Buradaki höyük ve bu tipe girmeyen eski yerleşme yerleri, varlıklarını ve tabii zenginliklerini Sakarya'ya borçludur. Sakarya'nın Anadolu'nun eski kültürlerindeki önemi, Kızılırmak'ınkiyle eşimsenebilir. Hırka köyü coğrafya bakımından orta Anadolu'nun batı Karadeniz bölgesinin iç kısmına geçişini sezdirenen bir yerdedir.

¹ AM 24 "1899,, s. 25, 28 muh. 1 "Bozhüyük,,.

² JHS 19 "1899,, s. 34-35 "Sarılar,, şek. 2.

³ Körte, Gordion s. 9, altnot 6.

Testinin yüksekliği 0.198 m. genişliği 0.164 m. dir. Koyu kırmızı renkli ince boya astarlı ve iyi perdahlıdır "Lev. I,1,,. Gaga ağzının yarısı kırılmışsa da eski Beypazarı buluntularına göre tamamlanabilir⁴. Dibi düz, boynu diktir. Kulp kesimi beyzî olup, üstünde iki paralel oluk vardır. Boynunda ve büyük kulpa yakın yerde iki küçük kulp daha bulunmaktadır. Boynun göğdeye bağlandığı yerde birbirine paralel iki oluk görülür. Göğde keskin profilli, yâni ("birincisi kesik, ikincisine de boyun eklenmiş,,) iki koninin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Karınları keskin profilli çanak çömleğe orta ve batı Anadolu'nun öntarih kültürlerinde çok rastlanmamakla beraber, ayrı biçimler gösteren Alishar⁵ ve Bozhüyük⁶ kapları bu tekniğin eskidenberi bilindiğini gösterir. Yalnız bu teknik çarkın keşfiyle ve bilhassa Hitit çağında çok tekâmül etmiştir.

Hırka köy testisinin eşleri Beypazarı ve Sarılar'da bulunmuştur. Sarılar testisi buluntumuzdan farksızdır. Beypazarı, Hırka köy ve Sarılar testilerinin eşlerine Anadolu'nun diğer kazı yerlerinde rastlanmamıştır. Bununla beraber, paralel oluklu kulplar Bitik⁷ ve Karaoğlan'ın⁸ Bakır çağı yerleşmesinde bulunmuştur. Ayrıca bu tipi gösteren oluklu kulplar Demirci-höyük'te de boldur⁹. Farklı olmakla beraber, Bozhüyük¹⁰, Kusura¹¹ ve Termi¹² de oluklu kulpları kullanmıştır. Demirci-höyük ve Truva-Yortan kültür çevresinin boynu göğdeye bağlayan kulpları, Beypazarı testilerinde görülenlerden ayrıdır. Boyun üstündeki çift kulp tipi, Beypazarı çevresini karakterlendirir. Ankara doğusundaki bölgede bugüne kadar oluklu kulp tipine rastlanmamışsa da, Samsun yanındaki Tekköy bakırçağı mezarlığında bol örnekleri bulunmuştur. Bundan önceki bir araştırmamızda Demirci-höyük kültürünün güney-batı ve kuzeye doğru yayılışı incelenirken, kesin bir sonuca varılmadığını belirtmiştik¹³. 1942 yılındaki Bitik kazısı ve Ankara-Kızılca-

⁴ Bozhüyük, Lev. II, 6.

⁵ OİP 28 şek. 79, e 2296.

⁶ Bozhüyük Lev. III, 3.

⁷ Belleten 30 Lev. LXII, şek. 20.

⁸ Prof. R. Oğuz Arık'ın bana göstermek lütfunda bulunduğu örneklerden ;

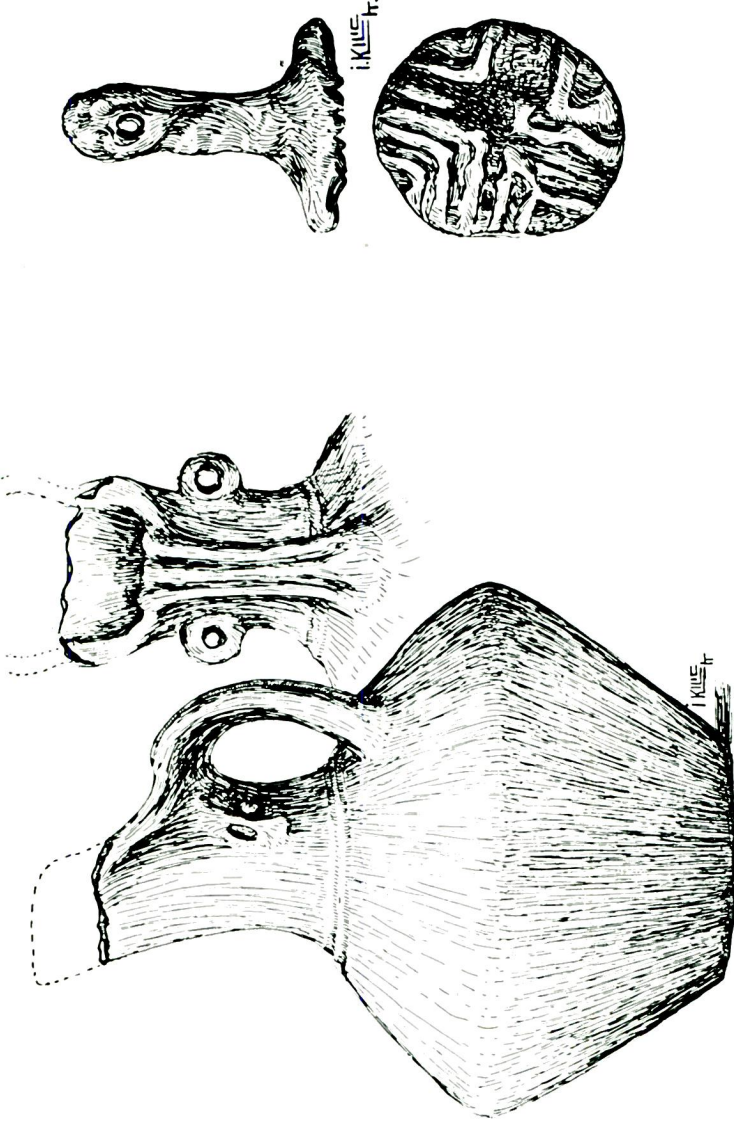
⁸ K. Bittel und H. Otto, Demirci-höyük, "Berlin 1939", Lev. 13; 8.

¹⁰ Bozhüyük, Lev. III, 17.

¹¹ Archaeologia 86, şek. 7, 5a - b "Kusura,,.

¹² W. Lamb, Excavations at Termi in Lesbos "Cambridge", Lev. 34, 6.

¹³ Ankara Üniversitesi ; Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, cilt III, sayı 1 s. 98-99.

Res. 1

Hırkaköy (1) ve Dikmenhöyük (2) buluntuları

Res. 2

Beleten, C. IX

hamam -Gerede-Bolu- Düzce gezisi bilgimizi arttırmıştır. Ben Arkeolojiye yenilikler getiren Bolu höyüğü ve onun Hitit, Bakırçağı kültürleri üstünde durmayacağım¹⁴. Yalnız hocam Prof. Remzi Oğuz Arık idaresindeki heyetin Ankara-Bolu arasını incelemesi ve hele batıdan gelen öntarih yolunun Eskişehir'den daha kuzeye geçtiği ve Nallıhan-Beyazarı-Ayaş yönünü tuttuğunu kabul eden görüşü, üstünde durulacak bir konudur. Güney-kuzey hattının iyice araştırılmış bulunmasına rağmen, Ayaş-Beyazarı-Nallıhan ve Mihaliçcik bölgesi arkeolojiye kapalı kalmıştır. Orta Anadolu karakterini gösteren bu bölgenin höyüklerle kaplı olduğunu, yeni buluntu ve eski keşifler anlatmaktadır. Beyazarı çevresindeki buluntular, Demirci-höyük, Bozhüyük üstünden gelen etkinin Karaoğlan, Bitik ve hattâ Bolu arasındaki geniş yerleşme bölgesine geçişini sezdirmektedir.

Eskiden doğuda Ahlatlıbel, Eti yokuşu ve hattâ Alacahöyük'ün batıda Demirci-Bozhüyük ve Kusura'nın orta ve batı Anadolu kültürleri arasında (mutavassıt) bir yer tuttuğuna inanılıyordu. Bugün bu görüşü değiştirmek veya hiç olmazsa genişletmek zorundayız. Bu istasyonların her iki büyük kültür bölgesinin izlerini taşıdığı inkâr edilmemekle beraber, benzerlik ve kültürlerindeki karşılaşma, münasebet, etki ve birbirine geçişi sebepleriyle açıklanamamalıdır. Bizce bunun ana sebebi orta ve batı Anadolu'nun daha eski çağlarda bir kültür birliğine sahip olduğunda aranmalıdır. Hırka köy testisi teknik ve biçimine göre M. Ö. üçüncü binin ikinci yarısından daha eski değildir. İlk bakışta, batı Anadolu örneklerine göre bulunduğu yerde yapıldığı anlaşılır.

İkinci buluntu, yani damga mühür, Etnoğrafya Müzesi Asistanlarından Kemal Güngör tarafından getirilmiştir. Beyazarı'nın 13 km. güney doğusundaki Dikmen höyük'te bulunan damga mührü yayınlamama müsaade eden arkadaşım Güngöre teşekkür etmeği ödev bilirim.

Tunçtan yapılan damga mührün sapı uzun, yüzü de düzensiz bir daire biçimindedir. Süs örnekleri, mühür yüzünü dört parça halinde ve düzenli bir şekilde iç içe girmek üzere dolduran açılardır. Bu tipe giren mührürlere orta Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakırçağı kültürlerinde bol miktarda, ayrıca Soloi-Pompepolis'de

¹⁴ Belleten 30, s. 341-354.

de raslanmıştır ¹⁵. Mührümüzün biçimi ve süs örnekleri bakımından Truva buluntularını andıran Ahlatlıbel ve bilhassa Etiyokuşu mühürlerinden ziyade, Alishar buluntularına bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Lev. I; 2.

Öntarihte ve Alishar'ın batısında kalan bölgede, Termi buluntusundan başka, madenden yapılmış damga mühürlere rastlanmamış olması Dikmen buluntusunun değerini arttırmıştır. Beypazar'ın 13 km. güney doğusunda bulunan tunç mühür, M. Ö. üçüncü binin ikinci yarısında kullanılmıştır. Birbirinin çağdaşı olan bu iki belgeden biri orta, diğeri batı Anadolu etkisini gösterir.

¹⁵ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II. 1 s. 73 ve ZA 46 s. 198-199 Lev. VI s. 3394.

HATAY'DA (ANTAKYA) BULUNAN ÜST AŞÖLEEN (MICOQUE) VE NİĞDE-NEVŞEHİR ÇEVRELERİNDE TOPLANAN *LEVALLOISIEN* ÂLETLER HAKKINDA BİR NOT

Ord. Prof. Dr. Ş. A. KANSU

Bay Nurettin Can 1943 yılında Antakya'da Altındere adı verilen bir yatakta, ifadesine göre 1, 30 m. derinlikte kum tabakaları içinde bulunmuş ve Resim 1 de bir örneği gösterilen iki adet iki yüzü işlenmiş (biface) ufak el baltasını Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsüne getirmişti.

Bunların tabii büyüklükte resmini yayınladığımız (Resim 1), biri $7.3 \times 6.7 \times 2.8$ ölçüsünde, diğeri ise $7.1 \times 6.6 \times 3.2$ ölçüsündedir. Bu iki çakmak taşı âletin her ikisinin de iki yüzleri yontulmuştur. Birincisinin vurma yüzünde ve yontma yüzünün üst kısmında korteks'den bir parça kalmıştır. İkisi de armut biçimindedirler. Yayınladığımız âletin ucunda sonradan kırılmış uç kısmının yeri görülmektedir. Birincisi oldukça koyu sarı diğeri ise açık sarı renktedir ve her ikisinin de patinası vardır.

Bu iki küçük el baltası ile beraber $5.9 \times 5.5 \times 1.8$ ölçüsünde yine çakmaktaşıdan bir kazıyıcı da bulunmuştur.

Bu küçük boydaki çakmak taşından ve armut biçimindeki iki yüzlü (biface) baltalar bilindiği üzere ilk önce Fransa'da *Dordogne* da *Tayac*'da *La micoque* istasyonunda bulunmuşlardır. O vakittenberi bu tip paleolitik âletlere micoque tipinde âletler adı verilir. Bunlar Aşöleen bir fasiyesi ifade ederler.

Profesör Miss D. A. E. Garrod'un Filistin'de Carmel dağındaki incelemelerinden beri (1937) Anadolu'nun güney komşu bölgelerinde de *Micoque* tipinde el baltalarının varlığı anlaşılmıştı. Filistin'de Et Tabun mağarasında üst Aşöleen (micoque) kültür basamağında bulunan el baltalarının da çoğu armut biçimindedirler. Kalın tabanlı ve oldukça küt uçludurlar. Çoklarının vurma yüzünde

çekirdeğin kabuğundan büyük bir parça kalmıştır¹. Antakya'dan getirilen bu iki *biface* da Anadolu'da *micoque* kültürünün varlığını göstermektedir. Bu kültür Anadolu'nun yalnız Hatay gibi güney bölgelerine de münhasır değildir. 1937 yılında incelediğimiz Etiyokuşu (Ankara) paleolitik istasyonu materyeli içinde bir tane tipik küçük *bifas* tesbit ettik. Bu da armut biçim küçük bir *micoque* tipinde el baltasıdır. $8.4 \times 7.2 \times 3.2$ ölçüsündedir. (Etiyokuşu Envanter No. 138). Bu suretle üst Aşöleen'in devamı olan *micoque* fasiyesinin orta Anadolu'da da mevcut olduğu anlaşılıyor.

II. - Ankara Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü öğrencilerinden Halil Hasdemir'in 1944 yılı yaz tatilinde Nevşehir ve Niğde dolaylarından (Harta I) topladığı bazı çakmak taşından âletleri bana getirdi. Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü derslerine de devam etmiş olan bu öğrencinin şimdi tanıtmak istediğim paleolitik malzemesinin en tipikleri Resim 2 ve 3 de tabii büyüklüklerinde gösterilmişlerdir. Orta Anadolu'nun güney bölgelerinden getirilen bu piyesler bu son on yıl içinde Anadolu'da varlığını meydana koyduğumuz paleolitik medeniyetin *Levallosien* kültürüne aittir. İlk tipik örneklerini 1937 yılında Ankara'da Çubuksuyu (Etiyokuşu) graviyelerinden çıkardığımız bu piyesler yeni yeni buluntular sayesinde gün geçtikçe çoğalmaktadır. Bu suretle alt paleolitğin son safhasına tekabül eden bu âletlerin Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde bulunması bu eski taş kültürünün Anadolu'da geniş alanları kapladığına bir delildir.

Halil Hasdemir'in Nevşehir'in güney batısında bir krater gölü olan Acıgöl eteklerinde topladığı bu piyesler obsidiyenden işlenmişlerdir. Resim 2. No. 1 ve 2, Resim 3. No. 3. Ölçüleri :

Resim 2. No. 1: $6.5 \times 3.8 \times 1.5$; No. 2: $8.3 \times 3.8 \times 2.1$.

Resim 3. No. 3: $5.4 \times 3.0 \times 2.1$.

Bunlar obsidiyen çekirdeklerden vurma ile koparılmış ve bir yüzleri işlenmiş güzel *Levallois* yongaları (*éclat*) dırlar.

Resim 3. de No. 1 ve 2 ile gösterilen âletler Niğde ile Nevşehir arasında *Suvermez* köyü civarından toplanmış yine obsidiyen 6 piyesten iki örnektir. Ölçüleri No. 1: $3.7 \times 3.4 \times 1.1$; No. 2:

¹ D. A. E. Garrod and D. M. A. Batte, the stone Age of mount Carmel, Oxford. 1937, s. 79.

4.4×2.8×1.2 dir. Bunlar bir kazıyıcı ile bir kazıyıcı - uc tipindedirler. Ve Levallois (*éclat*) sınırlar.

Bundan başka aynı öğrenici Konya Ereğlisinin Karapınar ilçesi yanındaki Alitepesi adı verilen Höyükte tunç çapına ait olması muhtemel renkli ufak bir keramik parçası da bulmuştur.

Anadolu'nun eski paleolitik buluntularının kronolojisi yani jeolojik seriler içindeki yayılışları daha etraflıca incelenmiş değildir. Meselâ batı Avrupa'da Prof. H. Breuil'ün gösterdiği gibi Şelleen (Chelléen), Aşöleen (Acheuléen), Mikokien (micoquien) gibi iki yüzü işlenmiş (biface) endüstriler buzul araları devirlerine münhasırdırlar. Buna mukabil Klaktonien (Clactonien), Levaluvazien (Levalloisien), Musterien (Mousterien) gibi yonga (*éclat*) endüstrileri ise Buzul devirlerinden önce meydana çıkıyorlar ve Buzul arası devirleri başlangıçlarında devam ediyorlar. Bifas endüstriyi yapan ve kullanan prehistorik kavimler sıcak ve mutedil favnaların güney ve kuzey yönlerdeki göçlerini yakından takip ediyorlardı. Bizim Anadolu'da bulduğumuz Levaluvazien endüstri Avrupa'da üçüncü Buzul devrinden (Riss) önce meydana çıkmıştır. Ve Mikokien ile imtizaç ederek ve ona karışarak dördüncü Buzul devrinin (Würm) ortalarına kadar yaşamıştır².

İşte biz daha bu kronolojiyi, Avrupa'da olduğu gibi, açık bir surette tesbit edemiyoruz. Ve diğer taraftan Avrupa eski paleolitik kronolojisinin Anadolu'ya uyup uymadığını da kesin olarak bilmiyoruz. Bu konuda jeoloğların işbirliği büyük hizmet görecektir.

A NOTE ON IMPLEMENTS OF UPPER ACHEULIAN (MICOQUIAN)
TYPE FROM HATAY AND ARTIFACTS OF LEVALLOISIAN
TYPE FROM THE NİĞDE REGION

— SUMMARY —

I. The two hand-axes and one scraper reported here were collected in 1943 by Mr. Nureddin Can at a place called Altındere, in the neighborhood of Antioch, at a depth of 1.30 meters below the surface. One of these is illustrated in plate V in natu-

² H. Breuil, Le Paleolithique Ancien en Europe occidentale et sa chronologie, Bulletin Societ. Prehist. Française. No. 12. 1932.

ral size. The hand-axes are of pear shape and on one of them a part of one side and of the butt has been left unworked. Another hand-axe of Micoquian type has been observed among the implements from Etiyokuşu, in the neighborhood of Ankara, which were discovered in 1937. Thus we learn of the presence of an upper Acheulian or Micoquian industry in central and southern Anatolia.

II. The flake implements of Levalloisian type, made of obsidian, reported here, were collected by Mr. Halil Hasdemir in the region of Niğde and Nevşehir in 1944. (Plates 1, 2, 3,). Thus we conclude that the Levalloisian industry had spread over a large area in Anatolia.

However, the occurrences of Paleolithic material in Anatolia are widely separated and often occur as surface finds. We are therefore still far from being able to establish a definite Paleolithic chronology in Anatolia, as has been done in Europe. In establishing a chronology the collaboration of the geologists in related fields will be very useful.

J. E. Gautier.— *Coup de poing acheuléen*. Urfa (Birecik). in. *E. chantre, Mission en Cappadoce*. 1894.

R. Campbell — *objet Paléolithique (moustérien)* Uzağıl (Ankara) et SAPANLIDERE (Kayseri). Man. 1910.

E. Pittard — *Découverte d'une station paléolithique*, Adıyaman (Malatya) *C. R. S. Académie des inscript. et Belles-lettres* 1928. et *Archive Suisse d'Anthropologie générale*, 1929 ve Türk antropoloji mecmuası, N. 9. 1930.

Kurt Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul 1934.

Şevket Aziz Kansu, *1936 yılında Ankara ve civarında meydana çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik vesikalar hakkında ilk bir not*. Ülkü, Cilt VIII. No. 48. Ankara 1937.

Şevket Aziz Kansu, *Ankara ve civarının Prehistoryasında yeni buluşlar*: *Nouvelles découvertes préhistoriques dans les environs d'Ankara*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1937.

A. Breuil, *la Turquie, point de jonction entre l'Europe, l'Asie et l'Afrique* II. Congrès Turc d'histoire, 1937.

Şevket Aziz Kansu, *Sur les nouvelles découvertes paleolithiques faites en l'Anatolie sous l'auspice de la Société Turque d'Histoire 2 éme Congres International des Sciences Anthropologique et Ethnologique*, Kopenhag 1938.

Şevket Aziz Kansu, *Türk Tarih Kurumu Prehistorik araştırmaları*, Belleten No. 9. 1939.

Şevket Aziz Kansu, *Anadolu Paleolitiğine dair bir not. Türk Antropoloji Mecmuası. Note relative à l'âge Paléolithique en Anatolie R. T. Anthropol.* IV. 19-22. Ankara 1939.

Eugéne Pittard, *Silex taillés Levalloisiens recueillis dans les alluvions des plateaux d'Anatolie*, Revue Anthropologique, T. LXVIII, 1939.

K. Leuchs, *Ein Faustkeil der Chellesstufe aus der Umgebung von Ankara* Forschungen und Fortschritte, 1939, 15.

Muine Atasayan. *1938 yılında Dülükte (Gaziantep) bulunan Paleolitik tipte çakmak taşı aletleri üzerine bir not. Notice sur des outils du type Paléolithique (clactonien) trouvés en 1938 aux environs de Dülük (Gaziantep).* T. A. M. R. T. Anth. No. 19-22. 1939.

Şevket Aziz Kansu. *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Etiyokuşu hafriyatı raporu. Les Fouilles d'Etiyokuşu entreprises par la Société d'Histoire Turque.* Ankara 1940.

Muine Atasayan, *1940 yılında Pendikte bulunan Paleolitik tipte el baltası hakkında bir not. Antropoloji ve Etnoloji araştırmaları* D.T.C.F. yayını, 1940-1941.

Max Pfannenstiel, *Die Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens*, İstanbul 1941.

Kılıç Kökten, *Samsun vilâyeti Tekeköy civarında Preistorik araştırmalar*, Eski Ülkü Serisi cilt XVII, Ankara 1941.

Şevket Aziz Kansu, *Anadolu'nun ilk iptidai beşeriyetine ait olarak meydana çıkardığım vesikalar ve neticeler.* C. H. P. Konferanslar Serisi. No. 14. Ankara 1942.

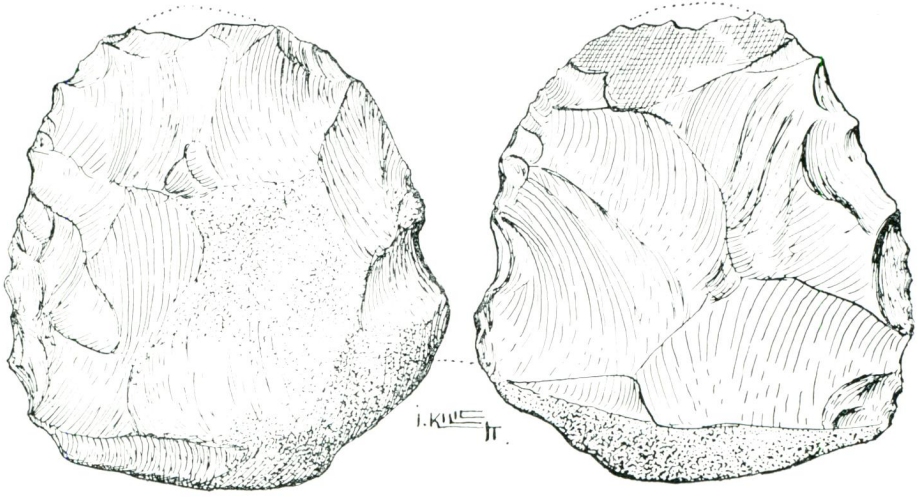
Şevket Aziz Kansu, *Anadolu'da yeni Paleolitik buluntuları: Neue Paleolitische Funde in Anatolien*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt II. No. 5, Ankara 1943.

Şevket Aziz Kansu, *İnsan ve medeniyet evrim (tekâmül) tarihinde Anadolunun yeri.* III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1943.

Muzaffer Şenyürek,¹ *Ankara civarında bulunan birkaç Paleolitik âlete dair bir not.*² *Anadolu'da bulunan iki yeni paleolitik âlete dair bir not.* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt II. sayı 2. 1944 Ankara.

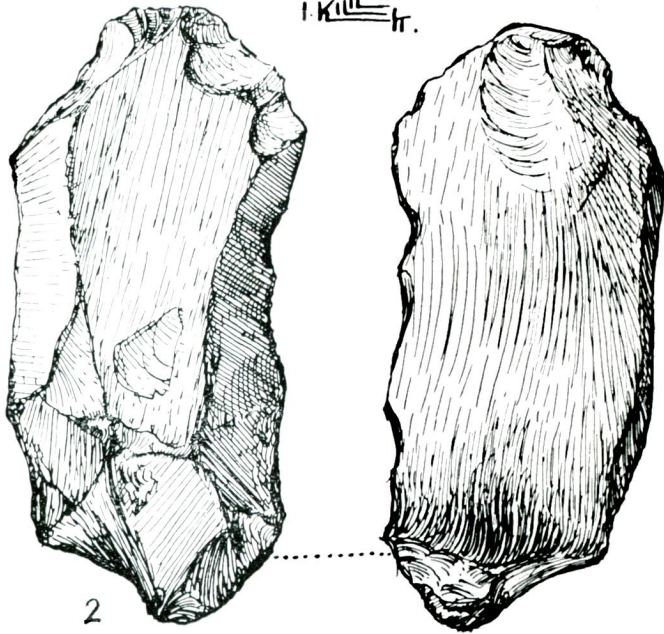
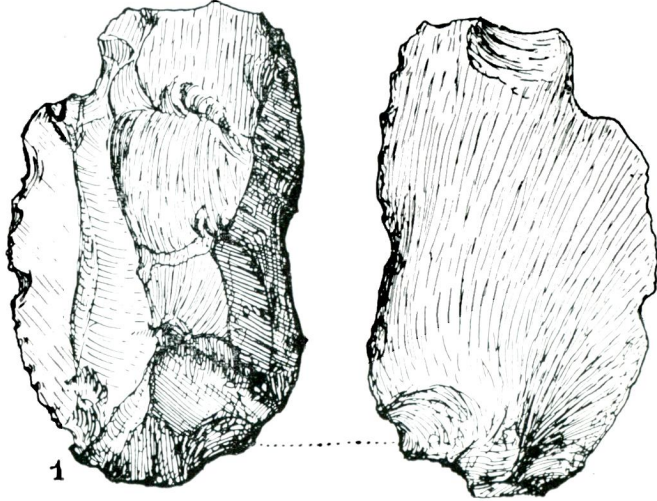
Şevket Aziz Kansu, *Anadolu'da Mezolitik kültür buluntuları.* Finds of mesolithic industri in Anatolia. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt II. Sayı 5. 1944 Ankara.

Şevket Aziz Kansu : Tebliğ

Res. 1

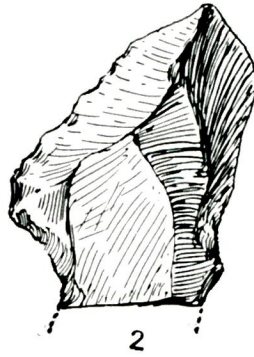
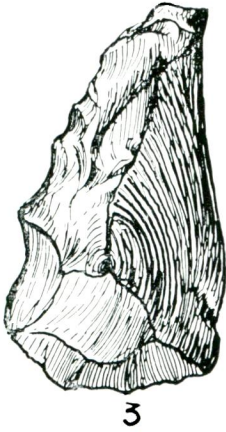
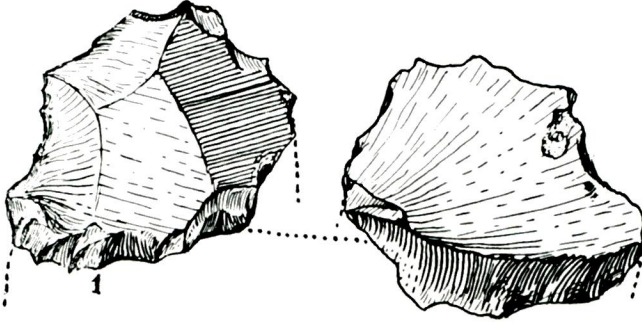
Sevket Aziz Kansu: Tebliğ

Res. 2

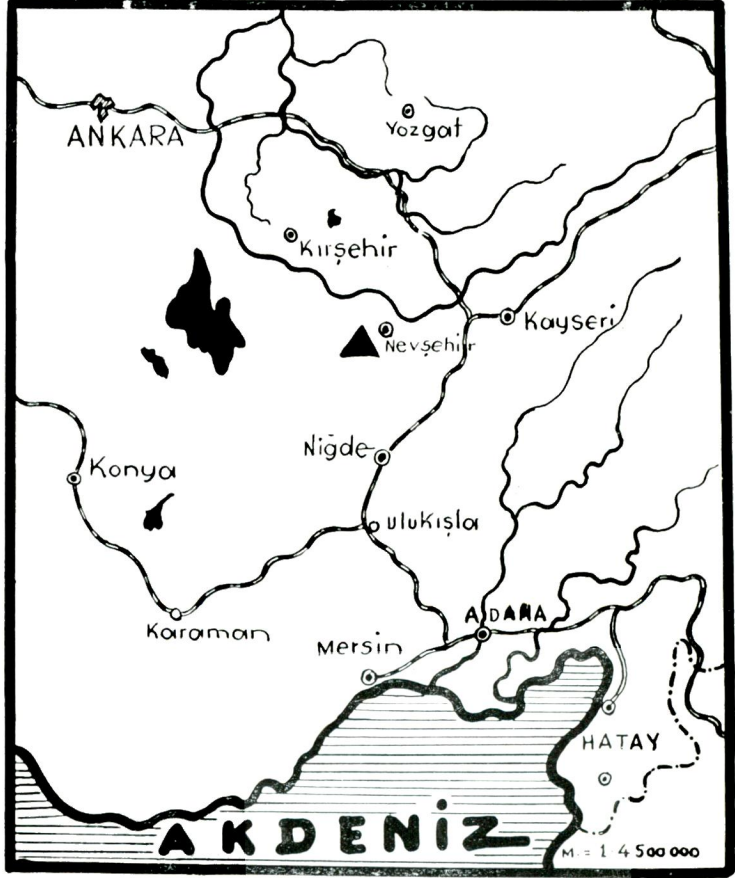
Belleten, C. IX

Sevket Aziz Kansu : Teblig

Res. 3

Sevket Aziz Kansu: Tebliğ

Harta: 1

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri	Fiatı K.
1 PİRÎ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRÎ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BÎBÎ : Selçuk tarihi	
II. Seri	
*) 1 GÜVEYNÎ: Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN: Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ: Selçuk Tarihi.	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	
6 GÜLBEDEN: Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN: Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî . . .	50
8 SADRÜDDİN EBÛLHASAN ALÎ: Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9 KALOST ARAPYAN: Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
*) 11 Abu'l-Farac tarihi.	
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ: Zafernâme.	
III. Seri	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarai): Müsameret ül-Ahbâr . .	500
*) 2 Neşri tarihi	
IV. Seri	
1 P. WITTEK: Mentеше Beyliği	200
2 B. Y. VLADİMİRTSOV: Moğolların içtimai teşkilâtı . . .	350
*) 3 H. BALDUCCİ: Rodos'ta Türk mimarisi	
V. Seri	
1 REMZİ OĞUZ ARIK: Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K. fransızca 1000 K.)	
2 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. almanca 1000 K.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU: Eti yokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMİT KOŞAY: Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL: Mimar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina: (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İĞDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . 100
4 FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay yıldız. 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . . 350
*) 7 ŞİNASI ALTUNDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı
*) 8 FAİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL: Selim III. ün hattı hümayunları . . 100
*) 11 H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi.

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri . . 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark 350
4 YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır Tarihi. 150
5 HALİS BİYİKTAY: Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman. 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler 100
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt . . 450
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt . . 350
13 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım 400
14 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarih II. cilt II. Kısım. 400
*) 15 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.

IX. Seri**Fiatı K.**

- 1 I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)
2 II. Türk Tarih kongresi zabıtları. 250
*) 3 III. Türk Tarih Kongresi zabıtları

X. Seri

- 1 A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasi Tarihi, I. cilt. . . 350
1 a " " " " " II. cilt. . . 400
*) 1 b " " " " " III. cilt.

XI. Seri

- *) 1 Kemal Edip Ünsel : Fatihin şiiirleri.

XII. Seri

- *) 1 ARİF MÜFİD MANSEL Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.
*) 2 FAİK UNAT: Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası
BELLE TEN : Her sayısı 100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ :

ANKARA'da : Akba, Berkalp ve Haşet kitapevleri.
İSTANBUL'da : Ankara caddesinde Üniversite, Zaman, Çağaloğlundu Yüksel, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde Beyoğlu ve Haşet, Beyazıd Üniversite caddesinde Muallimler kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL
TALEBELERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA
HUSUSÎ TENZİLÂT YAPILIR.

*) Basılmakta olanlar.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayıtı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)
Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satışı ve abone işleri için :

Maarif Vekillîği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN, Çağaloğlundu
YÜKSEL, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU ve HAŞET Kitap-
evlerine ve Bayazıtta MUALLİMLER Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Étranger 50 frs. fr.)
L'Abonnement annuel : 400 Piastres (pour l'Étranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

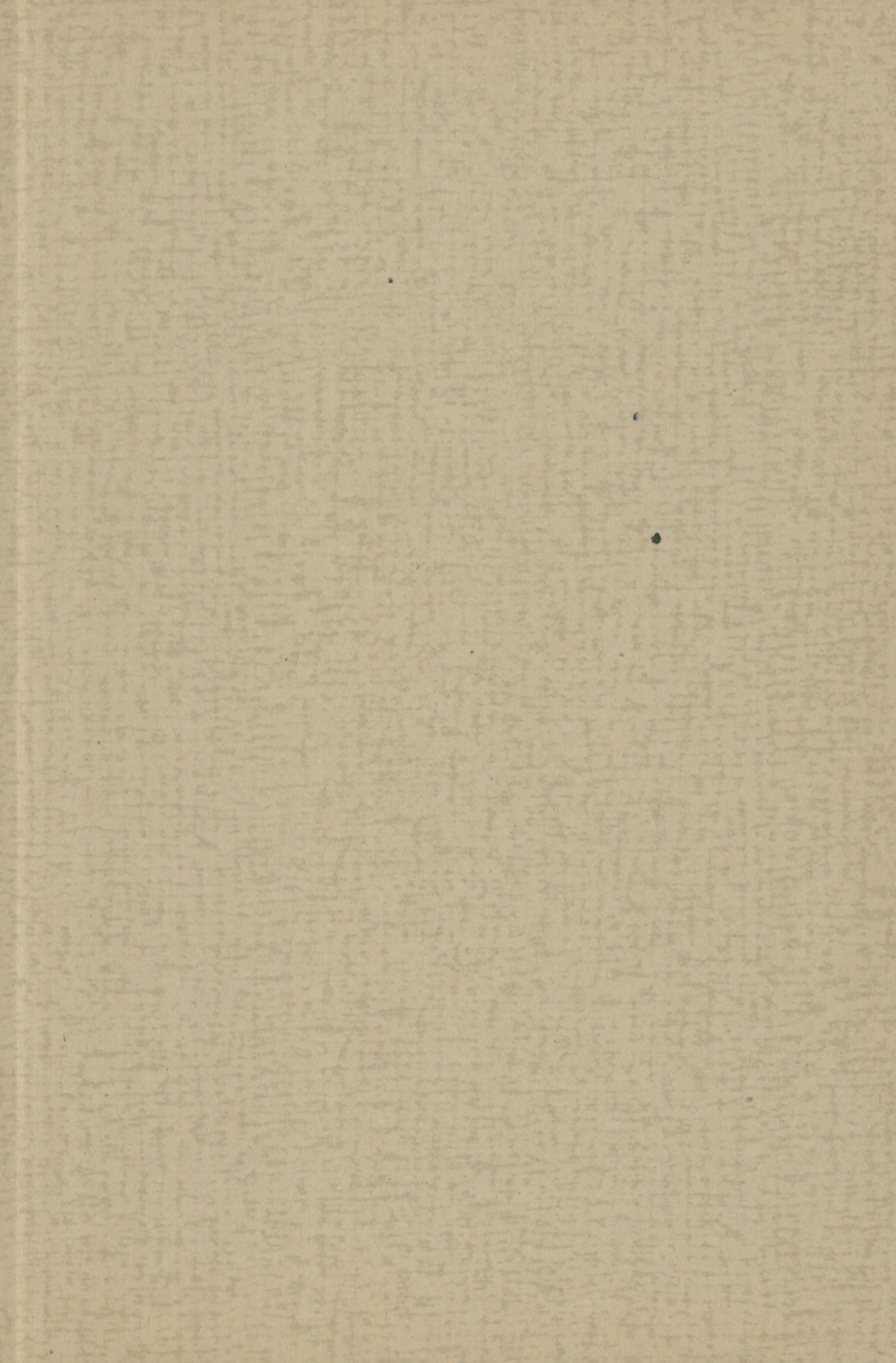
İstanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la
librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU et HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et
à MUALLİMLER KITAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: IX

No: 34

Avril 1945

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 5